

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XL — VOLUME

Серія мемуарів, книга 5. — Seria pamiątek, zeszyt 5. —

Série de memoires, livraison 5.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

В ЦАРГОРОДІ

A. ŁOTOCKI

W KONSTANTYNOPOLU

A. LOTOCKI

A CONSTANTINOPLE

PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO.

- Tom I. Seria statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytla, W. Sadowskiego i O. Czubenko. Cena zł. 4.
- Tom II. Seria statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 10.
- Tom III. Seria ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesnego życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 4.
- Tom IV. Seria filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 4.
- Tom V. Seria prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 10.
- Tom VI. Seria pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena zł. 6.
- Tom VII. Seria ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 4.
- Tom VIII. Seria pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Gałin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 4.
- Tom IX. Seria podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Seria filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkarski. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 3.
- Tom XI. Seria ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwaszuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena zł. 4.
- Tom XII. Seria pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena zł. 10.
- Tom XIII. Seria historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 10.
- Tom XIV. Seria filologiczna, zeszyt 3. Iwan Zidyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2.
- Tom XV. Seria historyczna, zeszyt 2. Wojna ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego zestawili generał P. Szandruk. Cena zł. 10.
- Tom XVI. Seria prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom I. Cena zł. 6.
- Tom XVII. Seria historyczna, zeszyt 3. Dziennik hetmana Orlika. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz. Cena zł. 6.
- Tom XVIII. Seria podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena zł. 12.
- Tom XIX. Seria prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII—XVIII st. Cena zł. 6.
- Tom XX. Seria ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena zł. 2.
- Tom XXI. Seria pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena zł. 10.
- Tom XXII. Seria pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropolko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 6.
- Tom XXIII. Seria ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. B. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 4.
- Tom XXIV. Seria filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofia H. S. Skoworody. Cena zł. 6.
- Tom XXV. Seria historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 7.
- Tom XXVI. Seria ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Rolnictwo w gospodarstwie rolnym Ukrainy. Cena zł. 5.
- Tom XXVII. Seria ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. T. II. Cena zł. 4.
- Tom XXVIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). (Wyczerpany).
- Tom XXIX. Seria filologiczna, zeszyt 4. Dr. B. Lew. Ukraińskie tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego. Cena zł. 2.
- Tom XXX. Seria prawnicza, zeszyt 4. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom II. Cena zł. 15.
- Tom XXXI. Seria filologiczna, zeszyt 5. Dr. J. Rućnicki. Sufiksy: -y, -e, -ysko, -sko w języku ukraińskim. Cena zł. 2.
- Tom XXXII. Seria ekonomiczna, zeszyt 8. Zagadnienia współczesnego życia gospodarczego Ukrainy. Tom II. Cena zł. 5.
- Tom XXXIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 2. S. M. Kuczyński. Ziemia Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy (w języku polskim). Cena zł. 10.
- Tom XXXIV. Seria filologiczna, zeszyt 6. R. Smal-Stocki. Język ukraiński w Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 5.
- Tom XXXV. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 3. Marceł Handelsman. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską (w języku polskim). Cena zł. 5.
- Tom XXXVI. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 1. Liturgia św. Jana Złotoustego (wyczerpany).
- Tom XXXVII. Seria prac Komisji dla badań ruchu ukraińskiego, zeszyt 1. Archiwum Michała Drahomanowa. Tom I. Korespondencja Kijowskiej Starej Hromady z M. Drahomanowem (1870—1895). Cena zł. 15.
- Tom XXXVIII. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 2. Psalterz. Cena zł. 3.
- Tom XXXIX. Seria prawnicza, zeszyt 5. W. Sadowski. Polityka narodowościowa Sowieców na Ukrainie. Cena zł. 5.
- Tom XL. Seria pamiętników, zeszyt 5. A. Łotocki. W Konstantynopolu (w druku).
- Tom XLI. Seria ekonomiczna, zeszyt 9. E. Głowiński. Finansy Ukrainy Radzieckiej (w druku).
- Tom XLII. Seria historyczna, zeszyt 4. B. Krupnicki. Hetman Filip Orlik (1672—1742). Zarys działalności politycznej. Cena zł. 7.
- Tom XLIII. Seria ekonomiczna, zeszyt 10. W. Iwanys. Przemysł Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.
- Tom XLIV. Seria filologiczna, zeszyt 7. M. Przepiórska. Gwara nadsańska. Cena zł. 3.
- Tom XLV. Seria ekonomiczna, zeszyt 11. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom I. Cena zł. 7.
- Tom XLVI. Seria historyczna, zeszyt 5. Muzepa. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
- Tom XLVII. Seria historyczna, zeszyt 6. Mazepa. Księga zbiorowa. Tom II (w druku).
- Tom XLVIII. Seria historyczna, zeszyt 7. Z przeszłości. Księga zbiorowa. Tom I. Cena zł. 5.
- Tom XLIX. Seria historyczna, zeszyt 8. Ukraiński ruch akademicki (w druku).
- Tom L. Seria historyczna, zeszyt 9. Dziennik hetmana Orlika. Tom II. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz (w druku).
- Tom LI. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 4. Antologia poezji i prozy ukraińskiej w przekładach polskich. Pod redakcją B. Łepkiego (w druku).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XL — VOLUME
Серія мемуарів, книга 5. — Seria pamiętników, zeszyt 5. —
Série de memoires, livraison 5.

О. ЛОТОЦЬКИЙ

В ЦАРГОРОДІ

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький

Wydaje Ukraiński Instytut Naukowy, Warszawa, ul. Służewska 7.
Redaktor Profesor Roman Smal-Stoćkyj.
Z drukarni Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki, Lwów, ul. Czarnieckiego 26.
Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, вул. Чарнецького ч. 26.

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ДРУЖИНИ

Третя частина моїх „Сторінок минулого” спинилася на початках революції. Хронологічним продовженням моїх заміток пам'яті мали б бути спомини з доби революційної бурі — Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Але події тої бурхливої доби так ще свіжі, проходять вони в пам'яті та переживаються ще й досі ніби під безпосереднім вражінням, а ті вражіння — на тлі великого національного здвигу — мають в собі досить гіркого. Тож трудно було б не сказати гіркого слова з приводу того, що діялося, та щодо тодішніх дієвих персонажів, які і нині перебувають чи в умовах розсіяння на чужині, чи — що гірше — по той бік; а про сих останніх, із зрозумілих причин, ліпше взагалі не згадувати. Се приводить мене до думки поки-що проминути в своїх записах сю добу, тим більше, що багато вже про неї писано та, правдоподібно, іще писано буде. Коли б навіть могли появитися десь скоро мої про сей час спогади, то хіба лише в уривках з того, що, таки маю надію, написано буде¹).

З цих розважань вирішив я для дальшої частини своїх спогадів, що отсе появляються в друку, взяти час пізніший та обставини більш нейтральні, коли, одірваний од рідного терену, працював я в інших обставинах, у столиці Туреччини на становищі посла Української Народньої Республіки. До сього спонукає мене також бідність нашої мемуаристики в ділянці дипломатії. В дуже відповідальну хвилю нашої історії український уряд спромігся вислати закордон для дипломатичної праці багато своїх представників, обсадивши майже всі важливіші, з дипломатичного погляду, пункти. Наші дипломати, хоч і не могли, в дуже несприятливій міжнародній ситуації, досягнути бажаних результатів своєї праці, та все ж і за згаданої ситуації таки дещо досягали та здобували в тій праці досвід, що, хоч як би був він обмежений, всеж придався б бодай їх наступникам.

І досвід моєї праці в Царгороді, як не були б малі практичні її результати, так само, припускаю, може бути корисний хоча б уже тим, що дасть уяву нашим майбутнім дипломатам, в яких трудних

¹) То вже були б — по суті речі — сторінки сучасного, і тому по трьох попередніх частинах „Сторінок минулого” не буду вже того титулу вживати до дальших частин моїх спогадів.

обставинах може ще, в тому чи іншому окремому випадкові, доведеться їм працювати. Досвід царгородський ледве чи не найбільш показний з цього погляду, бо Царгород, по закінченні світової війни, став саме базою безпосередньої на нашому терені акції — і російської, і союзних переможців. Тут, на Босфорі, до якого так прагнули дістатись учасники Антанти, скупчилася інтелектуальна і мілітарна сила колишньої Росії: провід тодішнього російського уряду, військовий провід Добрармії, широкий апарат політичної контррозвідки російської та — в тісному з нею контакті — союзної, увесь чималий апарат пресової служби — і все те на тлі численної маси політичних російських збігців з Московщини та з України, на якій території вони перед тим переховувались. Поруч з тим військові представники Антанти, що заступали в переможеній Туреччині представників дипломатичних, вже з традиції допомагали своїй колишній союзниці не лише військовими засобами, гоїно перетранспортовуючи на українську територію військову амуніцію для Добрармії, але й іншими найріднішими способами. А серед тих способів не останнє місце займали — пасивні чи й дуже активні — перешкоди діяльності українського дипломатичного представництва, що була скерована проти всемірно підпомаганої колишньої союзниці переможців. Повість про ці обставини української дипломатичної праці в столиці переможеної та по руках звязаної у своїх міжнародних чинах Туреччини, припускаю, не буде безпослідна для тих українських дипломатів, що, може, працюватимуть в аналогічних умовах.

Для своєї праці, не міг я, на жаль, скористати із матеріалів українського Міністерства Закордонних Справ, до якого посилав свого часу докладні доповіді з Царгороду; в моїм розпорядженні були лише уривки з тих доповідів, що випадково заховалися у мене по двадцятилітніх блуканнях, за яких так легко все розгублюється. Деякі корективи до прогріхів моєї пам'яті подали мені — мій колишній співробітник кн. Я. Токаржевський-Карашевич (він був моїм наступником в українському Посольстві в Царгороді та про час своєї там діяльності написав спомини, які буде видруковано окремо) і мої діти — дочка Оксана та син Борис; останній привів до порядку та скорегував документальні додатки до сеї книги. В розділі, що торкається діяльності Українського Посольства в Болгарії, користав я з цінних вказівок б. співробітника сего Посольства П. І. Сікори. На жаль, доля позбавила мене найціннішого джерела, з якого міг би черпати і факти, і потрібні корективи для своїх споминів, — вказівок моєї Дружини, світлій пам'яті якої присвячую і сю частину моїх спогадів, овіяних її незримую участю.

ПРИЗНАЧЕННЯ НА СТАНОВИЩЕ ПОСЛА В ТУРЕЧЧИНІ.

Кінець 1918 та початок 1919 рр. були тяжким переломовим часом в існуванні української держави. Перемога Директорії над гетьманом сама по собі коштувала дорого, а викривши болячки гетьманського правління, дуже збурила настрої населення. Осмілені перемогою, селяне легко розброювали і дезорганізовані відділи німецькі, запасаячись од них зброєю. Се був другий по революції значний здвиг народніх сил, в якому маси зрозуміли, що власне вони — господарі положення. Було се взагалі добре, бо дало українським народнім масам психологічну базу в дальшій боротьбі за власну державність; але — з другого боку — те зрозуміння свого значіння в подіях великої хвилі стало вдячним ґрунтом і для демагогічної агітації, яку слідом за тим широко розвинули на Україні большевицькі агенти, а се своєю дорогою привело до того розкладу в національному світогляді, що дав такі катастрофічні для України наслідки.

Селянство, політично несвідоме за царського режиму, занадто коротку пройшло політичну школу за часу революції, а свіжі вражіння режиму гетьманського витворили в його психіці досить елементів збунтованого раба, який, розпочавши справу визволення, не дає собі ради в тім, що має робити далій. На тім тлі гасла большевицькі приймалися як найбільш відповідні. Українські політичні кола пробували конкурувати з большевиками — і програмами с.-рівської та с.-децької партій, і врешті постановами Трудового Конґресу, але в конкуренції з большевицькими демагогічними гаслами програвали*). Гарячкові

*) Директорія в останній час свого перебування у Києві видала такий універсал до трудового селянства:

»Громадяне-труженики!

Визволивши Вас од тяжкого ярма гетьманського та московських панів, Директорія дає Вам закони про землю та ліси.

Тяжке лихо було впало на Ваші голови. але славне республіканське військо під нашим проводом довершило велику народню справу, і тепер трудовий народ України має надію пережити лиху годину і взятись до культурної роботи на вільній землі Української Республіки. Директорія з великою радістю заявляє, що земля переходить в руки трудового народу. але Директорія вимагає порядку і ладу.

Земельні управи — сільські, повітові і губерніяльні — під проводом Народнього Міністерства Земельних Справ упорядковують земельні діла і наділять по закону що кому слід, вкажуть. як до діла взятись в доброму порядку.

спроби кардинальних реформ соціальних та економічних, незалежно од їх внутрішньої якості, не могли в тих обставинах заспокоїти розбурханого моря народніх настроїв, вітер та бурі для яких сіяно на протязі не одного століття.

Не легше було і в площині найбільш актуального в тих обставинах завдання — військового. Зібрані Директорією значні, біля 30 тис., військові маси, що втратили почуття дисципліни ще на фронті, розплилися зараз після перемоги та по київських на їх честь урочистостях. За гетьмана не було зорганізованого війська не лише з вини самого гетьмана, — наявність українського війська не була в інтересах тодішніх панів положення на Україні — німців. А тим часом насувалися військові сили — з півночі большевицька*) і т. зв. „добровольча“ чи „Добрармія“, до якої добровільно вступали лише безробітні старшини колишньої російської армії та терором набіралось вояків з безоружного населення тих, переважно українських, територій, які удавалось тій кондотерській ніби то армії опанувати, з східнього півдня. Зрозуміння військових потреб було серед українського громадянства не менше, як і потреб політично-соціальних; про ураганий пал громадянських настроїв щодо сього найвиразніше свідчить крутянська трагедія. Але умови для організації військової сили були по правді непоборимі. Крім тої психологічної обставини, про яку вгорі згадувалось, — розкладових настроїв у значній часті збольшевиченої робіт-

Приложіть же свій спасений труд до визволеної землі. окропленої кровію борців за щастя і волю України. Пошануйте тих, хто пішов на велику боротьбу за свободу в таку лиху годину, і хай од Вашого імени завзяті козаки нашої Республіканської Армії дістануть народню нагороду за пролиту кров і тяжкі труди. Директорія призначила допомогу і нагороду козакам Республіканської Армії. що до кінця будуть стоять вірою і правдою за Українську Республіку, і хай увесь народ щирою душею подякує тим, хто і свого життя не пожалів та пішов обороняти всенародню волю і землю.

Народня правда взяла верх над ворогами, і хай усі знають. що трудовий український народ зуміє в ладі і порядку далі життя своє влаштувати.

Хай же процвіте народня земля добром і достатком на щастя України і вільне трудове життя Ваше і Ваших дітей».

*) Міністр закордонних справ В. Чеховський 24 грудня звернувся по радіо до російського комісара закордонних справ з такою телеграмою: »Москва. Кремль. Комісаріят закордонних справ. Уряд Української Народньої Республіки прохає повідомити, чим викликається продвиження совітського війська на території України«. Від російського комісара закордонних справ Чичерина одержано радіограму такого змісту: »Міністру закордонних справ. Київ. У відповідь на вашу радіограму від 24 грудня ч. 3878 народній комісаріят закордонних справ має за честь повідомити. що російському урядові не відомо про продвиження війська Російської Совітської Соціалістичної Федеративної Республіки на території України. Народній комісаріят прохає подати точні дані про ті факти, до яких стосується ваша вищезгадана радіограма«.

ничої та селянської маси, — відчувався брак зброї, амуніції, одягу, медикаментів. Організатор нової армії Петлюра мав до діла з труднощами, які взагалі мало хто спотикав на військовому полі.

Всі ці обставини утворювали дуже несприятливу для України ситуацію на міжнародному ґрунті. Центральні держави, що визнали українську державу, були переможені, — се вже само по собі створювало несприятливу позицію переможців щодо союзника тих держав. Антантські політики, вирішивши знищити большевизм на сході Європи сторонніми для них силами, не виявили досить розуміння щодо складу й характеру тих сил і взагалі щодо нових скомплікованих обставин на тому сході та старим звичаєм виходили з засади єдиної неділимості Росії. Визвольні стремління України, скеровані в першу чергу проти сеї останньої, вже згори були засуджені, відповідно обставинам, чи на пасивне нехтування, чи на активний спротив з боку учасників Антанти. В сьому останньому напрямі і виявилась чинність переможців одразу ж, як почали вони практично переводити свої плани щодо сходу Європи. Авантюрна діяльність антантського консула Еннє в Одесі, інспіровані старими російськими дипломатами наради в Ясах були першими проявами несприятливої антантської політики щодо України.

В таких обставинах попав я у вир тодішніх подій. В половині січня 1919 р. я був вільний од яких будь формальних обов'язків, — до того приводило усе моє попереднє поступовання. Переїхавши з Петербурга на Україну, попав я у вересні 1917 року на становище Генерального Писаря Генерального Секретаріату України, але за якихсь три місяці вийшов з нього (вже за устрою міністеріального), коли не міг миритися з характером його ділової чинності. Одмовився я в травні 1918 р. і од участі в гетьманському уряді, мотивуючи свою одмову неможливістю докладати рук до протинародньої чинності гетьманського уряду; але у жовтні того ж року, з рішення Українського Національного Союзу, вступив до складу того уряду, в товаристві ще п'ятох українців, з метою скерування гетьманської політики на шлях національний. Звільнившись з становища міністра культів, коли гетьман оголосив федерацію України з Росією, я в часі повстання Директорії продовжував провадити справами міністерства культів в якості тимчасового комісара, поки становище міністра мав би обняти якийсь соціяліст (Директорія обсаджувала відповідальні посади лише соціялістами), і в половині січня я вже мав можливість передати справи міністерства п. Іванові Липі.

Тепер вже, здавалося, міг я здійснити свої плани щодо праці політичної (в партії с.-ф., де я був членом Центрального Комітету), громадської (головно в київській „Просвіті”, що була централею україн-

ських „Просвіт”, — становище голови київської „Просвіти” я лише тимчасово передав Ф. П. Матушевському, коли увійшов до складу гетьманського уряду) та літературної (мене в той час найбільше займала справа виготовлення українських підручників, — до того часу вже й удалося мені кілька підручників пустити в світ). Але політичні події того часу приймали характер, що найменше сприяв здійсненню таких планів. Опанування більшовиками України, зокрема Києва, стало лише питанням часу. Треба було вирішити основне питання, — залишитись у Києві, чи виїхати за кордон, куди виїздили тоді численні дипломатичні місії. Радився я з найближчими мені людьми, П. Я. Стебницьким та С. О. Єфремовим. Першого тодішні катастрофічні події так пригнобили, що він наче впав у стан депресії, — коли, казав, справа України прийшла до такого положення, то ліпше не жити, нехай, мов, забють більшовики, щоб самому над собою не виконувати сеї операції. Єфремов, що лише чудом врятувався за першого приходу більшовиків, для себе самого вирішив ту справу безапеляційно, — він залишався без огляду на те, що буде. Його літературна активність нерозривно була звязана з українським тереном, і трудно було, справді, уявити собі його на якомусь іншому терені.

Я вже перед роком пережив наїзд більшовиків на Київ і врятувався тоді вже не знаю яким щасливим випадком. Знав я їх з Петербургу ще до революції, коли співробітничав у місячникові „Лѣтописи” М. Горького, — там були вони політичними союзниками українців; але обличчя їх одразу ж стало інше, як закоштували вони влади, а їх поведження у Києві, під керівництвом Муравйова, вже засвоїло собі риси, якими визначається більшовицька акція і в дальшому часі. Тож не було рації піддавати себе й родину всім наслідкам більшовицького гостювання, тим більш, що поділяв я поширений тоді погляд, ніби перебування більшовиків на Україні не задляється. Вагання в сім напрямі змінилися на категоричне рішення, коли стали надходити вісті з тих теренів, які більшовики займали, допускаючись там дикунських чинностей.

Але за час вагання усі комірки дипломатичних місій було вже заповнено, ледве чи не єдина залишилась посада, що мало кого спокुшала, — бухгалтера у численній дипломатичній місії до Парижу. Ся посада технічною стороною мені пасувала з огляду на мою колишню службу, до революції, в державному контролі. Але в останню хвилину Директорія вирішила вислати новий склад Посольства до Царгороду, де призначений гетьманом український посол М. Суковкин зайняв, з упадком гетьманату, позицію, ворожу для української державности, а тодішній голова ради міністрів В. М. Чеховський дуже сей план обстоював, бо надавав велике значіння справі визнання царгородським

патріярхом автокефалії української церкви (Директорія проголосила сю автокефалію декретом 1 січня 1919 р., коли я керував справами міністерства культів). Мене уважалося за фахівця в церковних справах, і ся обставина, здається, найбільш споводувала, що Директорія запропонувала мені становище українського посла в Туреччині на місце попереднього, вже формально zdeгpadoванoгo Директорією, посла М. Суковкина.

Я здавав собі справу з тої відповідальности та з тих труднощів, які ставали передо мною та серед яких справа автокефалії не була найбільшою. Балкани і взагалі південний схід Європи завше були тереном, на якому завязувався клубок національних ускладнень, що їх

росплутувала після міжнародня політика. Від сараївського стрілу і велика війна почалася. На сім терені переплутуються складні інтереси великих держав, що, крім безпосередніх своїх завдань, шукають тут шляхів далій на схід — у азійські колонії і держави. На тому шляху Туреччина відограє значну ролю. До Київа вже доходили відомості пра фактичну окупацію Туреччини антантським військом, про досить брутальне господарювання переможців та про зрадницьку при тому чинність українського посла в Туреччині п. Суковкина. Відколи перестала війна, найближчим обектом східньої політики Антанти стала Туреччина, а Царгород став осередком тої політики. В Царгороді скупчено представництва держав Антанти на сході і вони власне конкретизували та переводили східню її політику. Звідти ж, очевидно, мала провадитись дипломатична й мілітарна акція і щодо України — через овіяні маревом міжнародніх мрій Протоки та через так само омріяне Евксинське море, до якого врешті союзницьким кораблям пощастило дорватися. За такого значіння Царгороду для тодішньої міжнародньої політики на Сході та зокрема для України моя ситуація безмірно ускладнялася та виглядала налегкою. До всього не можна було досягнути певних відомостей про ситуацію в Туреччині, бо турецький посол Ахмед Мухтар-бей вже тоді виїхав до Царгороду. Але на мене наслідали, і я погодився на пропозицію Директорії.

Турецький посол на Україні:
Ахмед Мухтар-бей

Довелося поспішно формувати склад Посольства. В Царгороді вже перебував повний склад посольських урядовців, і я не мав відомостей про їх відношення до нової чинности п. Суковкина та просто нікого з них не знав особисто, крім секретаря Посольства П. Є. Чикаленка, який випадково перебував тоді у Києві. Вирішено урядовців попереднього українського стажу залишити на їх посадах, решту звільнити, замінивши їх новими людьми, яких я забірав з собою. Серед останніх були — моя дочка Оксана, П. Чикаленко, В. Приходько, О. Коваленко, М. Ковальський, військовий аташе полковник В. Кедровський, його заступник генерал Остафіїв, юрисконсульт міністерства культів В. Радзимовський та два курєри П. Лінкевич і В. Желехівський.

По сформуванні Посольств (на становищі Посольств залишалися дипломатичні установи, які раніше заведено на основі мирового договору з центральними державами — Німеччиною, Австрією, Болгарією, Туреччиною) та Дипломатичних Місій голова Ради Міністрів В. М. Чеховський зібрав послів, перед їх виїздом, на нараду, вияснив загальну міжнародню ситуацію, зокрема міжнароднє становище України, та подавав деякі засадничі вказівки щодо завдань і тактики дипломатичної акції за кордоном. Само собою, не можу пригадати в цілості тих директив, які були в даних обставинах дуже доцільні. Випадково заховалась у мене, по 20 літах блукання по світу, коротка нотатка змісту тої наради, — тому можу в загальних рисах тодішні розмови відновити.

Прем'єр не таїв, що Україна на якийсь час буде одірвана од західніх країв Європи та що доведеться їй пережити тяжкі часи під майбутнім большевицьким режимом. Правительство, висилаючи в дипломатичних місіях за кордон українську інтелігенцію, мало на увазі, з одного боку, охоронити її од дуже можливої, чи навіть неминучої, загибелі за большевицького панування, з другого, хотіло використати її інтелектуальні здібності для ширшого поставлення на міжнародньому терені української справи, усуненої звідти за царату та дуже здіскредитованої в останній час стараннями колишніх російських дипломатів. Подавши затим відомості про положення України в міжнародній opinio — урядовій та громадянській, прем'єр зазначив ті засади, яких повинні додержувати українські дипломати перед закордонними чинниками. Неустанна військова акція наша з одного боку та ворожа проти нас кампанія росіян закордоном наказують як найвиразніше ставити справу незалежності України. Втручання у внутрішні справи української держави з боку інших держав, під якими будь-якими формами, недопустимо. Україна забезпечує у себе права чужинців, але стороння оборона сих прав не може переходити межі, установлені міжнародніми приписами. Щодо росіян Україна провадить з ними боротьбу на

всіх фронтах — і військову, і громадянську, як з червоними москалями, які збройно захоплюють українські території та провадять розкладову агітацію комуністичними гаслами, так і з білими, які зорганізували гетьманський переворот, а тепер скеровують „Добровольчу Армію” на Україну. Зокрема треба з'ясувати закордонним чинникам шкідливу роль сеї армії, яку росіяне представляють у фальшивому світлі. Жидівські погроми — се справа решток чорносотенної російської інтелігенції, яка ще залишилася по містах з попереднього часу. Німці самі затримуються на Україні, грабують, і населення роззброює їх та скеровує додому.

Перуч з політичними точками української проблеми українські дипломати мають звертати свою увагу і на ділянки культурну та еко-

Секретар Посольства
Василь Приходько

Секретар Посольства
Михайло Любимський

номічну. Повинні широко використати культурний матеріал, придатний для потреб України з огляду на занедбаня її культурно-національних потреб за російського режиму. Досліджуючи економічний стан тих країв, в яких кожному доведеться бути, треба підготовлювати економічні взаємини України з тими країнами, розробити організацію торговельного представництва та агентури. Місцева заможніша буржуазія визначалася на Україні характером асиміляційним російським, тому бажаний приплив нейтрального чужоземного капіталу.

Щодо внутрішньої політики на Україні належить вияснювати превалююче значіння селянства в політичному та соціально-економічному житті держави. З огляду на се диктатура промислового про-

летаріяту не має тут ґрунту. Трудовий конґрес з його постановами се — форма переходової доби; рівнож потребою часу стають контрольні колективні органи на місцях. Державний устрій України зложений на засадах демократії.

Для осягнення своїх цілів дипломатичні установи мають держати тісний звязок між собою, щоб, на випадок утруднення чи й перерви звязку з дипломатичним осередком — міністерством закордонних справ, можна було б колективним порозумінням установляти лінії поступовання, коли б не було на те вказівок з центру. Для того належить зорганізувати корпус дипломатичних курєрів, щоб через них дипломатичні представники зносились між собою та з міністерством. До останнього мають посилатися звіти щотижнево.

Всі ці вказівки, так би мовити — азбучного порядку, зайві в нормальних умовах чинности дипломатичних установ, не були такими в тих виняткових умовах, коли до дипломатичної праці закликалося людей, що з нею перед тим нічого не мали спільного. Сі вказівки, обговорені на самій нараді та в приватних затим нарадах дипломатів між собою, стали тою базою, на якій початково провадилась їх праця.

ПОДОРОЖ ДО ЦАРГОРОДУ.

Наступ большевицький все наближався до Київа, хто міг — виїздив, і в зв'язку з тим росли утруднення транспортові. А з огляду на те, що рішення щодо мого Посольства повстало досить пізно, довелося задержатись у Київі та виїхати пізніше, ніж більшість інших дипломатичних установ. Особовий склад Посольства вирушив я 26 січня, а сам з двома урядовцями залишився ще на три дні для залагодження різних формальностей. І сі останні ставало все трудніше залагоджувати, бо урядові установи теж пустошили мало не з кожною годиною. Переживалося тяжкі хвилини. Довелося ще на два-три дні затриматись у Вінниці, куди вже переїхало багато урядових установ.

Найкоротшим шляхом — через Одесу — не можна було їхати, — Одесу окупувало антантське військо і, підлягаючи впливам згромаджених тут росіян, чинило різні труднощі українцям взагалі та, оскільки можна було досягнути відомості, не давало перепустки українським закордонним місіям, тому довелося скерувати свій шлях через Галичину. Для тих, хто їхав на захід, се був шлях нормальний, але подорожувати з Київа до Царгороду через мало не всю середню Європу — се вже була проба людської терпеливості.

Першим етапом, куди скерувались транспорти дипломатів, був Станиславів, звідки мали вони через Лавочне дістатись до Будапешту чи до Відня, щоб звідти можна було обрати шлях уже не з примусу, а з нормального розкладу подорожі. У Станиславові, де тоді перебував уряд та засідав парламент Західньо-Української Республіки, скупилось людей більше, ніж могло нормально те місто прийняти, а розїзд звідси дуже був утруднений за браком комунікаційних засобів. Раз на тиждень проривався через Лавочне один потяг, і до того потягу протискалися усі, хто мав виїхати закордон. Потяг відходив переповнений, але діставались не всі, то нещасливим треба було черги ждати. Між тим галицькі урядові чинники дуже неприхильно ставилися до так численних непрошених гостей, що утворювали йому мешкальну та апровізаційну кризи. Невільні українські заїди, що тут застрягли, дуже відчували ту нехоть, що, без огляду на фактичну неможливість виїхати,

виявлялася у формах надто неконкретних. Під сим немилим вражінням врешті пощастило виїхати із гостинної столиці.

До Лавочного добралися кілька місій, як оселедці в бочці, в холодному потязі, переважно з товарових вагонів. В Лавочному творилися сцени з Дантового пекла на тлі боротьби за місця у невеличкому, понищеному в часі війни й революції, потязі, що посував нас далій закордон. До одного переділу набивалося по кільканадцятро людей, коридори були щільно заставлені річами — службовим матеріалом (переважно книжками) та скарбом службового персоналу. Змерзлі, голодні, прибувши до Будапешту, попростували ми до залізничного ресторану в солодкій надії обігрітися та підживитися якоюсь стравою, але крім штучної кави з сахарином не знайшли тут більш нічого.

Перепочивши два дні по тяжкій подорожі та оглянувши оригінальне місто, подалось наше Посольство до Відня — в надії удатися звідси до Царгороду простою дорогою через Балкани. Але у Відні ждали нас прикрі розчарування — на тлі здобування французьких віз, без яких неможливий був візд до Царгороду. У Відні не було представника французької влади, управненого до таких чинностей, треба було удатись до Праги, але, як інформували мене з Праги, французький генерал Пелле, що міг би нам візи дати, на цілий місяць виїхав до Франції, — отже треба було ждати його повороту, марнуючи час у Відні чи у Празі.

Більшу частину того вимушеного безділля перебував я з Посольством у Відні. Тут я ближче познайомився з українським послом В. Липинським і міг безпосередньо оцінити ті його високі духові якості, які мені знані були перед тим з його праць історичних та публіцистичних. Глибоко переконаний консерватор і гетьманець, він, залишившись на становищі посла на прохання Директорії, сумлінно виконував зобов'язання щодо нової влади. Як український державник, служив він державній ідеї і в своєму державному успособленні здолав тоді гамувати свої соціальні погляди. Кілька довгих побачень з цією багато обдарованою та високоінтелегентною людиною справляли мені не малу приємність в тих прикрх обставинах. На жаль, коли ми з ним зустрілися пізніше, як він уже вийшов на демісію, було вже трудніше пізнати в нім ту розважливу людину, якою знав я його у Відні. Його державні й соціальні погляди прийняли такий нетерпимий до чужої думки напрям, що з великим жалем та моральною стратою довелося перервати з ним стосунки.

У Відні ж познайомився я з радником Посольства кн. Яном Токаржевським-Карашевичем. Мимо так само соціального розходження у наших поглядах, вязала нас, ще більш, ніж з Липинським, єдність національно-державних поглядів, і той ідейний звязок з часом пе-

рейшов у дружні особисті відносини. Тут, у Відні, умовились ми з п. Токаржевським, що буду просити уряд про перехід його до царгородського Посольства, і се моє прохання уряд пізніше задовольнив. Само собою розуміється, се сталося в порозумінню та за згодою п. Липинського.

Секретарем віденського Посольства був п. Олександр Семенів, український емігрант ще з дореволюційного часу, досвідчений та сумлінний робітник. Йому я обов'язаний багатьома милими послугами в часі перебування моєї установи у Відні.

У Відні міг я спізнатися з п. М. Васильком, про якого доводилось багато чути та читати в пресі ще до війни та в часі війни.

Се була людина з широким діловим досвідом; з еластичною, вихованою в парламентарних та дворових умовах, вдачею сполучував він невичерпану безодню енергії та ініціативи. В обставинах більш нормальних та за більшого досвіду й твердішої руки провідних кол послуги його українській справі були б значно більші. У Відні, де проходила попередня його політична діяльність, був він на своєму місці, як риба в воді, і робив неоцінні послуги українському урядові та його представникам. Своїми старими зв'язками учинив він мені у віденських бюрократичних колах послугу, що виглядала як правдиве чудо (завдяки йому виплачено мені австрійською скарбницею акредитив українського уряду, коли оплату таких акредитивів було вже фактично припинено). Коли у Відні, немов би в якомусь розподільному пункті, зібралася велика кількість українських дипломатів, Василько дав велике прийняття, на якому запала не одна практична думка для нашої „молодої” дипломатії.

У Відні перебував у той час колишній турецький вел. візир Хільмі-Паша. Я скористав з випадку спіткатися з сим видатним турецьким політиком, відвідав його, і ми мали з ним дуже для мене не лише інтересну, але й важливу та корисну розмову. Він подав мені цінні вказівки щодо тодішньої політичної ситуації в Туреччині і навіть дав мені

Радник Посольства
кн. Ян Токаржевський Карашевич

до турецького міністра закордонних справ лист з порученням допомогти мені в доведенні моїх завдань.

Діставши вістку, що до Праги повернувся ген. Пелле, я подався туди, і навіть без великого трудно удавалось дістати візи для цілого складу мого Посольства. Все ж ця процедура зайняла тиждень часу, і це дало мені можливість ближче увійти в життя тутешньої української колонії, познайомитися з певними чеськими особистостями, що появлялися на новому політичному виднокрузі, та й оглянути цікаве старо-славянське місто, в якому пізніше довелося мені пробути несповна шість літ. Головою української дипломатичної місії в Празі був М. А. Славінський, з яким я був близько зв'язаний ще за громадської праці в Петербурзі, радником місії був проф. Степан Смаль-Стоцький, з яким я зустрічався ще за кількадесять літ перед тим у Києві, був ще добре мені знааний киянин В. К. Королів. Тут я вперше познайомився з О. Бочковським, який емігрував за кордон ще до війни, і про його кипучу працю на еміграції доводилося лише чути. Другим радником місії був чех п. Ф. Швиговський, що пізніше займав відповідальне становище в чеській пресовій організації. Тоді ж зав'язались у мене добрі відносини з п. Крейчі — редактором поважної щоденної газети „Трибуна“, в якій згодом містилися мої статті в українській справі. Близькі особисті стосунки з головою місії дали мені можливість ближче приглядатись до перших кроків праці молодого дипломатичного установа та витягнути для себе певний досвід — позитивний чи негативний, але — з погляду практичного — однаково цінний.

Вимушене безділля на протязі більш місяця у Відні зле впливало на моїх співробітників, особливо в часі мого перебування в Празі. Дали себе в знаки і певні рефлекси з того безділля. Більш активні люди, дістаючи відомості, що якась частина української території все ж стала тереном енергійного опору червоним окупантам, виявила охоту повернути додому. Так відїхали цінні співробітники В. Кедровський та О. Коваленко, і я, ближче зорієнтувавшись в тих умовах, які мене ждали в Царгороді, не заперечував їх рішення. Повернувся і мій юрисконсульт в церковних справах В. Радзимовський, — сей просто занудився за своєю родиною, яку залишив у Києві; коли удалося йому продертись туди, спіткала його там сумна доля, — большевики його розстріляли. Двом молодшим урядовцям п. п. Лінкевичеві та Желехівському, які виявили у Відні такі риси, що їм я не міг спочувати, дав я доручення до уряду, і вони поїхали туди, щоб уже не повернутись. З тими чи іншими діловими для мене наслідками се полегчило мій особовий багаж та разом полегчило мені процес дальшого пересування до цілої моєї подорожі — до Царгороду.

А той процес не був такий легкий, як се може за нинішніх обставин здаватися. Коли вже можна було виїхати, перервалося залізничне сполучення через Югославію, бо вона штампувала свої банкноти, щоб не впускати до себе нових грошових знаків, і для того закрила границі. Отож через Югославію подорож Посольства відбувалася дуже примітивним способом, навіть селянськими возами. На італійській границі, на хребті безлюдної гори, попали ми у безвихідне становище, бо сербських возів не пускали далій, а інших не було. Урятував нас лише щасливий випадок. Несподівано надїхали з Югославії два камйони, що повертались до Італії з належними перепусками по виконанню офіційних доручень, і ми на тих камйонах дотряслися під ранок до Трієсту. Проїздивши довгий час по місті, нарешті знайшли ми в одному, мабуть найбруднішому у цілому місті, отелі зо три покої на цілу компанію, але заснути нам не довелося. Серед неймовірного бруду постелі виглядали так неспокусливо, виявляючи присутність найменч бажаних представників живого світу, що ми до ранку пересиділи на деревляних стільцях. Пароплавну комунікацію Адріатичним морем не було ще по війні налагоджено, головне через те, що не було ще виловлено усіх мін, розкиданих тут в часі війни. Тому ми з першим місцевим пароплавчиком одплили лише до Венеції, звідки вже було більш шансів пуститися в дальшу дорогу.

У Венеції, в доброму отелі „Royal Danieli“, могли ми нарешті почиститись, виспатись та — по віденських апровізаційних ерзацах — і щось правдивого попоїсти. Нормальний шлях дальшої подорожі лежав через усю Італію залізницею аж до Бріндізі, звідки треба було шукати пароплавного сполучення з Царгородом. З тих відомостей, які ми дістали у Венеції, пароплави до Царгороду і Середземним морем ходили нерегулярно, тож і в Бріндізі могли ми застрягнути на неозначений час. Рухливий П. Чикаленко пустився на розшуки по пристанях і знайшов турецький військовий транспорт, що повертався до Царгороду для необхідного ремонту, після чого мав поступити до розпорядимости окупаційної влади. Для контролю за виконанням сього завдання та в якості фахівця щодо розпізнання пливучих мін був на тому транспорті англійський лейтенант. По прелімінарній розмові Чикаленка з турецьким капітаном транспорту та з лейтенантом передав він їм моє запрошення на вечерю до „Royal Danieli“. По парадній вечері, яка відбулася при участі посольського дамського персоналу, склав я із згаданими фактичними господарями транспорту умову на доставку цілого складу Посольства до Царгороду. Плати за транспортування не брали, — того не вільно на військовому транспорті, — платилося лише за харч буфетові, але тої платні, очевидно, вистарчало і взагалі на потреби пароплаву, тим більш, що годувались ми пере-

важно тими запасами, які передбачливо забрали з собою з Венеції. Як виявилось, транспорт, призначений для перевозу військового майна, зовсім не надавався для комунікації пасажирської, і на протязі кількох днів нашої плавби до Царгороду довелося досить чого витерпіти. Але се був єдиний певний спосіб дотертися до цілі, по попередніх фатальних зволіканнях, у найскорший час. Дійсно, їхали ми на протязі шости днів, не заходячи ні в один порт, — лише недалеко од Бріндізі на пів години спинилися, щоб прийняти з катера пошту.

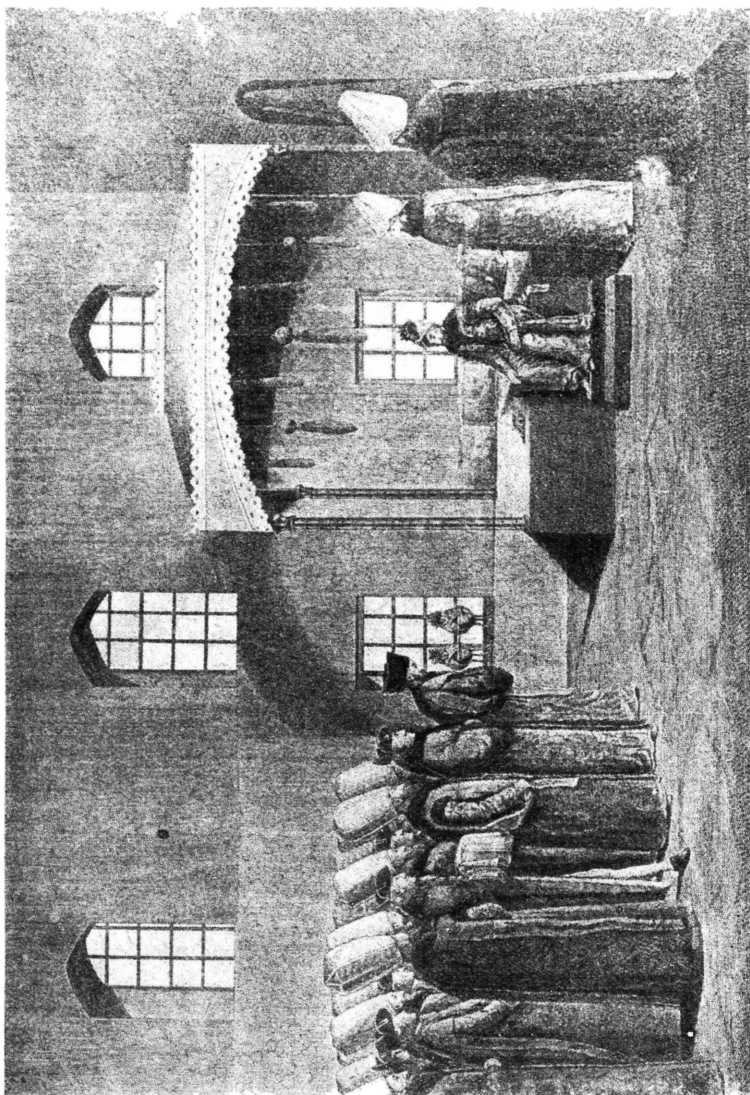
Коли минулося Адріатику з її мінними сюрпризами та з непевною в тій порі погодою, дальша наша подорож, з перебуванням здебільшого на чардаку пароплаву, дозволяла забути попередні й сучасні подорожні прикrostі. Таке тепле — вже у квітні! — сонечко на південному небі, як у нас хиба у жнива буває, прозоро-сині глибини Середземного й Мармурового морів, мальовничі береги скелясті чи вкриті яскравою зеленню, — все те милувало очі, заспокоювало душевну тривогу перед неясними перспективами майбутнього та дозволяло спокійно й розважливо розглянутись та розплануватись у тих перспективах.

По дорозі до Стамбулу, сидячи на чардаку турецького транспорту, мав я час передумати про відносини між Україною та Туреччиною в минулому та сучасному і майбутньому. Спогади про перші взаємовідносини між ними, треба признати, не мають в собі нічого для обох сторін приємного: пам'ятки про них українці мають в думках козацьких та в плачах невільників, турки — в традиціях про козацькі морські походи.

І справді, відносини України до Туреччини довгий час не могли бути приязні: турецький васал з кінця XV. ст. — татарський Крим — був справжнім бичем Божим для України. Безперервні татарські наїзди на українські землі несли з собою страшну руїну та масове уведення десятків тисяч українського населення, при чім Туреччина стала головним ринком збуту українського „ясиру“. І невільніцькі думи залишилися яскравою пам'яткою страждань українських полонеників.

З другої половини XVII. ст., коли зросла та зорганізувалася українська козаччина, українці помалу починають брати свій реванш над Туреччиною, і козацькі походи до Молдавії, до устя Дніпра й Дністра, де стояли турецькі фортеці, а потім морські походи аж до самого Царгороду, коли козаки „окурювали мушкетним димом“ мури султанської столиці, дають відчутти туркам українську силу. Гетьманування Петра Сагайдачного (перші два десятиліття XVII. ст.) було добою найбільших успіхів української козаччини у порахунках з турками, а участь Сагайдачного в боях під Хотиним в кінці 1621. р. вирішила

дсю польсько-турецької війни, врятувавши від турецької небезпеки не тільки Польщу, але й увесь західньо-європейський світ. І хоч польський уряд, бажаючи заховати мирні відносини з Туреччиною, стримував, як тільки міг, козацьку експанзію на південь, проте козаки

Анатолий, описаний в турецькому історичному творі "Стамбульський опис" (Стамбульський опис, 1773 г.).
 Миколаївський музей історії України, Київ. Миколаївський музей історії України, Київ.

продовжували свою активну політику щодо Туреччини, піддержували кримський сепаратизм проти турецької Порти (походи гетьмана Мих. Дорошенка до Криму 1626—28. рр.); участь козаків у боротьбі з турками стала основою войовничих планів короля Владислава IV, який працював над створенням антитурецької ліги.

Фактична сила українського козацтва, за дуже при тім реальної загрози з московської півночі, приводила до зміни попереднього настановлення турецьких міродайних кол щодо турецько-українських відносин. В Стамбулі приходять до думки, що найбільш раціональний спосіб вийти з положення се — порозумітись з українською стороною. З повстанням української держави політичні інтереси України та Туреччини сходилися, і з сього почались практичні заходи для забезпечення взаємних інтересів. За Богдана Хмельницького провадяться дипломатичні між ними зносини. Розуміючи спільність турецько-українських інтересів, гетьман від р. 1649. інтенсивно провадить зносини з Портою, пропонуючи їй то союз, то навіть протекторат над Україною (що властиво мало бути певною формою тіснішого союзу). Відтоді на довгий час Україна починає відігравати поважну роль в турецькій політиці. Але з боку турецького не було ще такого ж глибокого розуміння справи, давало себе знати якесь хитання, виявлялися звичайні східні хитрість та лукавство. А між тим на півночі, поза Україною, посилюється держава, що тисне на неї, змагаючи твердою ногою стати на Чорному Морі, і се врешті найбільше приводить обидві сторони до розуміння взаємних інтересів. Порозуміння формально наступає та реалізується вже за гетьмана Петра Дорошенка і доводить до формального союзу між Україною та Портою. Султан Магомет IV. прислав Дорошенкові клейноди — булаву й прапор — „на знак дружби та на страх нашим ворогам”. Гетьман відповів, що приймає ті клейноди „на посвідчення союзу між Україною та Портою”, і в числі умов того союзу була точка, що — „ні султан, ні хан не можуть складати умов з сусідніми державами без порозуміння з гетьманом”. На домагання одного з послів, щоб Туреччина відмовилася од союзу з Україною, Туреччина гідно відповіла, що „її слова й честь накладають на неї обов'язок додержати вірність Україні, обороняти яку вона обіцяла перед цілим світом”. Та було вже пізно, — час і добрі можливості було пропущено, взаємовідношення реальних сил на півночі змінилося. На уламках Польщі й України все більше зміцнялася Московщина та все дужче виявляла свої замахы на тепле море, а згодом і на протоки, все більш загрожуючи не лише Туреччині, але й усім державам, що мають свої інтереси на Чорному та навіть — і Середземному морях. А Туреччина другої половини XVIII. ст. вже почала хилитись до упадку, і серед її політиків не знайшлося державного мужа, який би зрозумів небезпеку, що загрожувала Туреччині з боку Москви та оцінив роль України в боротьбі з тою ж небезпекою. Турецька політика тих часів носить непродуманий, випадковий характер, турецька поміч Україні несе

ій тільки руїну і, замість піддержати й зміцнити Україну, як найкраще заборолу проти небезпеки з півночі, Туреччина тільки дезорганізує її та руйнує.

Це нерозуміння й недоцінювання ролі України, як сили, що стримує московську агресію, яскраво виявилось за часів Мазепи й Орлика. Туреччина зовсім не використала боротьби шведів та українців з Москвою в кампанію 1708—9. рр., а її продажні генерали знівечили увесь успіх прутського походу 1711. р. Роспачливі зусилля Карла XII. й гетьмана Орлика втягнути Туреччину до анти-московської коаліції розбилися о тупість турецької політики й оспалість її керівників. До їх свідомості не доходив той очевидний факт, що Україна вже через своє географічне положення перекопувала Московщині дорогу до Туреччини — отже служила натуральною перешкодою стремлінням Москви до Чорного моря, й затим — і до границь турецької держави.

Переможець Карла XII та Мазепи перший пробив шлях до Чорного моря, твердою ногою ставши в Азові.

Запізно почала Туреччина розуміти роль України, а також і Польщі в обороні себе самої проти Москви, — аж тоді, коли Москва, приборкавши Україну, а за нею і Польщу, поставила собі завданням — безпосередню ліквідацію турецької імперії (турецькі війни Катерини II. та її „східний проект”). Але й тоді спромоглася Туреччина лише на те, щоб давати у себе притулок недобиткам української та польської військової еміграції (запорожці по зруйнуванні Січі, польська конфедерація). Москва (вже Росія) стає протягом XIX. ст. найбільшим спадковим ворогом Туреччини, і тому на участь Туреччини в ділі боротьби з Росією розраховують польські патріоти, які старалися рівночасно змобілізувати проти Росії й українські елементи (політика кн. Адама Чарториського, українська козащина в Туреччині під проводом М. Чайковського за часів кримської кампанії). Справжнє розуміння ваги української проблеми пробуджується в Туреччині лише за часів світової війни, коли ідея визволення України зпід Москви за допомогою держав почвірного порозуміння приводить і до створення самостійної української держави, знаходить повне співчуття й піддержку з боків керманців турецької політики (заяви Талаат-бея представникам „Союзу визволення України” та поміч Туреччині сьому союзів).

По російській революції політичні взаємини між Туреччиною та Україною оживилися і безпосередньо і шляхом преси. Завершилися вони обміном дипломатичними представництвами. Була певність, що з замиренням, коли життя народів попливе своїм нормальним коритом, взаємна свідомість спільних інтересів Туреччини та України му-

силь повести до широкого здійснення їх добросусідських відносин у всіх ділянках життя. Туреччина — така ж натуральна союзниця України на півдні, як Польща на заході. Тяжкі їх переживання в минулому багато залежали од того, що вони — усі три — не дійшли до зрозуміння взаємності своїх інтересів. І в майбутньому на їх долі спільно заважить те, чи дійдуть вони до того зрозуміння та відповідно до того погодяться.

Всі ці факти та міркування, що повставали з приводу їх, приводили мене до зрозуміння тих поважних завдань, які стоять перед українською державою щодо її південного сусіди, що бував чи союзником, чи ворогом на переміну. Дальші з ним відносини нашої молодії держави мали залежати — у якійсь, може навіть у значній мірі — од початкових кроків наших дипломатичних взаємин з сим уславленим щодо дипломатичних його здібностей контрагентом. А між тим, за всієї новості для мене тодішніх моїх обов'язків, ще й до того працю доводилось провадити у виключно трудних обставинах.

ВНУТРІШНЄ ПОЛОЖЕННЯ В ТУРЕЧЧИНІ ПО ЗАМИРЕННІ.

Туреччина стає виразним в історії прикладом, як може народ, відродивши приспані сили та за відповідного режиму, викувати свою долю по своїй уподобі і за найгірших обставин. На протязі останніх майже двох століть Туреччина мала сумну репутацію „хворої людини“, а будучи до того ще й переможена в останній великій війні, здавалося, зовсім тратила вигляди на якусь пристойну долю під сонцем. А проте з усіх переможених держав вона найкраще вийшла з тяжкого та пониженого положення, яке призначалося для переможених, та стоїть нині вже на одній лінії з колишніми переможцями. До тої перемоги внутрішньої — над собою — та зовнішньої — над несприятливими обставинами — дійшла вона через складний та болючий процес зросту, перетворення та відродження своєї національної сили.

Сумної пам'яті режим Абдул-Гаміда упав у наслідок революції 1908 р., і влада перейшла до рук комітету „Єднання й поступу“ чи — як його звичайно називали — уніонного або молодотурецького комітету. Революція фактично відновила стару, скасовану попереднім режимом, конституцію 1876 р., яка, за своїх додатніх сторін, все ж не давала вирішення основної справи Отоманської держави — справи національної. Конституційні зміни не торкалися релігії, між тим релігійні постанови шаріату, що витворювали фанатичну нетерпимість до горожан немусульманської віри, найбільше ставали на перешкоді об'єднання усіх горожан держави в одному патріотичному настрою та у спільному інтересі. Тому і за часу молодотурецького режиму бачимо таке саме вирізування вірменів, як і раніше, і врешті сам ініціатор та провідник того режиму Талаат упав жертвою атентату з боку патріота-вірменина вже по війні, р. 1920, у Берліні, — в наслідок помсти за попередні чинності.

Та сама партія уніоністів держала в своїх руках владу під час війни (Талаат був представником Туреччини на берестейському конгресі). Коли по замиренню Антанта увела свої кораблі в протоки, до яких так добивалася, Туреччина поставилася до нової ситуації цілком лояльно. Прийнявши умови армістису, вона оддалася в руки перемож-

ців. Внутрішня влада з рук уніоністської партії, що провадила війну в спілці з центральними державами, перейшла до рук антантофільської партії „Entente libérale”, і на чолі уряду став щирий антантофіл Дамад-Ферід-Паша. Членів попереднього уряду і взагалі видатніших членів молодотурецької партії оддано під суд. Тим процесом турецький уряд маніфестував свій цілковитий розрив з попереднім германофільським напрямом турецької зовнішньої політики та з політикою національної нетерпимости у внутрішніх відносинах, чим справді визначалася діяльність попереднього уряду. Були у мене підстави припускати, що згаданий напрям урядової політики одбився почасти і на відношенні до України, з якою Туреччина мала Берестейську умову та увійшла з нею у дипломатичні зносини разом з центральними державами. Ота надто обережлива тактика та проволікання в справі визнання українського посла, про що говоритиму пізніше, виходили, поза іншими — зовнішніми — причинами, найправдоподібніше з засадничої антантофільської лінії поступовання щодо всіх актів попередньої влади.

Але новий правительственный курс не помагав реально Туреччині. Доля останньої малювалася у міродайних союзних сферах дуже сумно. Місцевими відпоручниками Антанти на Сході були у переважній більшості військові люде. Відношення їх до Туреччини мало характер ніби якоїсь мстивої кари за ті несправджені мрії, які поклали держави згоди на Туреччину, коли ще насувалася світова війна. Англія, Франція та Росія ще тоді в перемовинах з Туреччиною обіцяли заховати територіальну її незалежність, як що вона додержить нейтралітету. Але Туреччина належно була освідомлена щодо загарбливих намірів Росії і заздальгідь шукала способів гарантувати себе од тих замахів та ще до війни увійшла у близький контакт з Німеччиною, а вже з 1913 р. осіла на Босфорі воєнна місія ген. Лімана фон Сандерса. Пізніш, вже на початку війни, Туреччина, ніби заховуючи нейтралітет навні, фактично впустила через Протоки до Чорного Моря два бистроходні німецькі крейсери „Гебен” та „Бреслау”, яких надзвичайна тут рухливість завдала багато клопоту російській чорноморській ескадрі та непокоїла аліантів і на Заході. Отже, увійшовши врешті у протоки без єдиного гарматного стрілу та упоєні новим вином перемоги, переможці оцінювали той витревалий спокій східнього народу, як ознаку цілковитого безсилля його та апатії. Ті самі погляди панували і в антантських центрах. Чутки, що доходили до Царгороду з Мирового Конгресу, малювали майбутнє положення Туреччини невідрадними фарбами. Територію майбутньої Туреччини зводилося до кількох вілаєтів у Малій Азії — без протоків і Царгороду, без Арабії, Сирії та Палестини і навіть без найбільш цінних південних західних берегів

Малої Азії. Ті чутки щодо майбутнього міжнародного значіння та територіальних меж турецької держави знаходили підтвердження в реальних фактах планомірної окупації малоазійського побережжя силами Антанти. Спершу окуповано було Смирну грецьким десантом, далі італійські військові відділи окупували деякі пункти на південь од Смирни (Адалія), французькі — Адану. В самому Царгороді вся сила і влада належали союзному військові.

Оскільки маловажилось значіння Туреччини, найкраще показує той факт, що долю її на Мировому Конгресі малося вирішати без присутності її представників, а коли останні таки прибули до Парижу, то на їх домагання не звернули там уваги, — скоро їх повернули на-

Ангорська делегація під проводом Бекір-Самі-Бєя (х) на Мирову Конференцію

зад без найменших наслідків, при чому голова конференції звернувся до них наприкінці з листом у призириливому тоні.

Така тактика переможної сторони перегнула палицю в другий бік та викликала цілком небажані для тої сторони наслідки. Поводження з турецькою делегацією на мировій конференції дуже вразило свідоміші кола турецького громадянства, окупація ж берегів Азії, особливо Смирни, глибоко схвилювала думку та патріотичне чуття і ширших верств турецького народу. Турки так добивалися свого представництва на мировій конференції, з такими сподіванками і щирою вірою до неї ставилися, що навіть наділили довір'ям ту уря-

дову групу, що мала б представляти на конференції інтереси Туреччини, хоч і не відповідала вона тодішнім турецьким настроям. Але той прийом, який зустріла турецька делегація в Парижі, був другим, після окупації, ударом по національному чутті турецької маси, що вбачала у тому прийомі національну образу для себе. З безпослідним та безповажним поворотом турецької делегації віра у мировий конгрес та взагалі у справедливе та гідне вирішення долі Туреччини значно зменшилася, на місто того росла певність, що покладатися можна тільки на свої власні сили. Твердий спокій турків переміняється в акцію протесту. Треба було бачити грандіозні мітинги в мечетах та на площах перед мечетами, навіть мітинги до сього часу замкненого по хатах жіноцтва, щоб зрозуміти, яку пожежу необережно запалено в турецькій душі.

Сталася криза правительства. Антантофільський кабінет Дамад-Феріда-паші демонстративно демісіонував з дуже виразною декларацією, в якій зазначив свою цілковиту незгоду на окупаційні заходи щодо турецької території; сам голова правительства висловлювався, що при відповідних обставинах він виконає свій обов'язок із зброєю в руках. Це було в червні. Тоді ще не наросла реальна сила, на якій міг би опертися національний рух. Складання нового кабінету доручено було тому ж таки Дамад-Ферід-Паші. В склад кабінету увійшли здебільшого ті ж самі особи, але появляються тут вперше представники, хоча б і дуже невиразні та помірковані, інших течій. Після того кілька разів відбувалися кабінетні кризи, і кожен раз склад правительства все більше поповнювано елементами уніоністської партії. За всіх тих змін правительство старалося додержувати лагідних відносин з представниками Антанти, засновуючи на тому свої сподіванки щодо мирової умови, але опинилося у прикрому положенні. І в самому Царгороді, в зоні гарматних стрілів з союзних панцирників, воно дуже було непопулярне, а по малоазійській стороні Босфору його отверто називали національним зрадником та закликали до активної чинности проти волі уряду. В Туреччині тепер вже діяли дві сили: одну — пасивну — представляло тодішнє правительство, поруч з нею наросла друга сила, народня, активна, що все більше організаційно міцнішала поза Царгородом — в руках провідника національного руху „бунтівного генерала” Мустафи-Кемаль-паші.

Сей молодий генерал (мав тоді ледве 40 літ) виявив великі здібності у найрізніших ділянках — військовій, політичній, соціяльній, культурній. Користав з великої популярности серед турків: замолоду, ще в школі, дістав назву „Кемаль”, себ то — найліпший, пізніше за військові перемоги в часі великої війни — назву „Газі”, себ то — непереможний, а по довершенні національного визволення батьківщини —

назву „Ататюрка” — батька всіх турків. Сій особі судилося одіграти рішальну роль у житті Туреччини у той її переломовий час, коли на історичних терезах важилося її долю. Ставши на чолі визвольного руху, він здолав піднести національне почуття турецького народу до найвищого ступня. Уважаючи Константинопіль з його угодливими політичними чинниками за „гнилу голову” держави, він переносить свою діяльність до Малої Азії — до серця Туреччини — і звідси починає реформувати усі ділянки дотеперішнього життя батьківщини. Характеристичною од перших кроків рисою його реформаційної діяльності стає те, що у своїх реформах зумів він сполучити засвоєння західньої культури з zachovannям національної засади в турецькому житті*). Той характер Кемалєвого діла оновив психіку народу, оспалого за дотеперішніх політичних та культурних умовин, і подвигнув той народ до великого самосвідомого чину.

Тодішнє правительство, як видно було з заяв таких його авторитетних членів, як тодішній міністр внутрішніх справ, розуміло поважність сього масового руху та свою відповідальність, але не мало іншого виходу, як продовжувати свою попередню лінію поступовання. Тому воно згори поставилось негативно до сього руху і прийняло щодо нього політику репресій. Мустафу-Кемаль-пашу звільнено з війська, позбавлено чинів та орденів (акт сей мав, розуміється, лише символічне значіння, бо реальна сила в Малій Азії належала Кемалєві), правительство нарядило над ним суд, формувало армію проти повстанців, заводило для того деякі військові реформи. Та у правительства не було змоги й сили притлумити сей народній рух, що все збільшувався.

З сього повстала дуже хистка позиція уряду. Він розійшовся з настроями народніх мас і не міг держатися в політичному повітрі. Спершу партійний (партії „Entente libérale”), після коаліційний, все ж поповнявся елементами, близькими до тої партії.

Найкраще ілюструє непевність тодішньої позиції уряду та фактичне значіння Мустафи-Кемалєва справа скликання турецького парламенту. Під союзними впливами турецький уряд перших часів окупації

*) Серед реформ, які впровадив у дальшому часі Мустафа Кемаль в життя Туреччини, найбільше значіння мають: поділ церкви і держави та скасування халіфату, знесення капітуляцій, що в основі гамували розвій життя Туреччини, особливо в ділянці економічній, надання громадянських прав жінкам, які до того часу могли показуватись з гаремів, лише закривши лице чарчафом, впровадження цивільного та карного кодексів замість релігійних приписів шаріату, заміна шкіл релігійних школами загально-освітнього навчання, впровадження латинського алфавіту; до сього прийшли основні реформи економічні, головнo в ділянках промисловости та рільництва. Всі ці реформи перетворили Туреччину з упослідженої конфесіональної держави у державу модерну з широкими перспективами всебічного розвитку.

рішуче противився виборам, підтриманий лише такими антагоністичними до турецької маси елементами, як греки, вірмени та жиди, що виявили небажання приймати участь у виборах до парламенту (жиди врешті, зорієнтувавшись у фактичному розподілі сил, змінили свою позицію і прийняли участь у виборах). В той час, як правительство од-

Мустафа Кемаль Паша (х) з своїм штабом.

хилляє вибори, затим одкладає їх на 3—4 місяці, відбулися в Ерзерумі цілком самочинні, без санкції уряду, парламентські збори — під фактичним проводом Мустафи-Кемалю та винесли постанови, що стали програмою національного руху. Під натиском того руху правительство само змінювалося та змінювало свою позицію щодо парламенту, аж поки

парламент дійсно не скликано на початку 1920 р. Сей парламент вже в дуже незначній мірі мав у собі представників партії *Entente libérale*, складався більше з уніоністів. На початку лінія поступовання його була стримана та поміркована, але, будучи органом малоазійського національного руху та стоячи на його засадах, парламент скоро змінив свою тактику, покликав до суду попереднє правительство. Тоді повторилася київська епопея, лише з іншими дієвими персонажами: царгородські представники Антанти ліквідували парламент тим способом, як було ліквідовано Центральну Раду. Багато членів правительства, парламенту, сенату та видатних громадських діячів було арештовано. На чолі уряду знову поставлено Дамад-Ферід-Пашу. Зроблено було спробу утворити діловий кабінет поза партіями, щоб покликати туди людей, які мали більш популярності в масах та викликали б більше довіря. Але, за згаданих обставин, вся справа була не стільки в людях, як у загальній ситуації та вже, відповідно тому, напрямі політики правительства. Ця політика була непопулярна, маси вимагали рішучої лінії в обороні інтересів нації, — і та нота виразно прозвучала навіть у словах самого султана у відомому інтерв'ю кореспондентові „*The Morning Post*”.

Щодалі обставини для вирішення долі Туреччини складалися все більш відмінно, ніж попереду. Коли турецька делегація їздила на мирову конференцію, можна було схилити Туреччину до таких умов, що пізніше вже не задовольняли мінімума турецьких жадань. Про поділ Туреччини в тому масштабі, як про се планувалося на початку, не могло бути й мови. Пізніш ще говорилося про мандат над Туреччиною, який врешті розумілося навіть у найбільш угодових кругах не як політичний, а адміністративний — з обмеженням відповідної держави лише до права реорганізувати в Туреччині поліцію, суд, фінанси, громадські роботи та з зазначенням, що за певний час мандатне право має припинитися. А що далій перемагала течія, що обстоювала повну суверенність Отоманської держави*).

Кон'юнктура значно змінялася в добрий для Туреччини бік, і найвиразніше се виявилось в справі окупацій Малої Азії військом Антанти,

*) До Парижу, на Мирову Конференцію, їздили делегації двох урядів — царгородського та ангорського. Антагонізм між тими делегаціями що-далі завдавав більше клопоту європейській дипломатії, ніж самим туркам, бо, за всієї протилежності своїх напрямів у внутрішніх справах, турецькі патріоти найрізніших напрямів однаково обстоювали свої національні інтереси перед зовнішнім світом. Врешті антантофіли й націоналісти об'єдналися на одній думці, поділяючись лише щодо тактики; перші йшли старими стежками Абдул-Гаміда, стараючись посварити та роз'єднати союзників, другі просто й рішуче вимагали негайного звільнення території. Можна без перебільшення сказати, що Клемансо та Лойд-Джордж були правдивими двигунами турецької самосвідомості.

переважно грецьким. Окупації ті не тільки припинилися, але й окуповані місцевості здебільшого звільнилися від окупантів. З Смирни, яку зайняли греки з твердими намірами, військо окупантське в значній мірі виведено та замінено здебільшого англійським гарнізоном, який викликав не таку гостру опозицію з боку турецької людности, а пізніше, з розвитком повстанського руху в Малій Азії, Смирну цілком очищено від окупантів. З турецьким урядом стали провадитись пересправи про якусь мінімальну зону окупації. Сталося се все внаслідок надзвичайно сильного протесту анатолійського населення проти окупації. В усій Малій Азії, слідом за Царгородом, вибухло почуття національного обов'язку в тяжку хвилину держави і виявилось воно у збройній організації турецького населення. Патріотичний екстаз охопив усі кола людности, особливо інтелігенцію та духовенство. Царгородська цензура не пропускала відомостей про малоазійський рух, але чутки збільшували мілітарну силу того руху до одинадцяти корпусів, що мали стати в оборону цілості турецької держави. Ходили чутки й про те, що організатори того війська рахують на контакт з українською збройною силою.

Малоазійський рух повстав під впливом тих настроїв, що головню викликані агресією союзників та окупаційною їх політикою. На чолі руху став, як угорі вже згадувалося, Мустафа-Кемаль-Паша, популярний у військових колах та з близькими зв'язками при дворі, — голова другого, неофіційного турецького уряду. Поволі опанував він Малу Азію, де скликав парламент, де йому підлягали адміністрація, фінанси. Коли на початку офіційний уряд виповів гострі присуди на адресу Кемаля, то пізніше, з розвитком повстанчого руху, фактична влада Кемаля досягла вже до Бруси і з часом вплив на державні справи в столиці все більше виходив з Ангори, де перебував головний штаб Кемаля. Відповідальніші кроки правительства стали координуватися в порозумінню з Кемалем через цілком офіційних його представників і вже мовилось про те, щоб уряд склався по його вказівках.

ПЕРШІ КРОКИ В ЦАРГОРОДІ.

23 квітня наш транспорт входив до Золотого Рогу. Ранок був соняшний, і перед очами, як казковий сон, стояла мальовнича панорама Царгороду. Тільки бачивши його на власні очі, можна зрозуміти, що дійсно міг він викликати подив та вабити до себе не тільки таких славянських „варварів”, як болгари та наші предки „руси”, але й середньовічних хрестоносців, що, побачивши се казкове місто, воліли залишитись тут, ніж іти до св. Землі для визволення св. Гробу.

Та очі й увага мимоволі одволікались од тої чарівної краси та скеровувались на речі надто прозові. До транспорту підплинув катер з контрольною поліцією Антанти, — гризла душу непевність, чи задовольнить тих контрольорів віза, видана особовому складові Посольства у Празі, чи, навпаки, не доведеться зустрінутись тут з таким відношенням, яке виявляли представники Антанти в Одесі. Все залежало од того, чи удалося нам додержати тої тактики, якої ми пильно увесь час подорожі додержували, — не маніфестувати, а, навпаки, як найбільше заховувати од людських очей та ушей, хто то, куди й для чого їде. Але перший крок на турецькому, бодай водяному, терені обійшовся без ускладнень: празький документ цілком задовольнив союзних контрольорів, і ми без перешкоди вступили на беріг.

Ще на пароплаві зустріли нас урядовці Посольства, на чолі з радником Л. Кобилянським, які не поділяли поглядів та поступовання мого попередника п. Суковкина. На початку спинився я в отелі „Péra-Palace”, і тут довелось мені перебути більш місяця, поки на стала можливість улаштуватися на стало у місті, переповненому союзним військом та збігцями з України і з Росії. Звідси, з отелю, знайомився я з становищем справ Посольства та організував його працю на нових основах.

Мій попередник п. Суковкин, б. голова київського губерніяльного земства, на початку революції рішуче заявив себе прихильником

Перший Секретар Посольства
Петро Чикаленко.

української справи, і Центральна Рада виставляла перед Тимчасовим Правительством його кандидатуру на крайового комісара України. М. Грушевський на зборах губерніяльного земства заявив, що імя Суковкина та його прихильне відношення до України попадуть в історію. Під такою зовнішньою маркою став він українським послом для Туреччини. Але та марка не відповідала дійсним настроям українського представника. Коли, напр., він представлявся султанові в оточенні своїх співробітників, генерал Мустафа-Кемаль звернув увагу та запитав, чому військові, з оточення українського посла, убрані в російську уніформу. Йому одповіли, що перед виїздом не встигли української замовити...

А з часу оголошення гетьманом федерації України з Росією провадить він лінію, принципіально ворожу українській державній самостійності, — і перед Високою Портою, і перед військовими і дипломатичними представниками інших держав у Царгороді. 4-го січня 1919 р. він звернувся до турецького Міністерства Закордонних Справ з проханням позичити 10 тис. турецьких лір і, не діставши грошей, 3-го березня сповістив Міністерство, що за браком коштів він припиняє діяльність Посольства з 1 березня. Такий вчинок не був оправданий обставинами, бо тоді ж, з початку січня, п. Суковкин одкомандіровав значну більшість урядовців Посольства до Міністерства Закордонних Справ на Україну і на подорож їм та на удержання решти вистачило б на довгий час тих 4.000 тур. лір, які позичив він у Царгородській філії „Русского для внѣшной торговли банка“; але п. Суковкин цілком несподівано виплатив усім урядовцям удержання за січень і лютий і тим вичерпав свої засоби. Таким чином завішення Посольства виходило, очевидно, не з грошових мотивів. Припинення діяльності Посольства зробило просто таки вражіння скандалу в дипломатичному світі.

Більш місяця українське посольство в Царгороді не існувало. Чутка про моє призначення тимчасом дійшла сюди, і се спонукало де-

яких урядовців звернутися до радника Посольства п. Кобилянського, щоб він, за відмовою п. Суковкина, яко старший заступник його, прийняв на себе тимчасове керування справами Посольства. Послано було гонця до Одеси, де перебував віце-міністр Закордонних Справ п. Бачинський, який і дав наказ п. Кобилянському тимчасово керувати справами Посольства до мого приїзду, а п. Суковкину відповідно тому наказ здати посольські справи. Радник п. Кобилянський мав побачення з турецьким міністром закордонних справ Ферід-пашею і офіційно повідомив його про відновлення діяльності Посольства. Оповіднення про це появилось і в пресі. Але відновлення Посольства було лише номінальне, бо п. Суковкин відмовився здати справи, поки не буде виплачено йому удержання за увесь попередній час, і розіслав листи до Високої Порти та до дипломатичних представництв у Царгороді з протестом проти відновлення Посольства.

Приїхавши до Царгороду, я мав побачення з п. Суковкиним і передав йому наказ Директорії, після якого він мав передати мені справи й майно Посольства, грошове ж справоздання мав зробити в міністерстві закордонних справ. Він вимагав заплати йому удержання за увесь попередній час, але всякі розрахунки з ним можна було б зробити лиш тоді, як вияснилися б грошові справи Посольства за той час. справи ті були в такому стані рахунковому, що бухгалтер Посольства Красицький міг подати мені справоздання про них лише в другій половині червня. Крім того, я передбачав у тих рахунках багато таких ускладнень (позички в Банку, виплата удержання увільненим урядовцям, самочинна фіксація курсу турецької ліри карбованцями, продаж п. Суковкиним найбільш цінного майна), які унеможливлювали мені цілковите полагодження тої справи безпосередньо, тим більш, що для того потрібно було й додаткового кредиту. Між тим, п. Суковкин ультимативно вимагав негайної заплати і, не діставши її, подав новий протест до Високої Порти проти визнання мене Послом У. Н. Р., спродав за 1.000 лір на свою власну користь, не вважаючи на мою заборону, автомобіль Посольства, що був у його на руках, так само продав на свою користь обстанову свого помешкання, куплену на державні кошти за суму до 50 тис. карб., захопив гвалтовним способом автомобіль, але сей останній удалося визволити. Одсилаючи справи Посольства — без опису, п. Суковкин не повернув деяких особливо важливих документів.

Діяльність мого попередника мало того, що була принципіально ворожою українським державним інтересам, вона ще й викликала цілковиту руйнацію усього ділового апарату Посольства. Пан Суковкин прибув до Царгороду з певними російсько-уніфікаційними тенденціями і в розмовах з співробітниками отверто висловлявся, що про дер-

жавну самостійність України не може й бути мови, бо Україна не має збройної сили, щоб захистити свою незалежність. Одвідуючи Патріярха Царгородського, п. Суковкин багато говорив йому про єдність Росії і руського народу, а приймаючи Патріярха у себе, прилюдно висловлював йому свою радість з приводу того, що українська церква перебуває в єднанні з церквою всеросійською, не вважаючи на те, що Україна політично відділена від Росії. Діставши грамоту гетьмана про федерацію України з Росією, п. Суковкин сповістив зараз про се Високу Порту, розіслав грамоту при своїх листах усім чужоземним послам у Туреччині і для ширших інформацій посилав до них секретаря кн. Тенішева, який був правою його рукою, почасти й інспіратором щодо протиукраїнської політики. Коли ж п. Суковкин дістав звістки про народне повстання проти гетьмана, то так само освідомляв міродайні царгородські кола про ультра-націоналістичний та большевицький характер того повстання і уживав усіх заходів, щоб військо Антанти прийняло участь у боротьбі гетьмана з Директорією. Протиукраїнська діяльність п. Суковкина прибрала навіть демонстративного характеру. Напр., на пароплаві „Александрь Михайлович“, який вважався за стаціонар посольський, п. Суковкин звелів урочисто вивісити в своїй присутності Андрієвський прапор, і команда пароплаву вигукувала при тому „ура“. Близьке оточення українського Посла було специфічно російське — проводирі єдиної Росії, бувші російські дипломати та їх родини, що тим чи іншим чином опинилися в Царгороді (Мілюков, Гурко, Сазонов, Шебеко, гр. Брасова, п. Чарикова), або представники добровольчих організацій. Так само і посольську свою ділову роботу п. Суковкин провадив в порозумінню лиш з урядовцями певної російської орієнтації, як кн. Тенішев або бувший драгоман російської амбасаді п. Тухолка, якого п. Суковкин призначив виконуючим обов'язки Радника Посольства замість п. Кобилянського, а сього останнього, людину твердих українських переконань, п. Суковкин примусив узяти довгу відпустку ще з 1 грудня. Характеристично, що з 21 листопада, коли стало відомо в Царгороді про грамоту гетьмана, зразу, з того ж таки дня, як було видно з діловодства, українська мова посольського діловодства перемінилася на російську. То ж нічого дивного немає в тому, що на українське Посольство в Царгороді установився погляд, як на представництво єдиної Росії. Не міг я перевірити, оскільки справедливі були чутки, що п. Суковкин домагався для себе дістати представництво від армії Денікина, але вже сама поширеність таких чуток виразно за себе промовляла.

Перешкоди з боку п. Суковкина мали не тільки пасивний характер. З приводу відновлення діяльності Посольства і визнання турецьким урядом радника Кобилянського, яко *chargé d' affaires*, Суков-

кин подав (ще до мого приїзду) до Отоманського Міністерства Закордонних Справ заяву, в якій рішуче одкидає правність того визнання. До того ж уживає він заходів перед представниками Антанти, які, взагалі неприхильні до України, мали цілковитий вплив на тодішній атантофільський уряд Туреччини. Се затягало справу мого визнання, і таке положення насувало мені думку про рішучий виступ. Я в повній мірі зясовував собі всю відповідальність конфлікту з одною із небагатьох держав, з якими ми маємо дипломатичні зносини; але як що справа з моїм визнанням набірала характеру образливого для нашої державної гідності, то се могло мене змусити на той конфлікт відважитись. Наші щирі приятелі серед турків радили повздержатись від рішучого виступу, певні, що зміна уряду в недалекому часі залагодить справу.

Справи Посольства застав я в стані цілковитої дезорганізації. Спеціального помешкання для нього вже не було, офіційна адреса його показувалася на приватне помешкання одного з урядовців. Справи здав п. Суковкин вже коли я приїхав, але в великому, навіть зверхньому, непорядкові, без опису. Не повернуто найбільш цінних книжок бібліотеки, які потрібні для провадження посольських справ. На щастя, грошові книги та документи осталися на руках у бухгалтера, який, одначе, не діставши утримання, мусів оселитися в нетрах одного з підгородних островів і, перебиваючись з дня на день, до порядку грошових справ Посольства не доводив. Та поволі все налагоджувалося. Помешкання для Посольства найнято і розпочато в нім працю; пришукано двох кавасів; розпочалися видача та візація паспортів. Робота Посольства на початку була характеру консульського: в Царгороді зібралося більш 40 тис. втікачів з Одеси, українських горожан. Робота характеру дипломатичного виявлялася на перших кроках у зносинах з Міністерством Закордонних справ. Офіційні візити робив радник Посольства п. Кобилянський, якого турецький уряд, з одмовою п. Суковкина, уважав за повіреного у справах Української Республіки.

СПРАВА МОГО ВИЗНАННЯ ТУРЕЦЬКОЮ ВЛАДОЮ.

Негативна постава союзної військової влади, невідільне положення турецького правительства під союзною окупацією, деструктивна чинність б. українського посла — все це утворювало обставини, дуже несприятливі для діяльності і в першу чергу для самого існування української дипломатичної репрезентації. Маніфестаційно заявленою орієнтацією нашого посла на єдину Росію дуже було принижено престиж української державності в очах представників Антанти і навіть в очах турків, що взагалі ставились до справи української незалежності прихильно.

Я мав безперечні дані, що, не вважаючи на вказаний угорі загальний напрям тодішнього антантського уряду, з турецької сторони користуюся повною прихильністю, але справа мого визнання затягалася різними сторонніми обставинами. Формальні перешкоди старався утворити все той самий б. посол Суковкин. Він подав до Міністерства Закордонних Справ заяву, в якій, не визнаючи зміни уряду на Україні, повідомляв, що я не привіз ні одкликної грамоти (*lettres de rappel*) для його, ні креденціальної грамоти (*lettres de créance*) для себе, та пропонував реставрувати його на становищі посла української держави, мене ж уважати приватною особою, а при тім подавав до відомости, що копію цієї заяви він посилає представникам Антанти.

Сі заяви б. посла не осталися без наслідків в міністерстві закордонних справ, яке, виявляючи цілковите бажання прийняти нового посла, все ж вимагало одкликної грамоти попереднього. Такої грамоти Директорія б. послові Суковкину не дала, бо, згідно з правилами міжнародного права, зміна вищої державної влади сама собою викликає демісію посла, призначеного попередньою владою, і він міг би продовжувати свою місію лише в тім разі, коли б дістав нові на те уповноваження. В такому напрямі і подано пояснення міністерству закордонних справ разом з копією моєї креденціальної грамоти, про яку п. Суковкин неправдиво повідомляв міністерство, що її у мене нема.

Головною все ж причиною затяжки мого визнання та урочистого прийому султаном було побоювання турецького правительства, щоб

не було принизливої для нього комплікації з боку окупантів за визнання посла невизнаної ними держави, — се мені пізніше отверто й пояснили в міністерстві. Прийом мого попередника султаном стався зараз після армістису, коли окупантська влада ще не перейняла усіх галузів державного життя Туреччини. В тім прийомі яскраво виявилось принципіально сприятливе відношення голови турецької держави до справи самостійности України, як близької сусідки та натуральної співниці Туреччини. Я прибув вже через пів-року після того, коли Туреччина вже цілком підлягала окупаційному контролю. Тому офіційний прийом посла держави, невизнаної союзниками, вже з засади зустрів поважні перешкоди.

Пертрактації з Високою Портою привели врешті до напів-офіційного визнання в формі пересланого мені в турецькій мові листа Міністра закордонних справ до великого везіра. Ось текст того акту в перекладі:

„До Його Високости Великого Везіра.

Додаток до доповіді з 13 травня 1919 р. ч. 173/15054.

З поданої в доручене мені Міністерство Закордонних Справ копії довірочних грамот, переданих їх власникові, згідно встановлених правил, безсумнівно виявляється, що власник сей, б. Міністр Культів Українського Правительства і Губернатор Буковинської губернії пан О. Лотоцький призначений згаданим правительством до встановленого в Константинополі Українського Посольства, яко надзвичайний Посол і Повноважний Міністр.

З огляду на деякі поважні міркування, що повстають з надзвичайних обставин нинішнього моменту, видачу установленого, згідно закону, для Його Ексцеленції п. Лотоцького акту про згоду (аґреман), а також і офіційальне переведення церемонії передачі ним довірочних грамот Його Імператорській Величності Султанові поки що відкладено.

Але, не вважаючи на се, зносини з Посольством фактично продовжуються.

Рівнож факт призначення Українським Правительством п. Лотоцького до Константинополя Послом, з додержанням усіх встановлених правил, позбавляє офіційної якості Посла п. Суковкина, який до того часу прибув сюди в тій самій якості та перебуває до сього часу ще в Константинополі.

Але до мене подано, що зазначений п. Суковкин, про цілу низку недобрих вчинків якого надходять відомості самовидців та чутки, і до сього часу продовжує звертатися до деяких устанав яко Посол.

З огляду на вище означене, маю ласкаво просити Вашу Високість вшанувати мене дозволом на подачу циркулярного повідомлення, яким офіційно установи, згідно з вище згаданим, були б поінформовані про дійсне становище річей”.

Доконане сим актом напів-офіційне визнання реалізувалося в постійних ділових зносинах між Високою Портою та Посольством і послом.

Зносини з міністерством закордонних справ мали постійний та дуже уважливий, з боку міністерства, характер. Для ілюстрації наведу такий факт. Одного разу, коли прибув я на призначену мені міністром Софа-беєм аудієнцію, зустрів мене замість міністра його заступник Решад-бей, висловлюючи в імені міністра вибачення, що міністр мусів одіхати до великого везіра, який несподівано викликав його до себе. Решад-бей, очевидно, помітив моє незадоволення, що міністр не завідомив мене про ту зміну, і того ж дня міністр був з візитою на мойому приватному помешканні.

Крім чергових справ біжучого моменту, зносини з Високою Портою торкалися і справ основних, що ними мали уладитися практичні взаємовідносини двох держав, коли б для того мала наступити фактична можливість. З огляду на ті обставини, в яких перебували Туреччина і Україна, робота Посольства і полягала головнo в утворенні певного ґрунту для тих майбутніх взаємовідносин. Із справ, які при тім порушувалися, найбільш поважне значіння мали консульська конвенція та майбутній товарообмін Туреччини з Україною*).

З матеріалів, які у мене заховалися щодо справ сього порядку, подаю в додатку рапорт радника Посольства п. Я. Токарежєвського-Карашевича.

*) Зраз по мойому приїзді до Царгороду, коли ще були вигляди на опанування української території нашою владою, я звертався до свого уряду з проєктами навязання економічних стосунків з Туреччиною. Малося на увазі заснувати, на початку в Царгороді, відділ якого поважного кооперативу та банкової установи. Зносинами економічними, — писав я, — скріпилися б і політичні наші відносини з Туреччиною, які власне не мали досі реального ґрунту та держалися лише політичним романтизмом, на спогадах про факти історії та на мріях про далеке майбутнє, а через те й не були остільки міцні й тривкі, як се потрібно нам від такої безагресивної держави, як Туреччина. В дальших перетрактаціях з Великою Портою на економічні теми, розуміється, треба було уникати конкретних форм економічного співжиття, як у даних умовах нереальних, та обмежуватись опрацюванням формальних основ майбутніх відносин.

ПІД ФАКТИЧНОЮ ОКУПАЦІЄЮ АНТАНТИ.

З огляду на політичне становище окупованої Туреччини та на фактичне значіння Царгороду для військових акцій на території бувш. Росії, великої ваги прибірала справа устанавлення зносин з тутешнім військовим командуванням Союзних Держав. В сій справі Посольство зустрілося з перешкодами, які полягали взагалі у засадничій лінії поступовання Антанти щодо України з часу Берестейського миру. Ся поведінка яскраво заманіфестувалася ще з листопаду 1918 р. в Одесі до першої большевицької інвазії та далі лише послідовно додержувалася та скріплюлася.

Фактична влада в Малій Азії була в руках провідників національного руху, але в окупованих місцевостях малоазійського побережжя та в Царгороді поряdkувала влада окупантська. Спершу першенство серед окупантів належало французам, згодом — англійцям (власне на морях, портах та в столиці). За всієї територіяльної обмежености окупантської влади, все ж в осередку держави була вона міродайна, і вже через те робота центральної влади в Туреччині мала провадитись в залежности од союзних держав. Від сих обставин залежали і міжнародні відносини Високої Порти, в тім числі дипломатичні її зносини з Україною.

Відносини Антанти й України з погляду формального не були відносинами війни між ними, — ні та, ні друга сторона війни не оголошували. Але фактично вороже поступовання антантських чинників відносно України не можна трактувати інакше, як фактичний стан війни проти України. Україна не тільки не виявляла жадних ворожих настроїв, але й свідомо та послідовно уникала збройних конфліктів, коли українському військові доводилось стикатися з військом Антанти (під Одесою та в самій Одесі у січні 1919 р.). Інший характер мало поступовання представників Антанти. Одесу, українське місто, безперечну складову частину української держави, з державними установами, з українською адміністрацією, Антанта окупує та настановляє тут свою військову владу. Переговори представників української держави з представниками Антанти не довели ні до чого, і в результаті

цілком хибна їх тактика оддала Одесу в большевицькі руки. Пізніше, в серпні, антантське військо знову окупує Одесу — без порозуміння з українським дипломатичним представництвом в Царгороді та без дальших щодо сього зносин з українським урядом, і все урядування тут провадиться під антантською військовою зверхністю. Отже знову з боку Антанти та виключно з її ініціативи поновлюється та продовжується стан ворожих її відносин до України без найменшого приводу з боку сеї останньої.

Фактична окупація Антантою Одеси та й інших портів Чорного моря виявлялася і в розпорядженню приватним майном українських громадян, а також майном української держави. З наказу антантського представництва або поставленої ним влади помешкання та інше приватне майно реквізувалося. Державне майно, особливо військове, передавалося тим організаціям, які утворювалися без відома укр. державної влади і здебільшого — навіть проти інтересів української держави. Усі установи окупованих міст удержувалися проте коштом української держави, а саме — коштом української державної скарбниці в Одесі та грошовими знаками, що випускалися в ім'я тієї держави і, як се мало розумітися з обставин, за її формальною відповідальністю.

Такий стан річей не можна було збувати тим простим поясненням, що Антанта не визнає української держави. Невизнання держави само по собі не дає приводу до порушення її прав та інтересів. Та навіть щодо самого невизнання справа не представлялася так категорично. Франція та Англія, хоч не визнавали України формально, але мали своїх представників на Україні за Генерального Секретаріату та й за Директорії, а в Царгороді антантське представництво таки вступало з дипломатичним представником України, моїм попередником п. Суковкиним, у формальні умови щодо передачі військовому антантському командуванню пароплавів української держави. Якщо зокрема брати ворожу позицію представників Антанти до українського Посольства в Царгороді, коли на чолі того Посольства стала людина не русофільського успособлення, то така позиція провадилася, з формального боку безправно, на території держави, яка визнавала Україну та це визнання нічим не скасувала.

Так справа представлялася з погляду елементарних вимог міжнародного права, — з сього погляду ворожа акція Антанти щодо України безсумнівно порушувала основи того права. Але в даному випадку діяли причини, що були поза вимогами права.

Самостійність України руйнувала золоті мрії та практичні розрахунки союзників, зв'язані з відбудованням єдиної Росії, а боротьба України з Добровольчою армією, протегованою й допомаганою союз-

никами, вже надавала їх відношенню до України певний ворожий настрій. Коли в союзних центрах, де працювали наші дипломатичні представництва, се відчувалося і отверто виявлялося більш-менш в формах міжнародньої коректності, то тут, на сході, де саме творилася військова акція, ті форми мали цілком інший характер.

Неприятлива атмосфера, про яку була мова, не давала можливости розвинути роботу Посольства так широко, як це вимагалось тодішнім значінням Царгороду, як союзного аванпосту на Сході. Справи проте вимагали від Посольства не переривати своєї праці та підносити свій голос в інтересах України навіть тоді, коли всі зверхні обставини рішуче перешкоджали його праці, коли на протязі більш місяця воно було позбавлене навіть помешкання союзною владою. Всі ті труднощі, які чинилися Посольству нашими ворогами, ясно доводили, оскільки потрібне було тут українське представництво. І дійсно, не кажучи вже, що безпосереднє завдання Посольства представляти інтереси України при Отоманському Правительстві — виконувалося в такій мірі нормально, як се дозволялося зовнішніми обставинами обох держав — Туреччини та України, Посольство рівночасно стояло на сторожі українських інтересів і перед союзною владою. Не треба було зражатись, що чинність Посольства за тих обставин мала здебільшого декларативний характер, — воно мало лише декларувати свої заяви представникам союзників через формальні меморандуми або дипломатичні ноти. Стоючи в курсі союзної акції щодо України, Посольство уживало всіх засобів для правильного, в українських інтересах, освідомлення союзників — місцевих безпосередньо, а центральних урядів їх через наших дипломатичних представників в союзних центрах. Немає сумніву, що без українського представництва в Царгороді ворожа до України акція прибрала б безмежно більшу агресивність та значно більші розміри.

Серед тих справ, в яких довелося звертатися до союзницьких Високих Комісарів, головніші були такі.

Українське Посольство послало представникам Антанти три ноти з приводу колізії з російською Добровольчою армією та урядом Південної Росії, який претендував на Україну.

Першу ноту 6. X. 19 послано було разом з протестом Уряду з приводу випадків у Києві в серпні і зверталось увагу на шкоду, яку завдав би Європі розгром української армії і держави, єдиної перепони, що досі большевики зустріли. Висловлено було бажання щодо установлення демаркаційної лінії поміж армією Деникина і українською армією, про інтервенцію Антанти, щоб привести в сій справі до порозуміння та рівнобіжного провадження війни з большевиками, а також про підмогу Україні.

Другу ноту 6. XII. 19 послано разом з другим протестом Уряду та з закликом до народу, домагаючись припинення діяльності ген. Денікіна проти України, діяльності, яка, з огляду на підмогу, що йому дає Антанта, виглядає на війну Антанти з Україною, або, в усякому разі, на толєрування Антантою такого положення, за якого переможцями в даних умовах будуть тільки треті — себ то — большевики.

Третя нота, послана 6. I. 20, була викликана розвалом Денікинської армії, підводила підсумок всіх передбачень і доводів Посольства в попередніх нотах та давала поради змусити ген. Денікіна, в порозумінню з українським урядом, щоб він держався строго окресленої території, визнати незалежність України і негайно відновити з нею торговельні зносини.

Копії сих нот в справі конфлікту українського уряду з Добровольчою армією Посольство розіслало, крім союзних представників, також Високій Порті та всім взагалі дипломатичним представникам держав у Царгороді. Деякі з них, діставши копії, виявляли бажання ближче поінформуватися про ситуацію на Україні взагалі та зокрема у звязку з денікинською офензивою, що причинилося до скріплення, а то й навязання звязків Посольства з іншими дипломатичними представниками. Треба констатувати, що загальна думка царгородських дипломатичних представництв була по стороні України, і Посольству часто доводилося чути не тільки безпосередньо, але й через людей, що його передбачення в справі денікинської акції визнавалися цілком слушними, а після і фактично оправданими.

Після армістису перевезено було до Царгороду з західного фронту полонених українців галичан та буковинців; уміщені в таборі полонених, вони виконували різні роботи для потреб союзницької влади. Ті полонені уявляли з себе добрий військовий матеріял, були б корисні на Україні в боротьбі з большевиками і сами бажали в тій боротьбі прийняти участь. Посольство ще влітку 1919 року послало з сього приводу меморандум до французької амбасади (сими полоненими відали французи), щоб дозволено було перевезти полонених українців на Україну. Приватно на се було одержано відповідь, що в сій справі місцеве військове командування порозуміється з центральним. На додатковий меморандум про дозвіл, до принципіального вирішення справи, поробити, принаймній, хоч реєстрацію полонених заходами українського Посольства, відповіді не одержано. Відмовлено навіть мати зносини з полоненими українцями та допомогти їм в різних потребах. В справі полонених буковинців українське Посольство звернулося за допомогою до тутешнього румунського посла, і тільки тоді удалось переправити їх додому, а галичан переслано значно пізніше.

Босфор в окрестностях Румели Гисару.

Було ще в Туреччині кілька сот полонених українців, яких вивезено з Німеччини, — їх поставлено на працю на залізниці біля Гайдар-Паші, недалеко од Царгороду. Полонені ті були під англійською владою. Зносини Посольства з місцевою окупантською владою в справі тих полонених не мали наслідків. Посольство про сю категорію полонених повідомило нашу дипломатичну Місію в Лондоні для відповідної акції перед кантральним англійським урядом.

Окремою нотою Посольство звернулося до французького представництва в справі тих жовніврів б. російської армії, що билися в антантському війську, а також жовніврів, що попали в полон до німців та по війні через Францію верталися додому. Всіх таких жовніврів б. російської армії набралось в Марселі і біля його щось 90 тис. чоловік, і серед них принаймній третина були українці. Ту масу люду направлялося в порти Чорного моря, не рахуючись з тим, в чиїх руках ті порти тоді перебували, або й свідомо направлялося той живий вантаж в руки большевиків для виміну на підданих союзних держав. Антантські чинники, навіть помагаючи боротьбі з большевиками, в дійсності ішли большевикам на руку, щоб лише звільнитися від матеріяльної відповідальности щодо тих кадрів, якими вони були обов'язані опікуватися; в суті речі союзники вже й тоді провадили те, до чого прийшли пізніше — по розгромі врангелівської армії, коли урятованій її частині пропонували вернутися додому — під большевицьку владу. Так до большевиків в Одесі та в Очакові попало більш двох тисяч б. жовніврів, в обмін на яких большевики оддали в Одесі 100 чоловік чужоземців та росіян, а в Очакові то й нічого не оддали. З приводу сеї передачі большевикам живої військової сили Посольство подало меморандум, зазначаючи, що таким способом французька влада мимо всього іншого збільшує сили большевиків проти тих держав, що воюють з ними, і перш за все проти України її ж власними горожанами. „Пароплав Австрія, — говорилося в ноті, — під керуванням комісара від держав Антанти, був надісланий до Одеси з жовнірами бувш. російської армії, російського і українського походження, котрі до сеї пори перебували у Франції. Коло 1300 жовніврів було висажено в Одесі, окупованій большевиками, на вимін 100 чол. частинно російських, частинно закордонних підданих. Тих жовніврів, що не схотіли зійти в Одесі, було посажено на пароплав „Император Николай“, який як раз приїхав до Одеси так само з 1000 жовнірами бувш. російської армії — росіянами і здебільшого українцями, під керуванням комісара від держав Антанти. Забравши їх, пароплав „Император Николай“ виїхав з Одеси до Очакова, де, після переговорів з большевицькою владою, він висадив 1200 жовніврів без жадного вимінку, а решту посадив на пароплав, що випадково зустрівся в морі. В Царгородському

порті знаходяться ще й інші пароплави, що мають такі самі завдання, як „Австрія” та „Император Николай”; крім того ще йдуть інші пароплави до Царгороду з жовнірами бувш. російської армії”. Українське Посольство, доводячи до відома Високої Порти і Високих Комісарів Союзних Держав про вищезгадані факти, при тім завважало, що міста Одеса і Очаків окуповані большевиками, з котрими У. Н. Р. перебуває в стані війни офіційно і фактично, — „за таких обставин, — зазначало Посольство, — передача такої великої кількості жовнірів большевицькій владі дає большевикам змогу збільшити свої сили і сим підтримує нелад і війну на Україні”. Звертаючи далій увагу на те, що на Україні війна проти большевиків провадиться найбільш енергійно, бо не тільки регулярна армія воює з ними, а й весь народ озброївся проти них, Посольство висловлювало, що було б дуже бажаним зробити поділ і реєстрацію жовнірів, які направляються до Одеси та Очаківа і до інших портів України, та дати змогу тим, що зголосяться, українцям повернутись на батьківщину, щоб брати участь в боротьбі проти большевиків, тоді як, висажені в порти, зайняті большевиками, ті жовніри, попадаючи в їх руки, змушені вступати до Червоної армії, — бо інакше будуть розстріляні, що вже й сталося з 60 жовнірами. Врешті Посольство зазначало, що „переправка сих жовнірів провадиться частинно тими засобами, що були віддані до розпорядження Вищого Союзного Командування бувшим міністром України в Царгороді”. Ся нота появилася в паризькій пресі і знайшла там прихильні коментарі. Бувших російських жовнірів союзники перестали посилати до большевиків. Але як стало пізніше відомо, що через Царгород мають переправлятися в Одесу, яка знову перейшла до большевицьких рук, нові ешалони бувш. російських жовнірів, Посольство повідомило про се наших дипломатичних представників в столицях союзних держав.

Само собою, я унікав, як се видно і з тексту наведених нот, усякої дражливості в тоні, але, не відступаючи від обовязку, ясно і твердо ставив справу, коли поважне порушення інтересів України змушувало мене торкатися обставин, які дійсно були прикрі для місцевих представників Антанти. З великою, наприклад, дражливістю, як я довідався, прийнято було повідомлення Посольства в справі обстрілу Одеси англійським панцерником „Аjax” під час большевицької інвазії на Одесу. Коли в січні наступав остаточний розпад добровольчої армії, почалось панічне втікання добровольців з Одеси. Поважних підстав для того зовсім не було, бо ще в початку січня зареєстровано в Одесі 27 тис. самих офіцерів, а крім того мало не що-дня прибували в Одесу все нові й нові добровольчі частини, що втікали перед наступом то якихсь большевиків, то „махновців”, то „петлюрівців”; в дійсності ж поблизу Одеси була лише невеличка большевицька інтернаціональна частина.

Коли добровольці залишили місто на призволяще, українські представники — адмірал Остроградський та генерал Сокира-Яхонтов звернулися до ген. Шіллінга про формальну передачу їм влади. За посередництвом голови англійської військової місії ген. Шіллінг підписав акт тієї передачі і переїхав сам на англійський пароплав. Але того-ж вечора о 11-й годині англійський панцирник „Аїах” став обстрілювати одеську Пересип, де була частина Струка, — головна військова база нової української влади в Одесі. Через те Струк мусів виступити за місто, а тим часом місцеві большевики без перешкоди захопили саме місто у свої руки. Англійці спершу не визнавали цього факту, а після пояснювали його провокаційними повідомленнями Шіллінга, що на Пересипу стоять большевики. А треба сказати, що сам таки Шіллінг, не покладаючись на Струка, сказав йому вийти з його частиною із міста на Пересип.

Психологія та логіка переможців звичайно не терпіли бодай яких корективів щодо їх рішень та поступовання, і всі аргументи ставали перед ними як перед глухою стіною. Стіна та була пасивною там, де українські дипломати не стикалися з самою чинністю союзників, скованою всупереч українським інтересам. А там, де українським представникам доводилось працювати в умовах союзної активності, положення їх було по правді розпачливе: закривши очі на право та на самі факти, союзники уживали тільки сили.

СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ФЛОТУ.

По революції в колишній Росії та з повстанням нових держав на її території установився фактично той порядок, що в розпорядження кожної держави, до остаточного в'яснення точної частини її власності, поступало те майно, яке на той час перебувало на її території. Так і флот Чорного Моря, що базувався в портах українських, належав українській державі. Крім команди невеликої кількості кораблів, яка часово визнавала большевицьку владу, а після врешті змушена була вернути кораблі в українські порти, решта кораблів Чорного Моря визнали владу українську та піднесли український прапор.

З фактом належності того флоту українській державі рахувалася і союзна влада, коли появилася в Дарданелах та в Чорному Морі. Головний представник союзних морських сил на Сході віце-адмірал Амет (Amet) склав щодо того флоту умову з тодішнім українським послом у Туреччині М. Суковкиним. Тією умовою право української держави на чорноморський флот визнало союзне командування формально, незалежно од питання про кількість окремих одиниць флоту.

Ось текст тієї умови:

„У випадку, коли французьке військо буде висаджуватися в портах України, як того просить у віце-адмірала Амета п. Суковкин, що прибув до Константинополя, яко уповажений міністр України, та щоб забезпечити транспорт і постачання цього війська, як рівнож іншого війська союзних Франції держав, п. Суковкин обов'язується, яко представник українського уряду, на чолі з гетьманом, і від свого імени, передати в розпорядження команданта французьких морських сил:

„1. Усі, що знаходяться в портах України, кораблі, які французька морська влада визнає за корисні для транспортних операцій, для висадки та для постачання союзних сил на Україні;

2. Яхту „Александръ Михайловичъ”, що в цей час знаходиться в Константинополі;

„3. Пароплави „Королева Ольга”, „Тигръ”, „Іерусалімъ” та всі інші пароплави українських навігаційних спілок, які можна буде звільнити од контрактів, що їх зв'язують з їх власниками”.

Коли прибув я до Царгороду, в тутешньому порті знаходилися, крім угорі означених, такі пароплави, що не могли рушити звідси головню через недостачу вугілля: „Афонь“, „Постникъ“, „Вампоа“, „Россія“ (два пароплави), „Флора“, „Софія“, „Мечта“, „Румянцевъ“, „Христофоръ“, „Ксенія“, „Св. Николай“, „410“, „Продуголь“, „Черноморь“, „Русланъ“, „Григорій“, „Корниловъ“, „№ 65“, „Роза“, „Федоръ Фофили“, „Витязь“, „Георгій“, „Баку“ (мав на собі 11 тис. тон нафти), „Варна“, „Коршунъ“, „Евфратъ“, „Алексѣй Молчановъ“. Пізніше до того порту приходили й інші пароплави чорноморських навігаційних спілок: „Добровольнаго Флота“ — „Владимиръ“, „Саратовъ“, т-ва „Ропит“ („Русское Общество Пароходства и Торговли“) — „Труворъ“, „Аскольдъ“, „Араратъ“, „Бештау“, „Аюдагъ“; „Русскаго Дунайскаго Пароходства“ — „Адмираль Каширининовъ“; „Ространсъ“ — „Марія“, „Орфей“; портові пароплави — „Казбекъ“, „Вѣха“, „Тендра“, „Бельбекъ“, „Днѣпровецъ“, „Гальванеръ“; портові буксири — „Отважный“, „Румынія“, „Скифъ“, „Азовецъ“, „Байланъ“, „Петрель“, „Севастополь“, „Никола Пашичъ“, „Чурубашъ“, „Березанъ“, „Керчь“, „Успѣхъ“, „Пироговъ“, „Донецъ“. По інших місцях було ще досить військових кораблів („Георгій Побѣдоносець“, „Алмазъ“, „Гнѣвный“, „Цериго“ та ін.). Зокрема в Севастопольському порті було багато пароплавів, умисне попсованих англійцями, коли загрожував наступ большевиків на Севастопіль.

Сі кораблі, як і багато ще інших, що перебували в різних портах Чорного Моря, належали українській державі, як майно її громадян. В числі тих кораблів були й такі, що були скарбовим майном і самої держави. Напр., належали безпосередньо державі кораблі „Русскаго Дунайскаго Пароходства“ — колишньої спілки „Торговый Домъ Князь Юрій Гагаринъ и К-о“, реформованої ще р. 1886 в „Общество Черноморско-Дунайскаго Пароходства“, а зтім ліквідованої р. 1903, при чому всі акції набув урядовий скарб і підприємство перейшло у власність скарбу, — отже в даний момент належало, на згаданих угорі основах, українській державі.

З умови представника української держави з представником союзного командування на Сході видно, що у листопаді 1918 р. український флот існував, складаючись з певної кількості кораблів державних (в тім числі військових) і з пароплавів всіх приватних товариств, що перебували на українській території і склалися на українські капітали; що французьке командовання сей факт існування українського флоту під жовто-блакитним прапором визнало, коли підписувало умову з представником України в Царгороді та зверталось до нього з проханням розпоряджень капітанам, які тільки він, як представник українського уряду, міг дати; що пароплави ті, як пливали не під українським

прапором, то могли бути лише під прапором французьким, а ні в якому разі не знаходиться під російською командою та під російським прапором; що врешті повинні вони уживатися тільки для виразно окреслених цілей.

Ся умова була важна для обох сторін з усіма їх наслідками до хвилі, коли вона буде добровільно скасована.

Загарантувавши так право української держави на флот, що перебував у портах Чорного Моря, п. Суковкин фактично мав на цілі засобами сього флоту допомогти гетьманові в боротьбі з Директорією. З упадком гетьмана п. Суковкин, як уже згадувалось, замкнув Посольство та вже рішуче розпочав протиукраїнську акцію, з якою до того часу не виступав цілком отверто. В таких обставинах додержання умови залишено було без усякого контрольного догляду з української сторони. А діючи безконтрольно, союзне командування, утворивши морську базу (*base navale*) російської Добрармії в Царгороді, передало український флот тій армії, якій допомагало, — се й було з боку союзників одною з форм всемірної їй допомоги. Обставини обернулися проти інтересів української держави, — ті інтереси легше було б оборонити, коли б перед тим не введено було до справи чинника антантського з наданням йому права розпорятися українським флотом, хоча б і з поважними обмеженнями. Союзницьке представництво, яке, в тріумфі перемоги, покладаючись лише на свою фактичну силу, взагалі не рахувалося з правом, в тих безвідповідальних обставинах вже зовсім занехало поставлені йому та ним прийняті правні обмеження і не вагалось порушити інтереси Української держави, поставивши справу всупереч тим інтересам як факт довершений.

В такому положенні застав я справу українського флоту, прибувши до Царгороду. Перед очима на рейді Золотого Рогу бачилось українське державне майно великої цінности, але шлях до нього був одрізаний непереможною — в тих умовах — силою в її фізичнім, навіть збройному, значінні. Тепер треба було не стільки право своє доводити, а ламати те *status quo*, що вже установилося та опиралося на фактичну силу. Переламати ту силу дипломатичними засобами, за тодішнього положення на Україні, було, об'єктивно беручи справу, річчю безнадійною. Але не можна було, принаймні формально, з тим фактичним оборотом справи миритися, аби не створювати формального прецеденту, що, за ліпших обставин, міг би одрізувати шлях до здійснення права української держави на те цінне добро, яким були чорноморські кораблі, що їй належали.

В такому напрямі і розпочало акцію українське представництво в Царгороді. Українські пароплави мали бути під союзним прапором та командуванням і вживатися виключно для допомоги українській

державі —перевозом людей, майна та харчів; а як замість того царгородські представники передали флот Чорного моря до нової, заложеної в Царгороді, морської бази добровольчої армії, то такий вчинок не можна було вважати за правильний і правний. Коли представники Антанти зреклися свого умовленого права, то флот мусів повернутися до того власника його, од якого представники Антанти формально той флот дістали. Цілком ясно, що, пересудивши самостійно всю справу, передавши увесь флот в руки Добрармії, представники Антанти порушили право та інтереси української держави, якої права та інтересів та армія не репрезентувала. Треба при сім завважити, що власники великої частини чорноморських пароплавів се — приватні торговельні компанії та товариства, які мали центральні управління в Одесі і підлягали контролю міністерств — морського і торгу та промисловости. І хоч акціонери сих товариств, переважно жиди, заявляли себе в той час росіянами і представники їх у Царгороді у справах своїх пароплавів зверталися до російського представництва*), то формально се не могло мати значіння з погляду українських інтересів, бо, незалежно од тимчасових окупаційних обставин, які не можуть мати постійного правного значіння, залишалася в силі основна норма, після якої компанія, що її головне управління знаходиться на території У. Н. Р., мусить вважатися за українську або має зліквідуватися.

Виходячи з сих міркувань, Посольство подало 19 серпня 1919 р. Високому Комісарові Французької Республіки таку ноту в справі українського флоту на Чорному морі:

„Покликуючись на угоду, заключену Його Ексцеленцією паном Високим Комісаром Французької Республіки Віце-Адміралом Аметом і Його Ексцеленцією паном Міністром України в Царгороді Суковкиним 26-го листопада 1918 р., згідно якій Міністр України віддав від імени Українського Уряду до розпорядження Вищого Командування французьких морських сил для транспорту і харчування союзних військ на Україні:

1) всі пароплави, що стояли в портах українських, котрі будуть визнані за потрібні французькими морськими владами,

„2) яхту „Александр Михайлович” — Царгородський стаціонер,

„3) пароплави „Тигр”, „Іерусалим”, „Королева Ольга” і всі інші пароплави, належні до українських навігаційних Товариств, вільні від контрактів з їх арматорами,

*) Вже в кінці 1920 р. удалося створити з них комітет, який виступив з заявами лояльності щодо української держави та з протестами проти врангелівських розпоряджень, що мали характер просто грабіжницький. Завдяки цьому представники українського уряду в Румунії мали змогу продати досить значне пароплавне майно в дунайських портах.

„Леґація У. Н. Р. в Царгороді має за честь подати до уваги Високого Комісаріату слідуючі факти:

„1) Вищезгадані пароплави і пароплав „Евфрать”, також відданий до розпорядження Високого Комісаріату Франції по згаданій угоді, хоч вони мали складати частину французького флоту в Царгороді і на Чорному морі, ходять нині під російським прапором, наче вони належать до російського флоту;

„2) Встановлення в Царгороді Російської морської бази представниками уряду адмірала Колчака і захоплення українських пароплавів, визнаних за належні У. Н. Р. угодою, заключеною між Їх Ексц. паном Високим Комісаром Віце-Адміралом Аметом (в імені Уряду Французької Республіки) і паном Міністром Суковкиним (в імені Уряду України), порушують права Української Республіки та ображають почуття українців.

„Беручи на увагу зміст угоди між Їх Ексц. паном Віце-Адміралом Аметом і паном Міністром Суковкиним, ствердженої обміном листів Високого Комісаріату від 1-го листопаду 1918 р. за підписом Його Ексцеленції Високого Комісара і Штабу 2-ої ескадри № 1260 від 26-го листопаду 1918 р., Леґація У. Н. Р. вважає за обов'язок звернутися до Високого Комісаріату, аби він вжив заходів до того, щоб

1. українські пароплави, віддані до розпорядження Високого Французького Командування, залишились під сим командуванням і під французьким прапором до того часу, коли вони будуть повернені Українському Урядові і піднімуть український прапор,

2. щоб ці пароплави уживались до транспорту на батьківщину українців (згідно меморандумові Леґації з дня 8-го серпня) або військового приладдя для української армії.

Сі уваги і сей запит диктуються необхідністю здобути Урядові У. Н. Р. дійсну допомогу в його боротьбі з російськими большевиками, які ще займають міста і порти на Чорному морі, що врешті і було мотивом передачі українських пароплавів до розпорядження Високого Морського Французького Командування”.

В додаток до сеї ноти послано 24 серпня 1919 р. до Високого Комісара Французької Республіки другу ноту, в якій Посольство, не діставши відповіді, ставило вимагання, на підставі угоди 26 листопаду 1918 р., або повернути торговельний та військовий український флот, відданий до розпорядження французьких влад на основі зазначеної угоди, або допильнувати, щоб ці пароплави були вживані для транспорту продуктів, військового знаряддя і жовнірів, потрібних Урядові У. Н. Р. в його боротьбі з російськими большевиками. При сім Посольство, беручи на увагу, що фактична влада на Чорному морі перейшла до рук англійців, додавало:

„Вважаючи на те, що з 9-го серпня, коли Легація У. Н. Р. в Царгороді надіслала свою першу ноту в справі українських пароплавів, повстали деякі зміни в командуванні на Чорному морі та що передача сих пароплавів українським владам, так само, як справа щодо їх вжитку не залежать більше виключно від Французького Командування, Легація має за честь просити Високий Комісаріят передати зміст сих нот не тільки відповідним французьким владам, а також і тим, які зараз відають пароплавами українського флоту”.

Нарешті Посольство, завважало, що

„У Франції заготовлено велику кількість військового знаряддя та різних товарів, що також організуються кадри добровольців українського походження, котрі мають бути відправлені на Україну через море, і що Уряд У. Н. Р. рахує в сих випадках скористуватись тими пароплавами, які знаходяться нині під французьким командуванням і мусіли мати французький прапор”.

Сими нотами Посольство формально потвердило право України на флот у Чорному морі та сим створило правну базу для повернення їй чорноморського флоту або для відшкодування їй, коли б обставини склалися більш сприятливі.

Та обставини ті не наступили, і нота Посольства в справі флоту не мала відповідних наслідків у Царгороді. Посольство зверталось в справі флоту до української Делегації на Міровій Конференції в Парижі, щоб вона поробила певні кроки на Конференції. З огляду, що ця справа не лише безпосередньо дотикалася інтересів України, а мала і міжнародне значіння не тільки з засадничого погляду міжнародного права, а й тому, що серед акціонерів навігаційних товариств були й чужоземці, я радив урядові оддати сю справу, як і справу фінансових операцій з участю представників Антанти, на обміркування заінтересованих кол в Парижі. Паризька Делегація піддержала ноту Посольства і викликала прихильний відгомін сеї справи у впливовій паризькій пресі (між іншим, була стаття у „Temps”).

Справу сю продовжував і мій наступник в Царгороді кн. Я. Токаржевський-Карашевич за обставин, які ще менш сприяли належному її закінченню. Закінчилася вона врешті дуже сумно. Командування Добрармії не зуміло і в своїх власних інтересах використати той скарб, що в його руках так випадково опинився. Передаваний частинами в руки різних авантюристів, що знайшли собі відповідний осідок біля того командування, український флот поволі „усихав”, будучи „на вічність” оддаваний в аренду, продаваний та іншими способами десь зникаючи поміж пальців його випадкових господарів. Решту недобит-

ків нашого флоту, в тім числі старі військові кораблі „Георгій Побѣдо-носець“, „Кагуль“, „Алмазь“, „Жаркій“, „Звонкій“, „Капитанъ Са-кень“, „Гнѣвный“, „Цериго“, „Ксенія“, перевезено до Бізerti та про-дано там на лом.

ДОБРОВОЛЬЦІ В ЦАРГОРОДІ.

Як уже зазначалося, Царгород став базою союзницької допомоги Добровольчій армії. Се був той „тил“, де біля головки, що провадила постачання та інші функції для бойових частин, купчились елементи і організаційні, і ще більше — розкладові, те військо, що не воює, а старається з свого військового положення витягати найбільше користи та не гребує при тім усякими засобами.

Останній акт драми чи — власне — мелодрами Добрармії, по кримській катастрофі вже одіграно та підсумки її діяльності підведено. Як би там не старалися ще й досі глорифікувати її ролі в минулому її ж колишні відповідальні проводирі, загальний білянс її існування трудно визнати за позитивний. Вона безумовно скрахувала та з своїм крахом звязала банкрутство цілої державної системи, якої була спадкоємним продовженням. Трудно було б повірити, коли б все те не на очах відбувалося, що, хоча б у часі свого найбільшого упадку, ота все ж таки велика держава виявить остільки мало живої сили та здорового розуму для своєї самоохорони. Бо ж не можна забувати, що Добрармія якраз втілювала в собі елементи тої військової сили зруйнованої держави, яка й по війні заховувала ще досить невикористаних засобів — і людським, і технічним матеріалом, та діставала широку допомогу з невикористаних військових запасів Антанти, якими ся остання розсипала щедро, бо вони їй були вже непотрібні. А до того ж біля військового командування Добрармії облипли і духові сили колишньої великої держави, увесь мозок її інтелігенції, що без рјжниці поглядів докладала рук до урятування положення.

Убійчий вплив російського самодержавного режиму зараз по революції виявився у відсутності власної думки, волі та сили тих чинників, що пробували боротись з новою автократією у формі большевизму. Російські політичні люди, що стали на чолі революційного уряду, показали повну свою нездатність. Російські білі генерали, що стали на чолі окремих та між собою незвязаних військових груп, одразу ж піддаються під чужий провід: на півночі Юденич стає під команду англійського генерала Марча (який дав йому 45 хвилин на ство-

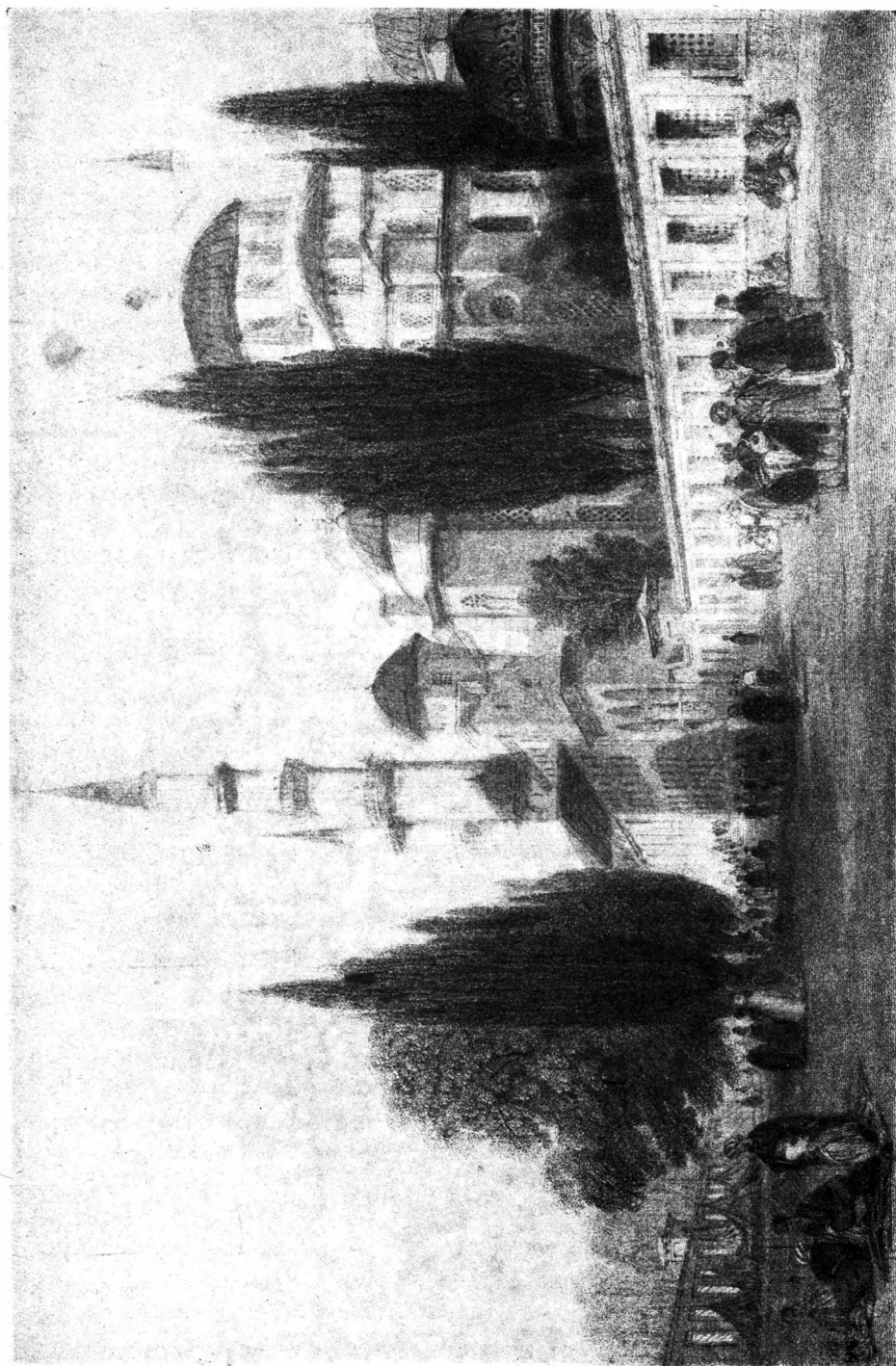
рення правительства), Колчак так само — під команду англійського генерала Нокса, Денікин - Врангель — під команду союзної влади в Царгороді, де впливи переходили по черзі од французів до англійців (Денікин був ставлеником Англії, пізніше Врангель — Франції). Тут, в басейні Чорного Моря, Антанта взяла російське військо під свою опіку та на своє удержання, даючи йому зброю, амуніцію, одяг, технічне майно, врешті допустилася (власне — Франція) нечуваного у міжнародних стосунках факту, — визнала уряд ген. Врангеля без державної території.

Цілковите нерозуміння союзниками фактичних відносин на сході Європи приводило до наслідків, яких, правдоподібно, могло б не бути, коли б західні переможці трохи більше розумілися в тутешніх справах. Поставивши собі ціллю поборювати большевиків, союзники виконували сей план силами російської реакції, скупченими біля російських генералів, що так само далекі були од розуміння нових революційних обставин та діяли незмінними методами старого режиму. „Добровольче” військо скеровувано не на того ворога, якого мала на увазі Антанта та якого і провідники Добрармії повинні були мати на оці, а на ті небольшевицькі краї, що в часі революції доходили свого національно-державного права. Юденич воював проти північно-західних народів — фінів, естів, латишів, Денікин-Врангель проти України, Дону, Кубані та народів Кавказу, а Колчак навіть проти тих російських областей, що перейняті були стремлінням до самоуправління. Ідучи до перемоги над большевиками шляхом попереднього насильного приборкання сих народів та країв, трактуючи їх визвольні змагання як зраду, російські генерали врешті тратили свою провідну ціль та застрягали на сих посередніх завданнях, а тим часом большевиків залишено на боці та дано їм можливість організуватися і зміцнюватись, щоб врешті перемогти обидві, що взаємно себе поборювали, ворожі їм протибольшевицькі сили: армії білих генералів та аложенів б. Росії.

Самий склад добровольчої армії не обіцяв успіху. За винятком військових частин, що терористичним способом змобілізовано їх на Україні, на Доні та на Кубані, значно більша решта добровольців вступали до армії добровільно тому, що за час війни сі люде одійшли од своїх попередніх професій та могли існувати лише з найманої військової праці. Се в суті речі були кондотери, що порвали живий зв'язок з народнім життям та з народньою масою і свою службу оцінювали з погляду воєнного ремесла. За всього патріотичного шуму, що оточував сю армію, вона, за певними, розуміється, винятками, не могла йти в ряд з національними арміями колишніх підяремних народів Росії.

До всього ту ненародню армію чорним гайворонням оточили та іменем її діяли що не на єсть реакційні елементи російського громадянства. Бачимо тут все старих знайомих старого російського режиму, тих персонажів, що нічого не забули, нічому не навчилися. За час колчаковсько-денікинсько-врангелівської епопеї майже всі російські громадянські кола, за невеликими винятками, однодушно орієнтувалися на добровольчу армію з її урядовим антуражем, що був до дна пересякнутий духом реакції та унітарного російського імперіалізму. Тож бачимо, що на окупованій добровольчим військом частині української території відновлено старорежимні генерал-губернаторства, дореволюційні закони та знову покликано старий особовий склад адміністрації. В Царгороді була змога пізнати усю систему і дух добровольчої армії та її „южно-русского правительства“, що навіть у самій термінології не могли одійти од того режиму, який ніби традиційною проказою перейняв російську громадську думку. І тому військовий та державницький крах згаданих кондотерських підприємств, зокрема врешті врангеліяди, мав ширше значення, — був крахом цілої програми, національно-державницьких ідеалів взагалі російського громадянства, що, врятувавшись зпід большевицького обуха, лише здолало вложити свій ідейний капітал у ту з усякого погляду безнадійну врангеліяду.

За мого перебування в Царгороді військовими представниками ген. Денікіна та Врангеля („представитель главнокомандующаго вооруженными силами Юга России при союзномъ командованіи въ Константинополь“) були ген. Агап'єв, після Бенцінгер, нарешті Лукомський. Під час большевицької навали на Одесу переїхало до Царгороду біля тисячі самих військових старшин, що були в Одесі у формованій там „Южно-русской армії“ ген. Шварца та в Криму у немущтрових частинах добровольчої армії. Все це був „махровий“ цвіт московської реакції, приклонники єдиної-неділимої, і перебування їх у Царгороді утворювало дуже піднесену з сього погляду атмосферу. Попід вікна мого помешкання ходили групи старшин та, підносячи кулаки, вигукували: „Украинскій самозванець!“ З часом більша частина сих старшин поїхала до Новоросійська. Частина старшин — біля 200 чоловік — поїхала через Владивосток до Колчака; се ті, що поки що не вирішили, на яку саме силу їм орієнтуватися, та рахували, що за час двохмісячного переїзду обставини зясуються та зясують для них позицію. Були й такі, що хоч бажали вступити до добровольчої армії, але їх туди не приймали; з наказу ген. Денікіна про декого з них (бувши високі штабні старшини ген. Шварца) розпочато кримінальні справи за неоддачу скарбових грошей, вивезених з Одеси. Декого з них настановлено генералами з наказу б. гетьмана, але його накази не визнавалися в армії Дені-

Мечеть Султана Сулеймана Пишного.

кина за дійсні. Окрему категорію старшин складали контррозвідчики союзного командування в Царгороді та представника добровольчої армії.

Серед сих старшинських кадрів були типи, небезпечні для самої Добрармії. Один із старшин — поручник Харузин — застрелив у помешканні б. російського Посольства в Царгороді начальника штабу денікинської армії ген. Романовського, який того дня прибув до Царгороду разом з ген. Денікиним, коли сей останній здав командування ген. Врангелеві. Ся подія викликала велику констернацію в союзних сферах. Англійці зараз вивезли Денікіна до Англії.

Серед усього старшинського складу Добрармії в Царгороді найприкріше вражіння робили б. старшини української армії, яких було гут досить у старших рангах. Бувші українські генерали Прохорович та Райський виявляли себе запеклими ворогами України. Ген. Дашкевич-Горбацький переконував людей вступати до армії ген. Денікіна. Ген. Мустафин (колишній одеський градоначальник) шукав побачення зо мною, а коли удалося йому попасти на службу до добровольчої армії, почав залякувати людей, щоб не мали діла з українським Посольством. Полк. Козинець (писався вже Козинцев) не раз звертався до мене в різних справах, а врешті разом з Дашкевичем-Горбацьким поїхав до Денікіна. Один нині небіжчик, не гірший старшина, щирий українець, не раз звертався до мене за допомогою, звернувся навіть тоді, як по довгих заходах перед ген. Бенцінгером дістав у нього посаду; а коли перед тим я запропонував йому працю в українському бюро преси, він odmовився і в розмові з одним із урядовців Посольства отверто признався, що боїться попсувати собі репутацію в очах росіян (саме тоді клопотався про посаду). Але за найогидніше треба уважати поступовання одного — як він називав себе (хоч паперів своїх, коли був у мене, не міг показати) — „військового аташе У. Н. Р. при союзному командуванню в Одесі“, ніби то полковника генерального штабу. Випрошував у мене не раз грошову підмогу, а поруч з тим, як мені стало відомо, витрачав по ресторанах великі суми, заявляв себе в Посольстві українцем, а в шантанах лаяв усе українське, мову українську називав собачою, а свою службу на Україні вимушеною. Через ген. Бенцінгера подав він рапорта до начальника штабу ген. Денікіна і в тім рапорті покликався на свої заслуги перед добровольчою армією, коли був на посаді військового аташе в Одесі. Рапорт той повернувся назад з такою резолюцією ген. Лукомського: „офицерамъ, по личному желанію, а не по предписанію начальства служившимъ въ большевистской и имъ подобныхъ арміяхъ, не мѣсто въ рядахъ Добрарміи“. Поступовання таких військових найбільше доводило до пониження українського престижу в Царгороді.

Отже українську армію провід Добрармії прирівнював до большевицької. Це свідчило, що він не припускає якої будь спільної акції між Добрармією та армією українською проти большевиків. Український провід, за всього глибокого розуміння традиційних московських тенденцій Добрармії, не поділяв її фатальної помилки та уважав, що для боротьби з спільним ворогом може тактично знайтися і один спільний фронт між противниками большевизму. Такі міркування дуже прикро завели українську сторону, коли українське військо увійшло в Київ 29 серпня 1919 р. Добровольці, що другого дня теж увійшли до Києва та зовнішньо додержували спільности протибольшевицької акції, несподівано та підступно змінили тактику, розпочали бій на Хрещатику та роззброїли кілька українських військових частин, які, покладаючись на добру згоду з добровольцями, не ужили належних засобів охоронної обережності. Київський інцидент розреклямовано було в Царгороді, як великий тріумф Добрармії, і українському Посольству потрібно було ужити великих зусиль, щоб ослабити вражіння від сенсаційних добровольських повідомлень про кийвську перемогу*). Антантські чинники спокійно дивилися, як добровольці, ворогуючи з українцями, досить взагалі безнадійно провадили війну з большевиками на широкому фронті од Волги до Збруча. У тій пасивній толеранції неосвідомлених в ситуації та глухих до стороннього голосу царгородських представників Антанти треба шукати чи не одної з головних причин большевицької перемоги.

Та перемога мала для Добрармії характер катастрофальний. „Велика армія великої держави“ уміщалася — в останні свої дні — у Криму, маючи ледви десять тисяч дійсно боєздатного війська на тих „сотні тисяч“ тилу, що на них Антанта витратила великі засоби та, на них покладаючись, ігнорувала живу, патріотично настроєну, боєздатну українську

*) Українська сторона, не вважаючи на те, і пізніше не виключала можливості військового порозуміння з Добрармією для боротьби з большевиками. Коли Франція визнала уряд «Главнокомандующаго вооруженными силами Юга-России» ген. Врангеля, то одною з умов, на які сей уряд мусів при визнанні погодитись, було зобов'язання знайти реальний шлях до порозуміння. принаймні військового. з антибольшевицькими національними новотворами на території кол. російської імперії, при чому. розуміється, в першу чергу малося на увазі Україну. Для переговорів зіїздилися делегації од уряду ген. Врангеля з ген. Ногою на чолі та од уряду У. Н. Р. на чолі з полк. Литвиненком. Проводились аналогічні розмови і у Варшаві між українською військовою тут місією, а після спеціальною делегацією на чолі з міністром С. Стемповським. та «Русским Политическим Комитетом» Б. Савінкова. якому підлягали армія ген. Балаховича та добровольчі формації ген. Перемикина. Ті і другі переговори стратили своє значіння. коли наступили події, що були натуральним наслідком низькокого націоналістичного поступовання Добрармії: Врангель катастрофічно упав, большевики, звільнившись на добровольчому фронті, звернули свої сили проти української армії.

силу. Пів-року добровольці обороняли Перекоп, куди большевики посилали гірші кадри, а самі тим часом організували свої бойові сили. Зєднавши врешті свої сили, по закінченні польсько-московської війни, большевики кинули їх на добровольчу армію. 5. X. 1920 р. большевицьке військове командування оголошувало, що „перший етап ліквідації Врангеля закінчено“, що захоплено у добровольців 20 тис. полонених, 100 гармат, силу скорострілів, до 100 паровозів і 2 тис. вагонів та табори з великим запасом знаряддя — з десятками тис. набоїв гарматних та міліонами патронів. 10. X. опановано Перекопом, а 15-го большевики розлились по території Криму, де згурмадились рештки добровольчої армії та великі юрби збігців, що сунули слідом чи попереду тої, так званої в даних умовах, армії. Говорилося, що крім кількасоттисячної цивільної людности урятовано 70 тис. війська, 10 гармат, частину кулеметів. Як після показалося, ці цифри перебільшено, — в тих умовах паніки та непорядку, що завше товаришать катастрофі, не можна було досягти таких результатів: і цивільної, і військової людности урятовано значно менше. Щодо військових були плани спроводити їх, за допомогою Антанти, знову для боротьби з большевиками. Але ті фантастичні проєкти викликали скепсис і серед самих росіян*). Французи прчйняли втікачів на свій кошт, лише просили по деяких краях, головнo славянських, дати їм притулок. Згоду на те давалося неохоче. Турецький уряд протестував проти висадки в Царгороді сотисячного натовпу, бо се дійсно викликало великі економічні та всякі інші пертрубації в турецькому житті.

*) Знаний військовий письменник полк. К. Шумський так тоді писав у «Посл. Новостях» (3. XII. 1920): «Люди хладнокровные, здравомыслящие и свободные въ сужденіяхъ, не могутъ не признать, что потери колоссально велики и что мы имѣемъ передъ собой лишь »прорывъ изъ Крыма« небольшой группы войскъ безъ оружія и снаряженія, тогда какъ главная масса войскъ и средствъ осталась въ рукахъ противника.

Поэтому мы не должны удивляться тому. что въ теченіе цѣлыхъ 2 недѣль не найдено рѣшенія вопроса, что дѣлать. куда направитъ остатки врангелевскихъ войскъ и массы бѣженцевъ. Самъ Врангель призналъ въ своемъ приказѣ, что эти войска могутъ быть полезны. если Европа вооружится противъ большевиковъ. Однако мои газетные коллеги по дипломатической части сообщаютъ совершенно иное. — что Европа дѣлаетъ шаги къ тому, чтобы сговориться съ большевиками.

При такихъ условіяхъ мы будемъ имѣть. вѣроятно. передъ собой еще не одинъ десятокъ Сирійскихъ или Кавказскихъ проєктонъ, но ни на одинъ шагъ не подвинемся къ конкретному разрѣшенію вопроса, — что дѣлать съ остатками арміи Врангеля и куда ихъ направитъ? Очевидно. мы напрасно ищемъ разрѣшенія вопроса въ стратегической области. напрасно прочерчиваемъ для арміи Врангеля операціонныя направленія въ ту или другую сторону, — ибо теперь. повидимому. здѣсь мѣсто вовсе не для стратегіи, а скорѣе для благотворительности».

Отже старими методами відбудувати єдину Росію не довелося. Трудно вірити, щоб удалося досягти сього новітними засобами насильства та терору над безправним та обезволеним людом. *Tertium non datur*. На місці старого, спорохнявілого трупу мають повстати нові та живі організми.

„В ПУТАХ ШАЙТАНА”.

Окупаційні умови, фактична військова сила, широкі уповажнення органів окупаційної влади давали їм можливість провадити на Царгородському терені політику в значній мірі на власну руку, особливо в справах, що торкалися бувшої Росії. Проводили ту політику здебільшого не дипломати, а військові люде, що у своєму поступованні мало рахувалися із звичайними нормами міжнародньо-дипломатичних відносин. З сього боку Царгород уявляв з себе цілком виключне місце для дипломатичної роботи, якого не було ніде більш в Європі, навіть у інших переможених країнах. До того ж після двох большевицьких інвазій на Одесу скупчилися в Царгороді головніші елементи старої Росії, і се місто стало наче якимсь російським осередком: дипломатичним (представництво Денікіна), політично-громадським (навал російського громадянства — в тім числі політичних та громадських діячів, що з Московщини утікали раніше до Київа та Одеси) і навіть військовим (добровольчі штаби та контр-розвідки, тисячі втікачів-добровольців, морська база добровольчої армії). Всі ті чинники, в тім числі і дуже впливові через своє становище і свої звязки ще за часів царської Росії, в значній мірі натискали на союзне командування, яке вже з засади їм спочувало, бо мало на цілі відновлення єдиної Росії*). До всього, як уже згадувалося, і бувший посол України п. Суковкин дуже скріпляв сю несприятливу для Посольства ситуацію своїми ворожими виступами проти української держави та утворював упередження проти нового

*) Російська сторона мала за собою в минулому, — і союзники не могли того забути, — проєкт, який складалося р. 1915 при участі Англії, Франції та Росії, щодо організації «тимчасового» управління Константинополем. Ініціатива сього проєкту виходила якраз з джерела російського (при чому російському представникові мала належати влада суверенна, що заступила б турецьку), і хоч до остаточного порозуміння в тім не дійшло, але згадані держави займалися тою справою досить поважно, і певні ремінісценції щодо мріяної спільності окупаційного права тих сторін могли ще серед союзників держатися.

дипломатичного представництва, використовуючи таким способом своє представницьке становище, якого він до того ж не зрікався.

Крім тих засадничих мотивів, які диктували союзним агентам неприхильне ставлення до української справи взагалі та до українського представництва зокрема, така позиція їх в значній мірі залежала од просто неймовірної непоінформованості їх в українській справі. Не діставали вони ні інструкцій з антантських центрів щодо України, ні самі не здобували певних відомостей про становище на Україні. Цілком незнані були їм не лише засаднича сторона сеї справи — підстави українських визвольно-державних змагань, а навіть сторона фактична — ті події, що відбувались на очах цілого світу на протязі останніх двох літ. Один, напр., з відповідальних союзних представників, побачивши на стіні в Посольстві мапу України, дуже здивувався, що Україна така велика та що вона межує з Чорним морем, навіть просив дати йому примірник тої мапи. З тієї неосвідомленості союзних представників у значній мірі виникала лиха їх настроєність, а з тим і акція щодо України, так само як пізніше ослаблення тої акції в значній мірі залежали од того, що союзні представники пройшли вже певні етапи поінформованості в українській справі. Зокрема в денікинській справі союзні генерали не могли зрозуміти, чому українська армія не сполучається з денікинською, бо то був би єдиний фронт проти большевиків.

Тож не дивно, що, за таких обставин, Посольство зустріло в Царгороді дуже несприятливу атмосферу — і з боку представників Антанти, що діяли і з згаданих своїх засадничих мотивів, і під впливом російських інсинуацій, а також з боку росіян, яких правдиву силу та правдиве обличчя викривало Посольство. Вся діяльність Посольства, виразно підкреслюючи права України, радикально йшла наперекір намірам і тих, і других. Обидва ці чинники перейняті були бажанням вижити українське представництво з Царгороду — чи безпосередньо, коли б справдилися наклепи росіян на його, чи посередньо — через фактичне унеможливлення його праці в Царгородських обставинах. Відповідальні союзницькі представники од зносин з ним ухилялися. Відвідини урядовцями Посольства союзницьких амбасад в різних ділових справах мали звичайно наслідком лише обіцянки, які здебільшого не виконувалося. На листування Високі Комісари союзницькі рідко відповідали. Сей свідомий бойкот мав фактично анулювати українське представництво, унеможлививши його роботу. Отже обставини для роботи Посольства дуже було утруднено. Союзні представники, головним чином, представник французький — Альберт Дефранс, — що був під сильними російськими добровольчими впливами, утворювали усякі перешкоди Посольству в найпростіших речах, ще звичайно ніде таких перешкод не викликають. Не давали, наприклад, віз на

дипломатичні наші паспорти, вимагаючи, щоб ми брали паспорти у представника Добров. Армії. Секретар Посольства М. Любимський, що мав їхати до Букарешту через Констанцу, мусів зійти з пароплава, бо французи під час контролю паспортів визнали свої візи на українському дипломатичному паспорті за неважні, — сим малося спеціально підкреслити неправний характер Посольства. Треба було довгих пер-трактацій з французьким комісаріатом, а врешті і з військовим голо-вою союзних сил на Сході ген. Франше д' Еспере, аж поки на раді Ко-місарів справа не вирішилася тим способом, щоб візи давалися не на самому паспорті, а на окремому *laisser passer*.

Протиросійська позиція Посольства і зокрема поступовання його в денікинській справі викликало велику лютю у добровольчих та взагалі в російських колах, що через свої стосунки з союзними колами по-стійно агітували серед них проти українського Посольства, підбива-ючи на всякі щодо нього репресії, уможливлені з огляду на окупацій-ний стан в Туреччині. Наміри добровольців та інспірованих ними пред-ставників Антанти сягали дуже далеко, — провадили до цілковитого знищення Українського Посольства в Царгороді, яко небажаного тут свідка і противника усім протиукраїнським заходам. Особливо рішуча акція в сім напрямі повелася після українсько-добровольчої сутички в Києві, дійсні обставини якої Посольство вияснило і про них широко

Дім Українського Посольства.

інформувало союзних Комісарів та представників нейтральних держав. Добровольчі круги з ген. Агапіївим на чолі накидали По-сольству обвинувачення в боль-шевізмі, зокрема в грошових зв'язках з більшовиками („мілію-ни"), в зносінах з німцями, в зв'язках з Мустафа-Кемаль-Па-шою і навіть в друкуванні фаль-шивих грошей. Союзним коміса-рам, що вже з засади схилилися до ворожого трактування україн-ського представництва (особли-во ворожим настроєм визначався комісар французький, безогляд-ний приятель добровольців, ад-вокат усіх прикрих заходів проти українського Посольства), згада-ні аргументи давали зверхній привід ужити проти нашого По-

сольства спеціальні заходи на підставі військового стану, не рахуючись з міжнародними нормами і навіть з тією практикою, яка установилася в інших державах Європи, в тім числі в державах Антанти.

Вже мало не через місяць по приїзді до Царгороду я дістав з вірогідних джерел попередження, що ведеться агітація перед союзниками про трус в Посольстві та арештування моєї особи. Тоді ж, у червні, я повідомляв про се свій уряд, зазначаючи з того приводу свою засадничу думку, а саме, — що резигнувати перед сею для моєї особи загрозою не слід, бо се йшло б на руку нашим ворогам, які власне й стараються знищити українське тут представництво. Не можна було виїздити, покидаючи поле бою, треба було той бій, бодай — у тих обставинах — нерівний, таки прийняти, хоч якими б він загрожував прикростями. Агітація росіян проти Посольства все більш набірала пристрасти в міру того, як розвивалася його діяльність, як воно все більше набірало впливу в Царгороді — в сферах дипломатичних, громадянських та в пресі, а також — і се врешті викликало найбільше пристрасти у наших противників — у звязку з загостренням українсько-російських обставин на фронті.

Осередком акції проти Посольства була російська контр-розвідка в Царгороді. Спеціальним відтинком, до якого входила діяльність українського Посольства, провадив, під загальним керівництвом ген. Бенцінгера, полк. Арнольдов. Він мав десятків зо два старшин, переважно з бувших жандармів та поліціантів, хоч не бракувало там і — так би мовити — колишніх людей з товариства (напр., колишній київський поміщик Т., колишній співробітник „Русского Слова” в Москві Б. та інші). Та розвідка спеціально вишукувала большевицькі та сепаратистичні елементи, однаково з добровольчого погляду шкідливі, і, між іншими своїми завданнями, слідувала за українським та грузинським Посольствами. Контр-розвідка реєструвала осіб, що бували в українському Посольстві, засилала агентів, що приходили сюди наче б то у власних справах та старалися тут довше задержатись. Ті агенти, не геть то взагалі здібні й спритні та завше невміливо замасковані, достарчали своїм хлібодавцям усі відомості, яких лише потрібувалося; напр., на наказ здобути відомості про таємні видатки Посольства зуміли довідатись, що Посольство дістає на таємні цілі — у тодішній популярній валюті — так щось чверть міліона доларів місячно. Фантастичність відомостей, які достарчали контр-розвідці її агенти, переходила і найменчу міру людського розуму, але ті найбільш невірогідні вигадки як раз потрібні були для представників Антанти, які взагалі та ще й люде військові, щодо *affaires slaves* легко припускали реальність і найменш вірогідного. Я мав фактичну можливість бути в курсі бодай частини тих агентурних творів і, признаюсь, не раз мені здава-

лося, що мої інформатори просто таки мене містифікують, але згодом правдивість тих інформацій цілком потверджувалася. Лейт-мотиви агентурних відомостей російської контр-розвідки (що організаційно зв'язана була з розвідкою союзною і навіть мала свій відділ у англійській інтеліженс-сервіс) полягала в тому, що українське царгородське Посольство — агентура німецька і — одночасно — большевицька, дістає засоби з обох цих джерел та само друкує у своїм помешканні фальшиві гроші. На сьому загальному тлі фантазія агентів вишивала подробиці, що могли б надаватися на сюжет авантюрного фільма*).

*) Ось, напр., які агентурні відомості опублікували вже через два десятиліття «Последніа Новости» (1938 р., № 6279), з приміткою редакції: «Очеркъ составленъ по личнымъ (неопубликованнымъ) воспоминаніямъ одного изъ офицеровъ русской контръ-развѣдки, служившаго во время войны и революціи въ ближне-восточномъ колоніальномъ корпусѣ Интеллидженсъ-сервисъ. Для удобства повѣствованія обозначимъ нашего информатора, ссгласно его пожеланію. инициѣлами «АХ-106». Оповѣвши явно вигадану історію про те, як контр-розвідка ніби то викрала з «німецької секції шедського посольства» архів німецького агента, що працював там, д-ра фон Швербеля, російський контр-розвідчик англійської інтеліженс-сервіс подає затим такі, що не можна їх читати без гомеричного сміху, виссані з пальця, без слова правди відомості щодо українського Посольства в Царгороді:

«Анализъ захваченной такимъ способомъ переписки обнѣзружилъ чрезвычайно любопытное и нѣсколько неожиданное обстоятельство: тѣсный контактъ въ подрывной работѣ д-ра фонъ Швербеля съ украинской дипломатической миссіей, и, именно, съ первымъ секретаремъ Токарь-Токарьевскимъ (бывшимъ офицеромъ запаса австро-венгерской арміи) и нѣкоей Александрой Александровной Александровской, прирожденной авантюристкой, извѣстной въ украинскихъ кругахъ Константинополя подъ именемъ «Оксаны». Эта особа исполняла при миссіи функціи дрезгомана. Понятно, вниманіе Интеллидженсъ-сервисъ сейчасъ же перенеслось на улицу Тарла-Баши, гдѣ помѣщалась украинская миссія въ домѣ, отмѣченномъ высокимъ флагштокомъ съ «жовто-блакитнымъ» флагомъ. Поднялся вопросъ объ обыскѣ въ миссіи и ея полной и немедленной ликвидаціи.

За разрѣшеніемъ этого вопроса оккупационныя власти адресовались въ Лондонъ, однако оттуда медлили съ отвѣтомъ. Между тѣмъ, ограбленіе германской секціи шведскаго посольства вызвало вполне понятный переполохъ въ миссіи, и послѣдняя рѣшила, вѣроятно въ цѣляхъ лучшей организаціи охраны, ликвидировать свое отдѣленіе въ Терапіи, сосредоточивъ, такимъ образомъ, всѣ дѣла въ Тарла-Баши; часть же документовъ, наиболѣе компрометирующихъ, вывезти за-границу. Когда это стало извѣстно Интеллидженсъ-сервисъ, возникла мысль перехватить эти документы, пока отдѣленіе еще не ликвидировалось, примѣнивъ къ нему ту же тактику, что была примѣнена къ германской секціи шведскаго посольства. Въ Интеллидженсъ-сервисъ имѣлись всѣ основанія предполагать, что важнѣйшіе документы хранились не въ Тарла-Баши, а въ Терапіи, такъ какъ главные сотрудники фонъ Швербеля, Токарь-Токарьевскій и Александровская, проживали въ этой фешенебельной дачной мѣстности Константинополя. Мысль получила одобреніе.

Для осуществленія ея часть агентовъ наружного наблюденія и двѣ машины были перебросаны въ Терапію. гдѣ по сосѣдству съ отдѣленіемъ миссіи нѣзняли частную виллу. Неизвѣстно, что собственно встревожило Токарьевскаго и Александровскую: — почувствовали ли они слѣжку за собой или новыя сосѣди показались

Заходили до Посольства агенти полк. Арнольдова і з пропозиціями своїх послуг, — як можна було досвідчитись, — навіть не завше з ініціативи та відома свого шефа. Були серед тих типів і деякі колишні старшини української армії, що розклалися в тодішніх умовах безвідповідальности та безкарности на чужій території. Найбільш типовим зразком такого типу був старшина Ч., якого я знав ще на Україні, коли він там за революційних часів легко робив кар'єру. У Царгороді він — правдиво чи ні — вже називався полковником. Появився він тут у дуже підозріло таємничих умовах. Ніби тікав від большевиків на човні з Одеси, підібрав та урятував його на морі французький пароплав, —

подозрительными, но только в ту самую ночь, когда «налет» был назначен, к подъезду отделения миссии неожиданно подкатил большой черный автомобиль, какие то люди ушли в него и уехали. Вероятно, для отвода глаз, все окна спустившей миссии остались освещенными. Когда дежурные агенты выбежали на шум мотора, они увидели только удаляющийся автомобиль.

Тревога была поднята моментально. «АХ-106» и двое других агентов, вскочив в стоявший наготове сильный Мерседес, бросились в погоню, стремясь боковыми улицами выехать на константинопольское шоссе, наперсечку Беглецам. Опоздали всего на несколько секунд. Черный автомобиль стрелой пронесся перед самым носом.

Началась погоня. По извилистому шоссе с бешеной скоростью неслись одна за другой две машины, заставляя шарахаться всех встречных.

Видя, что расстояние не сокращается, и опасаясь упустить добычу, «АХ-106», выхватив маузер, нацелился в шины. Но вслед за его выстрелами из черного автомобиля тотчас же загремели ответные. Как впоследствии выяснилось, стреляла Александровская. Несколько пуль попало в радиатор. Мерседес резко повернуло, едва не опрокинув. Случилось это на том месте шоссе, где оно пересекает огромный кирпичный завод. Разумеется, о дальнейшем преследовании нечего было и думать. «АХ-106» и его спутники, выскочив из машины, побжали за преследуемой, продолжая стрелять, но заводские строения скрыли ее.

Добьжав до завода, агенты остановились, обсуждая вопрос, что делать дальше и как дать знать в Харбиз (штаб Интеллидженс-сервис). Случайно один зашел под навес. Каково же было его удивление, когда здесь, под навесом, он увидел... тот же самый большой черный автомобиль, за которым они только что гнались. Увы, он был пуст. Осмотр показал, что оба его задние шины были прострелены.

Завод занимал огромнейшую площадь, сплошь заставленную штабелями кирпичей и множеством всяких строений. Вчетвером обыскать его в кромешной тьме представлялось делом не только безнадежным, но и не безопасным. Тем не менее, агенты вдоль и поперек обшарили его. Порешили вернуться в Терапию и, взяв другую машину, ехать в Константинополь. В 6 утра они были уже в Харбиз.

Оказалось, что наблюдательный пост на Тарла-Баши не обнаружил никаких ночных приездом, и стало быть ни Токар-Токаржевский, ни Александровская, если они находились в машин, в миссию не вернулись, а скрываются где-то в городе, если только не решились покинуть Константинополь на одном из заграничных пароходов. На этот случай в английскую морскую базу телефониروали

а в дійсності служив, мабуть, вивезений з Одеси, у ген. д' Ансельма, шефа французької контр-розвідки, що, як і англійська інтелігент-сервіс, була в тісному контакті з добровольчою контр-розвідкою. З'являвся до Посольства, принаймні, раз на тиждень, старався переселити тут довше, придивляючись та прислухаючись, та добивався до мене. Був остільки очевидним агентом, що не викликав жадного сумніву, і се дуже упрощувало справу відношення до нього. З огляду, що заробляв він, правдоподібно, дуже небагато, то се давало можливість також використовувати його як агента навіть невеликим коштом, за те з великою затратою часу, бо був хоч немудрий, але хитрий. Шляхом перехресних запитів та контролювання поданих ним фактів з відомостями, що діставалися з інших джерел, удалося довідатись, що в Кам'янці, тодішньому осідку українського уряду, єсть прийомна радіостанція, що серед старшин української армії знаходяться російські добровольчі агенти*). Виїхавши з Царгороду, побував він у нашому софійському Посольстві та у білгородському відділі українського Червоного Хреста, де поширював відомості, що особовий склад царгородського Посольства заарештовано, мене задержано під арештом, а решту працівників Посольства англійці хотіли переслати до Дзнікіна, але врешті погодилися лише вислати їх з Туреччини до Болгарії. Показував у софійському Посольстві якийсь таємничий у дуже важливих справах пакет, який ніби то віз він од мене до української делегації в Парижі, і на ту подорож вимагав (і дістав) від Посольства грошей. Пізніше появився у Відні, затим у Чехословаччині, і там діставав звідкись кошти, щоб випустити по кілька листків газети, — в одній (віденська „Україна — l'Ukraine“) між іншим видрукував постанову наради повстанців (називав себе їх отаманом) на Катеринославщині про смертний мені присуд**).

распоряжение задержать всѣ четыре назначенные къ отходу парохода, пока на них не будетъ произведенъ обыскъ. Это распоряженіе оказалось какъ нельзя болѣе кстати, такъ какъ и Токаревскій, и Александровская были обнаружены на французскомъ пароходѣ, отходившемъ въ Марсель. Несмотря на ихъ энергичный протестъ, оба они были задержаны и препровождены въ англійскую базу. Дипломатическіе паспорта утратили свою охранную силу, такъ какъ какъ разъ къ этому времени изъ Лондона пришло распоряженіе миссію ликвидировать, а членовъ ея выселить изъ предѣловъ Турціи. »АХ-106« самъ принялъ участіе въ этой ликвидаціи и собственноручно спустилъ развѣзавшійся надъ миссіей флагъ.

Такъ закончился одинъ изъ любопытныхъ эпизодовъ борьбы на британскихъ имперскихъ путяхъ...

А. Лукинъ.

*) З немалими труднощами доставив я ті відомості до української ставки, але там моя доповідь не знайшла уваги. Лише пізніше (як я довідався од головного інспектора армії В. Кедровського), коли вже своя розвідка викрила присутність тих елементів в українській армії, згадали і про мою доповідь та впевнились у точності її даних.

**) Обставини сприяли витворюванню таких бандитських типів. В Болгарії передано мені три, засвідчені тамтешнім українським Посольством, рапорти україн-

Такі типи крутилися коло Посольства та заходили сюди у різних вигаданих справах, пробували спокушати українських громадян, що ходили до Посольства, вступати на службу до контр-розвідки. Звертались з такими пропозиціями і до урядовців Посольства. Найбільший натиск роблено на двох військових, що прибули до Царгороду з Кавказу, — О. Євтухова та О. Бокитька. Я залишив їх тимчасово при Посольстві, справив їм гарну українську військову уніформу, і в ній сі два гарні та ставні старшини проходили вулицями у пообідні години по найбільш людних вулицях, звертаючи на себе увагу та викликаючи люту у російської добровольчої публіки. Їх власне особливо й старались спо-

Дружина Аташе Посольства Ганна Ратгауз. Аташе Посольства Олександр Ратгауз.

кусити добровольчі агенти, нимовляючи їх тим аргументом, що посол їздить собі автом, а занедбані офіцери, очевидно, дістають дуже мале удержання; на се їм відповідали, що у вас усяке дрантя автомобілями їздить, а у нас тільки посол, — і то йому й належить.

З того всього видно, що добровольчі чинники, яким псувало справу Посольство, усякими способами старалися унеможливити його

ських старшин, які добились до Болгарії з Одеси, про поступовання там полк. Б. В одному з тих рапортів подається: «Тут в Софії, мені прийшлося зустрітися з полк. Б., котрий, я чув, був адютантом Скоропадського... Я зустрівся і з знайомим капітаном руської служби по прізвищу Петровим, котрий розказав мені, що полк. Б. казав йому, що їде на Україну з ціллю убити Отамана Батька Петлюру, вступити на його трон і об'явити себе гетьманом всієї України. тоді він буде мати можливість приєдинити Україну до Росії... При тім як полк. Б. виїзжав, то робив вечеринку у себе в гостинниці. куди пригласив Петрова і декілька болгар. де також казав. що їде для вищезазначеної цілі. Це я чув від одного болгарина і також від самого кап. Петрова».

працю та й саме його існування. Почалися в тім напрямі і більш активні заходи. З огляду на перлюстрацію посольської кореспонденції довелось для зносин із зовнішнім світом користуватись різними оказіями, при чому найбільш відповідною була пересилка кореспонденції через тих урядовців, що я їх поволі одсилав з Царгороду. Але припинився і цей спосіб, коли на початку вересня у аташе Посольства О. Ратгауза з його дружиною зроблено на пароплаві трус, перед самим одїздом, і забрано пошту. Пані Ратгауз знайшлася сказати контр-розвідникам, потрясаючи своїм рідикюлем: „То, може, ви і в дамських рідикюлях маєте ритися”. Обезкуражені контр-розвідчики відповіли на се, що до дамських рідикюлів їм нема діла. А там якраз були важливіші листи та гроші, — хоч — розуміється, в цілій кореспонденції не було та і з самої суті речі не могло бути нічого з того, що з російського боку закидалося Посольству.

24 вересня відбулася нарада Високих Комісарів з участю ген. Агапієва, а другого дня зроблено трус у Посольстві. Коли рано я прибув з Терапії до Посольства, там уже була союзна поліція, на чолі з англійським полковником Максвелем, та серед неї виднілося кілька „добрых русских лицъ” у цивільному убранні. На мій запит, що се все значить, полк. Максвель пояснив, що з наказу Високих Комісарів має зробити трус у Посольстві. „З якого права”? — „З наказу моєї влади”. — „Де той наказ?” — „Переказую його на словах”. — „Се насильство!” сказав я з обуренням. — „Так!” — лише відповів мені шеф союзної поліції*).

Проти фізичної сили ради не було. Довелось вийти з помешкання Посольства. В тому помешканні, під українським прапором, залишилися добровольчі агенти, яким союзна контр-розвідка доручила перевісти ревізію. Біля Посольства поставлено знадвірню охорону. Я послав ноту протесту союзним комісарам, відписи — Високій Порті та представникам нейтральних держав. Подано докладні телеграми до

*) Настрій мій в часі сього інциденту піднісся до високої міри напруження завдяки ще такій обставині. Представник кубанського уряду в Парижі, на Мировій Конференції, мій давній знайомий Л. Л. Бич переслав через свою дружину доповідь кубанському урядові і доручив їй познайомити з тою доповіддю і мене. Доповідь — біля 100 сторін in folio — була надзвичайно інтересна, особливо для мене з огляду на мою відірваність од українського дипломатичного світу, і я просидів над нею до глибокої ночі, щоб на ранок її оддати. А коли я ранком приїхав до Посольства, саме тоді обсіли його антантсько-добровольчі агенти та лише чекали на мене, щоб «оформити справу». За всієї важливості тої події, що мала всю мою увагу зайняти, дуже пекла мене думка, що в мойому портфелі лежить довірений мені документ, який, попавши до рук добровольців, може мати прикрі наслідки для кубанського уряду, що його тоді опанували добровольці. Думка так посилено працювала над урятуванням того документу, що коли мій портфель врешті таки попав до невідповідних рук, то кубанської доповіді там вже не було.

наших дипломатичних представників у столицях союзних держав. Для виконання урядових функцій я найняв салон в отелі „Péra-Palace” і щодня приїздив туди приймати відвідувачів та полагоджувати справи з урядовцями, які працювали по своїх приватних помешканнях. Фактично діяльність Посольства не припинялася. З Високої Порти приїхав посланець з виразами співчуття та жалю, що в даних умовах турецьке правительство позбавлено можливості подати реальну оборону. Приїздив з виразами співчуття і представник Патріярхату.

Разом з замкненням помешкання Посольства наложено заборону на біжучий рахунок та на сейф у банку, де мали знаходитись так спопуляризовані добровольцями „мільйони” субсидій — німецьких та большевицьких. Все це сталося наприкінці місяця, коли кишені співробітників Посольства були основно спустошені, — тож наступала перспектива матеріальної катастрофи. Од кількох приятелів наших з царгородського громадянства поступили пропозиції позики, але приймати їх було з усякого погляду незручно. Справу урятувала моя дружина, яка частину наших вивезених з Києва приватних грошей (там я дістав досить значний гонорар за мої читанки, що їх друкувала „Полтавська Кооперативна Спілка”) так добре приховала, що рука союзної поліції не досягла їх. Співробітникам Посольства видавано обмежені раціони з порадою додержувати найбільшої ощадності. В тих цілях улаштовувано „кооперативні” обіди головню з дешевої та смашної царгородської городини. Посольська молодь приймала все те з веселим гумором та й на хвилю не тратила духа. Мені доводилось вести перед в сьому напрямі, і, признаюсь, робилося те щиро та без жадного над собою примусу. Хоч така акція впала на мене вперше в життю, — навіть за царського режиму не зазнав я того, — але почуття виконаного обов'язку, що викликав усі ті наслідки, увесь час держало настрої на рівені навіть якогось піднесення.

Помешкання Посольства перебуло в стані союзницької окупації більш місяця. Спроби полагодити чи навіть зясувати справу не доводили ні до чого, бо в союзних установах ухилялися од розмов. Очевидно, ждали результатів ревізії, щоб на їх підставі прийняти рішення та раз на завше зліквідувати одіозну в очах союзників німецько-большевицьку установу.

Але ті сподіванки були марні. Союзні представники (що — як були всі підстави так думати — зробили трус, не діждавшись рішення з центрів, а лише довіряючи запевненням росіян в слушності такого кроку) фактично визнали свою помилку, приславши 8 листопада того самого полковника Максвеля одімкнути та повернути Посольству його помешкання. Се останнє було у неможливому стані. Шуфляди в столах

виважено. Акти і взагалі папери розкидано не лише по столах, але в більшості — по підлозі. На вимогу скласти протокол шеф поліції, одмовившись, вийшов з помешкання. Протокол складено без нього*).

*) Текст протоколу: »Дня 8-го листопада 1919 року Представник Міжсоюзної Поліції в Царгороді — Підполковник англійської служби п. Максвель в присутності представників Українського Посольства в Царгороді: Радника Посольства п. Івана Токаржевського-Карашевича, Аташе Посольства п. Василя Приходька і Драгомана п. Івана Спафариса, Пані Арабіан, її адвоката п. Нагіба Норулла, п. Берча Гакабіяна, агента турецької Поліції — Рауфа № 590 і першого каваса Посольства Дімо Віцковича, одчинив помешкання Українського Посольства по вул. Таксім № 25. зайняте Міжсоюзною Поліцією 25 вересня 1919 року.

Обійшовши увесь дім, присутні звернули увагу п. Максвеля, що все помешкання знаходиться в великому непорядку, всі кімнати і кухня повні бруду і сміття, а всі шафи і шуфлядки в столах одчинено силою, позаяк всі замки виворочено і попсовано. В канцелярії Посольства всі клясори порозкидано по кімнаті, всі папери звідтіля видрано і також розкидано долі.

На заяву п. Радника Токаржевського-Карашевича про необхідність скласти докладний протокол Підполковник п. Максвель відмовився і, передавши ключ від дверей будинку, залишив помешкання. Не вважаючи на це, останні особи почали складання сього протокола і розгляд посольської канцелярії.

Оглянувши меблі пані Арабіан, знайдено: один стілець цілковито попсовано, бюровий стіл в канцелярії зламано, на шафі в кабінеті п. Радника і на шуфлядах признаки взлому замків. Всього попсовано в столах і шафах 12 замків.

При огляді паперів і справ канцелярії Посольства виявилася недостача великої кількості паперів офіційного і приватного змісту, яких саме. — нині детально не можна зазначити. позаяк всі справи розірвано і розкидано в великому непорядку по підлозі. Щодо канцелярських річей, то виявилось знищення білого паперу для писання і переводного для машинок, відсутність повної коробки печатного лаку (сургача), дрібного канцелярського приладдя (напр., ножа для паперу та инш.), деяких мап і книжок з бібліотеки і гербових марок на суму 250 карбованців.

В помешканнях урядовців Посольства бракує:

1. В кабінеті п. Радника Токаржевського-Карашевича — портфеля-бювара червоного сафіяну віденської роботи.

2. В кімнаті аташе Посольства п. Приходька — портфеля з особистими квітами і грошима: посольських — 4500 рублів керенками (18 білет. по 250 карб.), власних: — 5000 руб. думських (5 біл. по 1000 карб.), 300 карб. українських (6 біл. по 50 карб.), на 88 рублів дрібними купюрами романовських та невелика кількість австр. корон, франц. франків і італ. лір, різних туалетних річей і 2 словників англійської мови одеського і московського видання.

3. В кімнаті молодшого урядовця п. Ковальського — 50 турецьких лір (2 біл. по 25 тур. лір).

4. В кімнаті каваса Посольства Андре Мариновича — фотографічного апарату, бінокля, янтарних чоток, бритвеного прибору (на зразок »Жілет«), звичайної бритви і двох автоматичних пер.

5. В канцелярії Посольства — портфеля крокодилової шкіри Секретаря Посольства п. Чикаленка.

При перегляді паперів знайдено в Канцелярії копії протоколів на переводному папері для машинок, складених в російській мові і в англійській. різного змісту

Для характеристики поведінки допущених союзниками до українського Посольства елементів може служити вже те, що під час, коли вони перебували в Посольстві, не стало грошей і річей, які належали і самому Посольству, і окремим його урядовцям та кавасам. Слідом за тим звільнено біжучий рахунок та сейф у банку. Останній одчинено також у присутності полк. Максвеля. Довірря до добровольчих інформацій, видимо, так вже упало в очах союзної влади, що п. Максвель, лише глянувши у сейф, навіть не переводив ревізії.

По одімкненні Посольства знову послано ноту протесту союзним комісарам, а відписи — Високій Порті та всім дипломатам у Царгороді. Відповіді і на сей раз не одержано. Посольство настоювало перед нашими дипломатичними представниками в союзних державах, аби було розслідувано центральними владами ті вчинки, що допустили їх представники на території Держави, яка визнавала Україну та її дипломатичне представництво. В першій стадії сеї справи діяльну участь прийняли наші дипломатичні представництва в Парижі і Римі. Італійське центральне правительство прихильно поставилося до справи, але реальне значіння представника його в Царгороді не могло забезпечити його впливу на вирішення справи.

Добровольчі агенти користувались посольськими машинами та посольським матеріалом до писання. На свіжо ужитій копирці, яку знайдено біля машини, можна було виразно прочитати останній протокол агентів до свого начальства — з результатами їх місячної праці. Ось текст того протоколу:

„Прибывъ въ зданіе Украинскаго Посольства, мы приступили къ осмотру имѣющихся тамъ документовъ.

Выяснилось:

1) Папки, въ которыхъ находились особо важные документы, какъ то „совершенно-секретные“, „копіи договоровъ“, „копіи сношеній съ Центральными Управленіями“ и проч. оказались пустыми. Тѣмъ не менѣе, онѣ носятъ слѣды частаго употребленія, что наводитъ на мысль, что Украинское Посольство ожидало обыска и изьяло заблаговременно наиболее интересные и инкриминирующие документы.

2) Шифровъ не оказалось.

3) Деньги, найденныя въ незначительномъ количествѣ, взяты капитаномъ Бедфордомъ.

4) Изъ оставшихся бумагъ сдѣлана выемка наиболее интересныхъ, краткій обзоръ содержанія которыхъ при семъ прилагается на фран-

(додаток № 1 і 2) очевидно, тими особами, які робили трус в помешканні Українського Посольства. Підписи.

З оригіналом згідно: За Секретаря Посольства В. Приходько.

цузкомъ языкѣ. Бумаги эти представляютъ интересъ, главнымъ образомъ, для русскихъ представителей.

5) Было найдено письмо г-на Вальтера и карточка г-на Манатова (оба извѣстные большевистскіе дѣятели).

6) Обнаружено 5 папокъ съ паспортными дѣлами, которыя опять таки представляютъ интересъ лишъ для русскихъ представителей.

7) Обнаружены дѣла на греческомъ языкѣ, касающіяся, повидимому, автокефаліи Украинской Церкви".

Крім протоколу знайдено (у англійському оригіналі) „реєстр документів, знайдених в українському Посольстві і переданих Генеральному Штабові Розвідки”:

„1) Копія рапорту, надісланого українським „Послом” Лотоцьким до Українського Президента.

„2) Копії різних квитів на гроші, одержані Українським Посольством.

„3) Копії Меморандуму, надісланого Українським Посольством до Французького Головного Командування.

„4) Поіменний список членів Українського Уряду.

„5) Нота, надіслана Українським Посольством до Українського Президента, відносно паперів, заарештованих на пароплаві „Тіроль”.

„6) Ріжні брошюри і мапи про Україну.

„7) Накази, видані Українським Генеральним Штабом відносно нової української форми”.

На посольському столі залишено аркуш паперу з написом великими літерами: „До скорого свиданья”. То була нахабна самовтішна бравада, безпідставна тому, що наслідки ревізії і в найменчій мірі не виправдали тих інсинуацій, якими добровольці засипали союзне командування, — тож для „свиданія” підстав не могло бути. Посольство після того проіснувало ще більш двох років та, коли виїхало, то вже з причин зовсім інших.

Не вважаючи на те, що представники союзної влади в Царгороді мусіли впевнитися в повній безпідставності тих наклепів, які були приводом до їх роспоряджень в справі Посольства, не вважаючи на цілковиту затим руїну добровольчої армії, представникам якої союзна влада так легко дала себе намовити, та влада не змінила своєї засадничої позиції щодо Посольства, як не змінялося взагалі відношення Антанти до української справи. Та хоч ознайомлення з актами Посольства, перлюстрованими при ревізії, лише зясувало їм ще виразніше позицію Посольства щодо їх завдань відбудування єдиної Росії, проте

провоковані росіянами представники Антанти, ближше познайомившись з діяльністю Посольства, все ж не могли не бачити цілковитої безпідставності тих денунціацій, яким спочатку підлягали під впливом російських кол. За всієї упередженості окупантів не могла залишитись без усякого значіння для них і та інформаційна робота, яку провадило українське представництво. Крім словесних інформацій, крім статтів у місцевій пресі, Посольство освітлювало конфлікт українського уряду з добровольчою армією в кількох спеціальних нотах, які розіслано, крім союзних представників, також Високій Порті та всім взагалі дипломатичним представникам держав у Царгороді. Деякі з них, діставши ті ноти, виявляли бажання ближше поінформуватися про ситуацію на Україні взагалі та зокрема у звязку з денікинською офензивою. Щодалій загальна думка дипломатичних представників у Царгороді ставала по стороні України, і членам Посольства часто доводилося чути і через сторонніх людей, що його передбачення у добровольчій справі визнавалися за цілком слушні, а після й фактично були оправдані. Крім того, і головна основа ворожої до українського представництва акції антантських чинників все більше тратила значіння в міру того, як губила престиж Добрармія та репрезентована нею єдина Росія*).

Але формально все до кінця оставалося так, як і було, бо військові міродайні кола не діставали відповідних наказів від центральних урядів в звязку з новою ситуацією на Сході та продовжували свою попередню лінію поведження. Так все мало бути до часу, поки мав бути підписаний мир з Туреччиною та поки, в звязку з тим, окупаційні умови в Отоманській Імперії не перейшли б на більш нормальний характер життя з заміною військових представників на представників дипломатичних, що в своєму поведженню кермувалися б звичайними нормами міжнародного права.

Хоч настрої союзних міродайних сфер у Царгороді передавалися в певній мірі і представникам не-союзних держав, але постійним освідомленням їх і щодо суті царгородських відносин, і щодо становища на Україні українське Посольство у значній мірі збивало ті упередження. З тими союзними представниками, що не брали участі в активних вчинках союзної влади, як американці і румуни, Посольство мало добрі постійні ділові зносини. З нейтральних представництв вже з самої необхідности доводилося мати регулярні стосунки з голанд-

*) Пізніше, вже після мого відїзду з Царгороду, мій тут заступник кн. Я. Токаржевський-Карашевич, коли вся врангелівська антреприза завалилася, почув від п. Дефранса тяжке признание: »Ви мали рацію«. Так само і маршал Франше д' Еспере в листі до нього ж вже р. 1927-го, з цілком приватного приводу, признався, що »ми всі нічого не розуміли в українських справах і не доцінювали особи Симона Петлюри, а коли б не це, то напевно події пішли б іншим шляхом«.

ським представництвом, яке опікувалося горожанами бувш. російської імперії. Сей опікунський обов'язок взяло воно на себе ще за часів царської Росії, і далші зміни в складі Росії утворювали для голандського Посольства дуже трудну позицію. В тому Посольстві був цілий відділ для російських справ, заведений ще за часу війни; той відділ на чолі з бувш. урядовцем російської амбасаді, Серафимовим, розуміється, провадив свою роботу в таким напрямі, наче б ніяких змін в долі бувш. Росії не сталося. З другого боку голандське Посольство не могло не рахуватися з фактами реальної дійсності і в тім числі — з фактом існування окремого українського дипломатичного представництва, признаного правительством тієї ж держави, при якій акредитовано саме голандське Посольство. Рахуватися з сим примушувало його і Отоманське правительство, яке виразно зазначало голандському Посольству його непевну роллю: всеросійського царського Правительства вже не було, всеросійського правительства Колчака-Денікіна не визнавала Висока Порта, а з другого боку — визнавала вона окреме представництво українське, яке само опікувалося інтересами горожан України, бувш. складової частини Росії. Вийти з сього трудного становища голандське Посольство бажало шляхом якоїсь компромісової згоди між українським та російським представництвами, але примирити ці два протилежні бігуни політичні було річчю не до виконання, бо се не виходило з самої природи їх взаємовідносин — і не лише на терені турецькому. Тому відносини з голандським представництвом у Царгороді — і ділові, і приватні — мали дуже невиразний і навіть напружений характер.

Найблизчі стосунки мало Посольство з представниками новоповсталих держав на терені б. Росії — грузинським та азербейджанським.

Досить близькі відносини установилися у нашого Посольства з шведським представництвом. Найбільш актуальною справою, про яку з ним порозумівалися, була експедиція шведського Червоного Хреста на Україну — на взір такої експедиції до Польщі.

Зносини з перським представництвом мали на меті навязати дипломатичні та економічні зносини України з Персією. Грунт для сього було підготовано і справа мала дійти до формального закінчення під час сподіваної подорожі перського шаха через Царгород, але в зв'язку з загальними обставинами і та подорож не відбулася, і сама справа до кінця не дійшла.

Добрі зносини з Папським Нунцієм в Царгороді мали на меті допомагати більш активній участі Ватикану в справі фактичних зносин з Україною. Монсіньор Дольчі, представник Ватикану, в сій справі брав діяльну участь.

Щодо дипломатичних представників у Царгороді, можу зазначити, що і взагалі, а особливо в тяжкі часи життя Посольства, коли воно підлягало примусові зовнішнього насильства, загальна опінія нейтральних дипломатів, а також і тих із союзних, що не приймали участі в активних вчинках, була по стороні українського представництва.

У ВСЕЛЕНЬСЬКОМУ ПАТРІЯРХАТІ.

Серед тих завдань, що було на мене покладено, одно з чільних місць належало справі автокефалії української православної церкви. Належало здобути визнання автокефалії з боку Вселенського Патріархату.

За всіх, які б вони не були, особистих поглядів щодо релігії не можна нехтувати значіння сього чинника у житті держави. Поза своїм сакраментальним призначенням церква, оскільки вона єсть організацією громадського порядку, конечно має входити у правні відносини з державою, яка окреслює її нормальне положення серед інших громадських установ. З міркувань теоретично-засадничих визнається за найбільш раціональне oddілення церкви од держави — з переведенням церкви на положення установи приватної та з засвоєнням їй вільного чину в ділянці приватних відносин, що повстають з почуття людського сумління. Але в українських умовах не можна залишатися на сьому теоретичному ґрунті. В історії українського народу церква одіграє велику конструктивну ролю. Прийняття християнства, яке внесло нові культурні розуміння у свідомість народу, майже припало по часу на початок його державного життя. Звідси починається тісний звязок між життям церковним та державним на Україні. У більшій чи меншій мірі це — загальна риса словянських народів, на Україні ж той звязок відчувався особливо та не мав тут того характеру підпорядкування церкви державі, як це бачимо у Візантії та на Московщині. Церква своїми громадськими силами допомагала державі, даючи їй моральну опору у трудні хвилі історичного життя. Підпорядкування української церкви московській в кінці XVII ст. повело до упадку громадських сил не лише в церкві, але і в житті народньому взагалі. І коли церковна ділянка стала за попереднього часу тереном акції ворожої для українських інтересів, то ці останні вимагають особливої методи у відношенні до церковної справи, поки унормуються церковні умови поруч з національно-державними. Тож за таких обставин, додержуючи засаду свободи сумління в ділянці релігійній, визнано за слушне, в часі творення української державности, утворити в ділянці церковній сприятливі

умови для такої організації, що провадить діяльність конструктивну з погляду національно-державних інтересів. На такому ґрунті зв'язку між церквою та державою і став декрет Директорії з 1 січня 1919 р. Сей декрет, в повстанні якого приймав я активну участь, і став базою в моїй посольській чинності в справі автокефалії української церкви.

Справа автокефалії — незалежності — української церкви має поважне значіння поруч з справою незалежності державної та майже в тій самій мірі стоїть більмом в оці тих, хто національне визволення українського народу вважає за кривду для „єдиного русскаго народа”. Тож з боку прирождених москалів і з боку „самоотверженных” землячків наших часто доводиться чути з приводу унезалежнення української церкви надто рішучі заперечення, з покликанням звичайно на церковні канони, які українська церква мов би то тяжко при тому порушує. Такий сакраментальний аргумент звучить тим більш непереможно, що звичайно мало хто знає дійсну природу канона з погляду його змінності чи незмінності, а ще менше — зміст і характер канонів, що належать до даної справи. Тож можна безкарно оперувати канонічними аргументами в певності, що річового заперечення не зустрінеш. В цьому випадку люде рішучої вдачі та гарячого наміру просто хапають летючі докази десь з повітря і ними впевнено оперують лише тому, що то придається до певної цілі. Насправді ж вся та аргументація може рахувати лише на цілковиту неосвідомленість загалу в цій спеціальній справі, і всі ті загальні покликання на канони, на церковну практику, на порушення якихсь церковно-правних вимог мають з церковним правом спільного не більше, ніж колись шукання філософського каміння мало спільного із справжньою хемією.

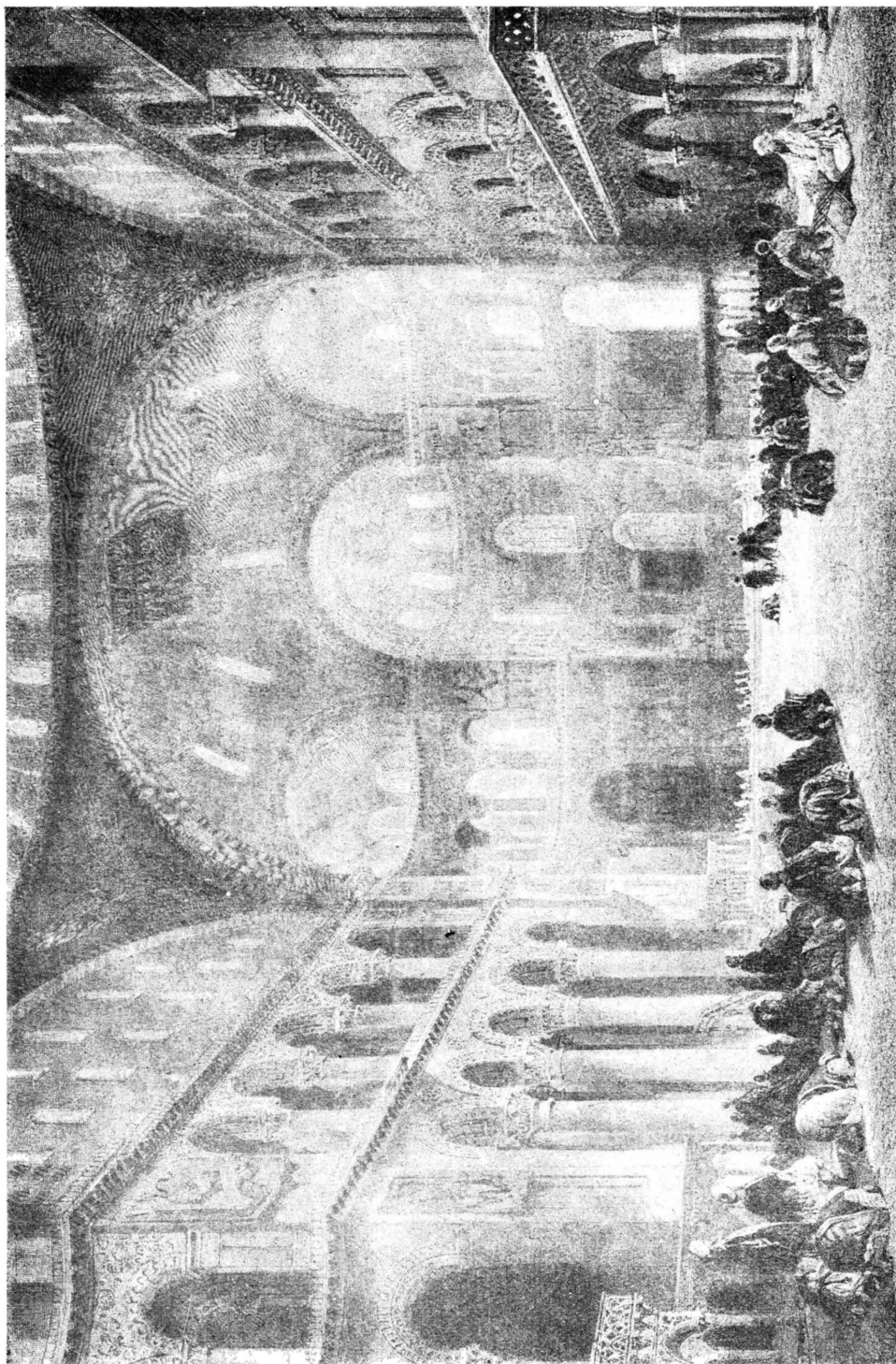
Тож щоб хоч трохи висвітлити ту канонічну алхімію, вважаю за конечне подати бодай найкоротші уваги щодо тої справи, якою довелося мені в Царгороді пильно займатися.

Автокефалія (з грецької мови: автос — сам, кефалі — голова) означає самостійність певної церкви, незалежність її від іншої церковної влади. Така незалежність окремих церков — властивість церкви православної. Церква католицька визнає єдність всесвітньої церкви під одною владою римського єпископа (папи), — і тому в церкві католицькій автокефальних церков немає. Поруч з цією, так би мовити, монархічною засадою церковного устрою католицької церкви в церкві православній чинність має устрій соборний, — знов таки по аналогії, не зовсім точній, — устрій конституційний: додержуючи єдності в спільнім органі — соборі всесвітньому, окремі православні церкви, церкви національні, заховують незалежність одна від одної, як окремі незалежні держави, що мають якийсь спільний орган для взаємного порозуміння.

І православна церква визнає засаду єдності церковної, але та єдність — спільність догматичної науки та самих основ канонічного чину, єднання взаємної любови; єдність ця не обіймає сторони адміністративної: в справі обрання й поставлення ієрархів, в справі церковної адміністрації й суду автокефальні церкви незалежні. Єпископ на чолі, клир і народ (паства) — це необхідні, складові елементи церкви. Кількість чи великість того складу не має значіння в справі визнання церковної організації, в складі згаданих елементів, за окрему церкву. На початку церковної історії кожна християнська громада з єпископом і клиром та з власним храмом вже складала окрему церкву. З часом життя церкви ускладнилося, окремі церкви стали обіймати великі національно-державні території, але засада залишилась та сама, і навіть в дійсності існують церкви мінімального складу: напр., Синайська автокефальна церква числить в собі лише один монастир. На чолі автокефальної церкви стоїть єпископ (архиєпископ, митрополит, патріярх) чи колектив єпископів (синод).

Звичай припасовувати межі окремих церков до певного розподілу державного поволі ставав правилом, врешті законом; каноном 17-м четвертого всесвітнього собору поставлено: „коли царською владою засновано, або буде засновано місто, то розподіл церковних парафій нехай послідує за цивільним та земським порядком”. Як бачимо, у чин церковного адміністрування органічно входить елемент адміністрації цивільної і стає тут основою церковного розподілу. Визначати територіальний склад і грляниці окремих церков, себ-то установляти незалежність певної церкви в межах даної території, — належало до компетенції державної влади, і це правило було не лише теоретичною засадою, але й відповідала йому й сама практика життя; наприклад, імператор Юстиніян Великий, ушановуючи місце свого народження, утворив окрему префектуру Першої Юстиніяни і — своєю владою — дарував єпископові головного міста нової профектури права незалежного архиєпископа, підклонивши йому провінції, що входили до складу сусідніх незалежних церков.

Отже, коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то се — акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено (як у наведеному прикладі). Таким чином канони церковні уповажнюють державну владу, і церковна практика фактично потверджує її право, на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільности. Це право належить державній владі формально, потверджено церковно-історичною дійсністю і стало фактом життя.

Внутрішній вигляд мечети Ая-Софія.

Отже джерелом церковної автокефальності єсть державна влада. В цілому процесі життя православної церкви аж до нинішнього дня автокефальна справа переводилась незмінно в тому самому напрямі. Князі наші Ярослав та Ізяслав (XI—XII ст.) пробують установити автокефалію церкви, але тодішні політичні обставини не дали усталитися у нас цій формі церковного устрою. В XV столітті незалежність української церкви установлює князь Витовт, скликавши для того собор єпископів та наказавши їм обрати окремого митрополита на голову своєї церкви. Установлення автокефальності болгарської церкви, як і дальші скасування тої автокефальності, були наслідком політичних комбінацій болгарських царів та візантійських імператорів. В XV ст. стає незалежною московська церква так само — владою московського царя. На початку XVIII ст. та сама церква основно змінює свій адміністративний устрій — патріярший на синодальний, і переводиться це знов таки самою політичною владою без попереднього порозуміння з патріярхами східними. На початку XIX ст. російська влада касує незалежність грузинської церкви. На протязі XIX ст. повстає низка самостійних церков — грецька, сербська, болгарська, румунська, і кожна з них — виключно ініціативою та волею самої державної влади; з тих церков румунська та сербська, по великій війні, тим самим порядком змінили митрополитальну форму свого устрою на патріяршу. Джерелом церковного права, зокрема устрою православної церкви, стає державна влада не лише православна, але й чужославна, навіть нехристиянська. Державною владою встановлено автокефальність православних церков — буковинської, карловацької, сибинської — в колишній австрійській державі (XVIII ст.). Католицька державна влада установлює автокефальність православної церкви в Польщі, і інші церкви потверджують такий акт влади. Мусульманська влада в Турецькій державі не раз силою правительственних актів змінювала устрій східних церков, — патріярхатів, що вважаються за лоно канонічних традицій. Історія взагалі не дає іншого порядку утворення автокефальних церков, як той, що коли певний народ самовизначає себе національно чи державно, то це натурально провадить до установаження у його автокефальної церкви; для цього навіть не konieczна незалежність державна, — згадані церкви в колишній Австрії були автокефальні і без такої незалежності. На фоні цієї тисячелітньої практики не викликає найменшого сумніву правомочність акту української державної влади, що декретом 1 січня 1919 р. установила автокефальність української церкви.

В історії українського народу сей акт не стоїть відособлено, — навпаки, се — лише одне кільце в історичному ланцюзі українського національного життя. Справа церковної незалежності якраз має для

нас значіння стародавньої та сталої національної традиції. Українська церква виявляє змагання до автокефальности з часу самого свого повстання. Про ті змагання свідчать уже обставини самого охрещення Руси. Володимир Великий, впроваджуючи в своїй державі християнство з джерела візантійського, військовим походом на Корсунь мав на увазі збройно здобути ієрархію та оминути церковної залежности від Візантії. В історичній літературі висловлюють думку (Є. Голубінський), що церква на Україні була автокефальна; в кожному разі була вона автокефальна фактично, хоча б і без формального визнання матірньою церквою — грецькою. Першого голову Церкви грека — митр. Теопемпта, як ставленика Царгороду, згадує літопис щойно за кн. Ярослава 1037 р., але вже р. 1051 кн. Ярослав обирає через собор єпископів митрополита русина Іларіона — без порозуміння з царгородським патріархатом. Обрання митрополита без згоди Царгороду повторюється ще 1147 р. за князя київського Ізяслава II (митр. Клим). По татарській навалі провадиться на протязі століть інтенсивна боротьба за відділення українських єпархій литовської держави від митрополії, зверхники якої, користуючись фіктивно титулом київських митрополитів, у дійсності осідок мали в Москві та були речниками інтересів останньої. Найвиразнішим фактом тієї боротьби за відділення був вибір 1415 р. для литовських єпархій окремого митрополита Григорія Цамвлака, а 1458 р. поділ митрополій — укр.-білоруської та московської наступив остаточно. З того часу українська церква була фактично незалежна, лише формально визнаючи зверхність царгородського патріарха. В XVII в. виникає, нездійснений з політичних причин, проєкт утворення незалежного патріархату укр. Церкви. 1686 р. наступило сполучення української церкви з московською з застереженням усіх прав і особливостей укр. церкви. Фактично ті права порушувано, але боротьба за них не припинялася ще протягом XVIII в.

Автокефальні змагання не завмирили в українській церкві, — про це свідчить віднова їх у часі останньої революції на сході Європи, коли повсталала Всеукраїнська Церковна Рада, що ставила своїм завданням автокефалію української церкви. Наслідком ясної свідомости та волі української церковної громади був оголошений урядом УНР 1. I. 1919 закон про автокефалію української Церкви. Через спротив московського єпископату, до якого належали тодішні архиєреї на Україні, здійснення автокефалії не могло відбутися з додержанням основ канонічних: на всеукраїнському зїзді-соборі року 1921 рукоположили перших двох єпископів священники й миряни, а ці вже поставили інших єпископів (27), з яких В. Липківський мав титул митрополита київського і всієї України. Провідним органом автокефальної церкви залишилася Всеукраїнська Церковна Рада, що видавала в пе-

рекладі на українську мову богослужбові книги. Большевицька влада скасувала вище ієрархічне представництво української автокефальної церкви, допускаючи існування лише церковних громад — парафій. Формальне продовження укр. автокефальна церква має в Америці, що налічує 152 парафії (32 у Штатах, 120 в Канаді), на чолі їх стоїть архієпископ Ів. Теодорович.

На канснічних засадах та на українських церковно національних традиціях і мав я провадити справу визнання автокефалії української церкви перед царгородським патріархатом. Сей останній — патріархат „вселенський” — користується перевагою чести, першенства серед інших східних патріархатів, в наслідок старої традиції, звязуваної з маєстатом колишньої візантійської імперії. Тому визнання автокефалії української церкви з боку вселенського патріарха уважалось, як і взагалі в таких випадках вважається, за річ дуже пожадану в справі оформлення незалежности церкви.

Завдання стояло передо мною не легке. Церковні круги взагалі надто консервативні щодо зміни якого будь *status quo*, а тут ще прилучилися досить прикрі сторонні ускладнення, що стояли на перешкоді в моїх пертрактаціях з патріархатом або невідповідно впливали на його засадниче успособлення спеціально в справі автокефалії української церкви.

Довший час, до полагодження мого посольського визнання з боку Високої Порти, я позбавлений був формальної можливости розпочати зносини з Фанаром (так звичайно називається установа патріархату — з назви тої дільниці, в якій міститься ся установа). Коли вже справу з Високою Портою було полагоджено, повідомив я патріархат про свій намір скласти візиту патріархові. Патріярший трон тоді саме вакував, — справами патріархату порядкував містоблюститель патріяршого трону (*locumtenens*). Ріжниці в становищі *locumtenens*'а чи патріярха фактично не відчувалося, особливо щодо офіційного етикету. В особі мого драгомана — Івана Спафариса — мав я неоцінимого співробітника якраз у церковній справі. Се — грек, бувший вихованець київської духовної академії, — отже розумівся і в церковній справі та вільно володів рідною грецькою мовою, якою провадилося усі перемовини. На означений час — на четверту годину дня, хвилина в хвилину, прибув я до Фанару. Тут зустрінуто мене з цілою парадом. Перед брамою майже витягли мене, з захованням найбільшої обережности, з посольського авта патріярші каваси та повели під руки у двір, де зустрів мене секретар патріярхату п. Попадопуло, вихованець пєтербурзької духовної академії, з своїм оточенням. По короткій привітальній промові уведено мене до вестибюлю скромного патріяршого палацу, де зустрів мене секретар патріяршого синоду (мегас хартофі-

лак) архимандрит Діонисій, з яким у нас пізніше зав'язалися дуже добрі, майже сердечні відносини. Вздовж вестибюлю шпалерами стояли у два ряди ченці, оддаючи мені „велике метаніє“ (низький поклін, доторкаючись пальцями до долу). З обома секретарями, ведений під руки, піднявся я на перший поверх, де зустрів мене, у відповідному оточенні „меґас протосінґелос“, митрополит, заступник патріярха. З черги переданий йому на руки, піднявся я повагом на другий поверх — в палати патріярші. На хвилину стали ми посеред авдієнціальної залі, — аж тут одчинилися двері до патріяршого кабінету, посеред якого стояв в урочистій позі, з посохом у руках та зо всіма ознаками сану — містоблюститель патріяршого трону митр. Дорофей. Приймаючи благословенство та поцілувавши руку й поцілувавшись, дістав я запрошення сісти на один із двох тронів, що стояли поруч посеред кімнати. Решта нашого оточення, в тім числі мій драгоман, посідали скромно на кінчиках стільців. Почалася розмова з патріярхом, — я говорив по українськи, драгоман перекладав по грецьки, патріярх — по грецьки, драгоман перекладав по українськи. Подати сю подробицю вважаю не зайвим, бо в кінці розмови патріярх спитав драгомана, в якій саме мові я говорю, а він мені перекладає, — міг він ждати, що ми з драгоманом порозуміваємось по російськи, бо саме так говорив мій попередник Суковкин, який, до речі, висловлював йому своє душевне задоволення з того приводу, що українська церква не розриває зв'язку з російською.

Розмова оберталася круг тем банальної вічливості, обов'язкових на Сході, — коли приїхали, яка була дорога, як подобалось в Царгороді. На останнє запитання я насмілюся відповісти трохи, з погляду дипломатичного, ризиковано, сказавши, що хоч був щасливий бачити те джерело, звідки прийшла християнська віра на Україну, але разом перейнявся дуже гірким почуттям, не побачивши святого хреста на ґеніяльному творі імператора Юстиніяна. На се патріярх не менш ризиковано одповів, що, він певен, я скоро матиму у тій справі віху.

Кавас приніс на металевій таці шербет з повтиканими в нього ложечками. Я був заскочений, бо не знав, як поводитися з сею екзотичною стравою, — і після намилив голову своєму драгоманові, що не освідомив мене про сю можливість. Але з якогось натхнення я обійшовся так, як треба, та не понизив посольської репутації з погляду східного етикету.

Наприкінці розмови я сказав, що маю деякі справи до патріярха, але зараз так зачарований тим, що бачив та чув, що не почуваю себе здібним до звичайної ділової розмови, а тому прошу призначити мені час окремої авдієнції. Патріярх одповів, що він радий мене бачити кожного часу, коли я того захочу, але перед тим хотів би відвідати

мене в моєму помешканні та побачити мою родину і тому просить призначити, коли він міг би приїхати. В тому самому тоні відповів я, що я та моя домашня церква (св. апостол Павел так окреслює християнську родину) були б раді бачити його святійшество завше, коли він ошчасливив би нас своїми відвідинами, але, розуміється, хотіли б того як найскорше, хоча б навіть завтра. Таким способом умовились ми, що він оддасть візиту завтра.

Тоді, в липні, мешкали ми у дуже колись фешенебельній місцевості, в Терапії, де за довоєнного часу проживали влітку вищі дипломатичні представники. Тепер, коли замість дипломатів діяли військові, перебуваючи увесь час у самому місті, в Терапії мешкали лише кілька представників нейтральних держав, — тому не трудно було нам знайти відповідне для представника української держави помешкання за ціну, що ніяк не вистарчила б на міське помешкання. Тут другого дня приймав я сніданком патріярха, який приїхав разом з секретарем синоду архим. Діонісієм, зустрінутий ще на сходах до передпокою моєю дружиною та дітьми, що привітали їх квітами.

В розмові перед сніданком патріярх звернув увагу на розвішані по стіні вітальної залі картини, здебільшого церковні будівлі, — оправлені в рами артистично видані „Часом” кольорові листівки — копії добрих українських малярів. Я звелів кавасові зняти ті картини, і мій гість дуже ними милувався, — видимо, таки щиро, бо малюнки виглядали справді гарно. Підлягаючи добрій східній традиції, я звелів кавасові всі ті похвалені картини запакувати та однести до патріяршого автомобілю, сим дрібним подарунком, видимо, зворушивши свого гостя.

Час сніданку, поза звичайними в таких випадках розмовами, я використав для того, щоб поінформувати патріярха про церковні справи на Україні та умовився про час нашого ділового побачення. А ці перші два побачення залишили добре вражіння, — здається, обостороннє.

На дальше побачення, що мало вже менш урочистий характер, поїхав я озброєний „до зубів” для розмови, з докладним меморіалом, щось біля сотні сторін, в грецькому перекладі та в каліграфічному оформленні мого драгомана Спафариса.

Одразу ж довелося мені стикнутися практично із своєрідною східньою дипломатією, з досить наївним старанням прикрити та заховати те, що з очевидністю наверх виступало. До справи визнання української автокефалії, треба признати, входили і деякі формальні перешкоди, але їх не трудно було б перебороти, коли б не одна головна причина, яку мої контрагенти намагалися приховати. Найбільш непокоїла та здержувала їх думка, що нині пошматований та знесилений колишній російський велетень може відродитися та тяжко помститися

за порушення його інтересів, — а визнання автокефальности за одною з частин колишньої російської церкви, безперечно, уважалося б за таке порушення. Се ж була лише половина 1919 р., коли вигляди на перемогу української армії видавалися дуже проблематичними, особливо у специфічному тутешньому освітленні на тлі тої добровольчої бравати, яку саме в Царгороді розвивали представники Добрармії, всемірно підпомагані — і словом, і ділом — з боку переможних союзників. Тож нічого не було дивного в тому, що новітні візантійці держалися своєї традиційної тактики вичікування, щоб дати певнішу відповідь, коли справа вже стане ясною.

Ще більш, ніж добровольці світські, розвивали в Царгороді протиукраїнську акцію, так би мовити, добровольці духовні. Тут скупчилися головніші чорні представники українського клиру. Опинилися у Царгороді, по своєму роспаношеному перебуванні за гетьманської влади у Києві, митр. Платон одеський, протоєрей Ф. Титов, архієп. кишеневський Анастасій, викарій київський Никодим та — головно — б. митрополит київський Антоній (Храповицький) і архієп. волинський Євлогій (Богословський). З поодинокими особами того духовного товариства були у мене прикрі порахунки з Києва, а почасті навіть ще з Петербургу, тож не диво, що вони, крім свого несприятливого відношення до справи української автокефалії, мали ще й спеціальні приводи ставитись вороже і до того, хто діяв у тій справі в Царгороді.

З митр. Антонієм, про якого яскраво-реакційну діяльність доводилось мені не раз писати ще до революції, була мені нагода близько стикнутися в Києві, коли, наприкінці доби гетьманату, прийняв я, з вибору Українського Національного Союзу, портфель міністра культів. В іншому місці оповім про діяльність сеї духовної особи на становищі митрополита київського, особливо в часі Всеукраїнського Церковного Собору, якого був він, з свого становища, головою.

Під час повстання Директорії той собор видав відозву до населення України з закликом поборювати повстання, а з приходом до Києва Директорії майже всі єпископи, під відозвою підписані, розбіглися з Києва. Мужньо повелися, не підписавши відозви чи просто залишившись в Києві, лише кілька ієрархів — між іншим єп. Юрій Ярошевський (пізніше митрополит Православної Церкви в Польщі), архієп. катеринославський Агапіт Вишнівський (мій колега по академії), єп. крем'янецький Діонісій Валединський (наступник митр. Юрія, нинішній голова Православної Церкви в Польщі), якому, в якості „президента єпископської контори”, єпископи, учасники собору, передали всі соборні справи.

Митр. Антонія та архієп. Євлогія за політичне протидержавне поступовання було, з приходом Директорії до Києва, арештовано,

і начальник осадного корпусу полк. Є. Коновалець мав їх розстріляти. Довідавшись про се, я ледве зміг переконати його, щоб він не опови-
вав сі особи авреолою мучеництва. Замість розстрілу, щоб унеможли-
вити їх шкідливу діяльність, вивезено їх до Галичини, де приміщено
в буцацькому уніятському монастирі. В тому полоні поводилося їм,
очевидно, не эле, бо як лише оселились вони в Бучачі, зараз зверну-
лись до єп. Діонісія з дорученням, щоб він видобув у мене (тодіш-
нього, за часу Директорії, комісара в культових справах) наказ по-
слати їм антимінс, архиєрейські шати та архиєрейський хор для одпра-
вування архиєрейської служби в уніятському монастирі. Я задовольнив
тільки перше прохання — дозволив послати з ієромонахом антимінс
(антимінс може перевозити, на грудях, особа ієрархічної гідности),
що ж до інших прохань, то порадив, що коли їм ходить не про мані-
фестаційні урочистості в інославному монастирі, а про задоволення
релігійної потреби, то один з них може відправляти службу за ієрея,
другий — за четця. Видно, се дуже не подобалось обом ієрархам, бо,
коли вони виїхали з Бучача (митр. Андрій Шептицький дав їм для того
матеріяльні й технічні можливості) та прибули до Царгороду, то тут,
ніби помщаючись за позбавлення мученицької авреоли, розвинули
гостру акцію проти мене в колах добровольчих (з сими останніми біль-
шість ієрархів були звязані за часу свого перебування, до виїзду на
еміграцію, в районі ділання Добрармії) та у Фанарі. Про ту акцію
оповів мені архієп. Олексій Дородницін, що також прибув до Цар-
городу, зокрема ж про виступ обох ієрархів у патріярхаті дістав я по-
відомлення від locumtenens'а, який спеціально прислав до мене сек-
ретаря синоду оповістити мені про авдієнцію ієрархів у патріярхаті, —
про те, що вони йому говорили та що він одповів їм. Привітальну про-
мову од себе та од архієп. Євлогія почав митр. Антоній виразами за-
доволення, що їм довелось побувати в старому осідку візантійського
патріярхату, але разом з тим відчули вони тяжке огірчення, довідав-
шись, що патріярхія провадить зносини з таким ворогом православної
церкви, як тутешній український посол, що починив не мало лиха
св. церкві та заслуговує за те зовсім іншого відношення. Вони наді-
ються, що сю помилку буде, в інтересах церкви, виправлено та до
огорожі церковної не приступить вовк у овечій шкурі. На се патріярх
одповів, що досі поступовання вселенського патріярхату не давало
приводу для закидів щодо поступовання в справах віри й церкви, а що,
зокрема, до нинішнього українського посла, то йому, патріярхові,
мало доводилось бачить людей, в такій мірі відданих інтересам цер-
кви. Отже з братерською любов'ю радить він своїм дорогим о Христі
гостям уважливо переглянути свою оцінку церковного успособлення
особи посла, то чи не переконуються тоді вони, що їх теперішня

Locumtenens Патріяршого Трону Митрополит Доротей.

оцінка не відповідає дійсності, а тим самим уникнуто буде мильне упередження, в інтересах правди та користи для церкви.

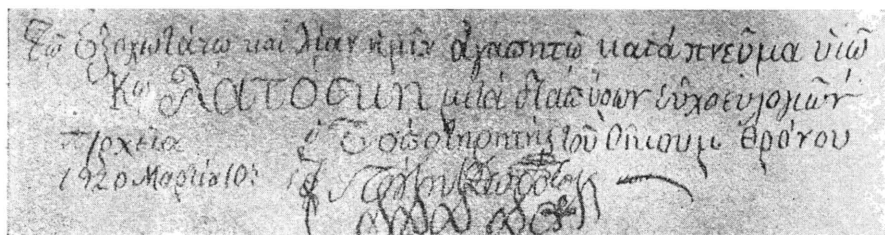
Митрополит Платон так само розпускав про мене усякі лихі плітки. Ще в Києві, коли відвідав він мене в міністерстві, я дав йому зрозуміти, що у мене єсть писаний його рукою оригінал відозви проти Директорії. Того ж дня зник він з Києва, впросившись до купе одного чужоземного дипломата, що виїздив з Києва до Одеси; з ним виїхав його сподвижник щодо виступів проти церковного визволення України протоєрей Ф. Титов разом з своїми двома синами — добровольчими офіцерами, що перебралися в чернецькі підрясники, удаючи з себе келейників обох духовних осіб. З Одеси, що була тоді в руках добровольців, які порядкували тут під охороною антантського війська, митр. Платон розказував та розписував несотворені речі про українські „звірства”. Український посол в Атені, Ф. П. Матушевський, пізніше повідомляв мене про лист митр. Платона до атенського митрополита, в якому листі оповідалося, що з бороди та з голови митр. Антонія, з наказу української влади, вищипано по одному волоскові усю рости́нність, аби тим сплюгавити православну його ієрархічну гідність до вигляду католицького ксьондза. То вже лехко уявити, що сей недостойний ієрарх розповідав особисто, опинившись у сприятливій добровольчій атмосфері в Царгороді.

Всі ці рештки старого синодального режиму, натискаючи на патріархат, не могли врешті не впливати на його, бо се були в більшій чи меншій мірі чолові та колись впливові особи того колишнього режиму, могли й відзискати своє колишнє значіння, як що б зруйнована Росія прийшла знову до свого попереднього стану. Як скажу про се далій, патріархат навіть обмовився щодо своїх побоювань на випадок такого обороту подій. Тому, головно, він і здержувався визнати автокефальність української церкви, хоч, як мав я певні підстави переконатись, засадничо не був він противний тому визнанню. Думаю, що мені таки удалось своїми інформаціями в церковній справі належно освітлити перебіг тої справи в минулому і довести, що підпорядкування московському патріярхові української церкви, яка до того була в юрисдикції царгородського патріярха, було неправним та з засадничого погляду неоправданим насильством. Вже за пять літ пізніше, в томосі про визнання автокефальности Православної Церкви в Польщі, константинопільський патріярх аргументував правність сього визнання тим, що підпорядкування української церкви московському патріярхові р. 1685 dokonано способом неправним.

Прихід до Царгороду союзної влади додав ще одну обставину, яка стала для Фанару формальним приводом для зволікання в справі, що її мав він вирішити. Негайно ж, як прийшли союзники, дотеперіш-

нього патріярха Германа, за його „германофільство“, усунуто з патріяршого становища, — він мешкав нечинний на одному з островів біля Царгороду, а заступав його тимчасово, як за стану міжпатріяршого, містоблюститель Iosumtenens. Се давало формальний привід покликатись на відсутність голови церкви, що уповажнений був би до такої важливої чинности, як визнання автокефалії даної церкви. Привід се був ледве чи слухний, бо, як мені було відомо, полагодження і дуже важливих справ у патріярхаті не припинялося та й фактично не могло припинятися, бо з огляду на тодішню ситуацію трудно було передбачити, коли можна буде приступити до вибору нового патріярха. Але сим формальним приводом було зручно оперувати, мотивуючи затяжку в справі визнання.

Всі ці обставини, разом узяті, творили глуху стіну, об яку розбивалася справа визнання української автокефалії, цілком вільна од яких будь закидів з погляду правного. До того ж міг я відвідувати

Посвята на портреті Iosumtenens'а Митрополита Доротея.

Фанар не часто, бо з того стався великий розголос у дуже падкому на різні плітки Царгороді, а з кол турецького міністерства закордонних справ мені, вже по других відвідинах Фанару, посередньо закидали щодо моїх зносин з представниками грецького елементу в Туреччині. Саме тоді той елемент, під антантською протекцією, дуже підняв голову, реваншуючи себе за кількасотлітнє підяремне положення. Греки претендували на Смирну з широкими околицями і вже впровадили туди досить численне військо. Претензії ті сягали й ширше, — патріярх їздив у автомобілі, оздобленому традиційним візантійським гербом. Коли взагалі тоді співалося над „хорою людиною“ похоронні пісні, то голос грецький звучав у тому хорі ледве чи не найвиразніше. Тому, побувавши двічі у Фанарі, я пізніше обмежувався посиланням туди свого драгомана-грека, або приїздили до мене секретар синоду та секретар патріярхату, що вже не мало належного ні вражіння, ні значіння.

В результаті цих посередніх пертрактацій дістав я з патріярхату такий проєкт листа до українського правительства (на імя премєра) в справі визнання автокефалії:

„Святий Синод Великої Константинопільської церкви, у відповідь на лист з 15 січня 1919 р., насамперед висловлює українському урядові та через нього благочестивому українському народові свою гарячу любов та матірнє співчуття з приводу всіх страждань, яких дізнав він за часу світової війни. Маємо віддати подяку для Милосердного та Всесильного Господа нашого Ісуса Христа, що заховав український народ цілим, непошкодженим та вільним від усякого лихого впливу.

„Пристаючи з тим до головного бажання Вашої Ексцеленції, св. Синод не може чинити інакше, як у згоді з неложним голосом історії, а саме з тим, що Україна довгі літа була з погляду церковного незалежна та що через несприятливі обставини її пізніше, р. 1685, підпорядковано московській церкві, а тому як рішення українського народу повернути свою незалежність, так і належне бажання Вашої Ексцеленції не позбавлені підстав історичних та канонічних.

„Св. Синод уважав би, що з сього погляду не має перешкод для того, щоб він погодився з так твердо уґрунтованим проханням, коли б лише сприяли тому і необхідні в таких справах канонічні форми, які до сього часу конечне додержуються. За такі уважається, по-перше, незалежність, по-друге, прохання української влади та церкви в даній справі до тої церкви, од якої так чи інакше вона залежала, та, по-третє, наявність вселенського патріярха, необхідна для того, щоб наступний акт здобув відповідний авторитет для себе.

„Відсутність якраз трьох означених канонічних обставин перешкоджає тому, щоб св. Синод погодився на заявлене бажання, хоч воно і правильне, і справедливе.

„Коли Ваша Ексцеленція погодиться ще який час пождати обрання патріярха, св. Синод вважає, що наступили б сприятливі обставини для дотримання вгорі означених, нині відсутніх, форм, які вповні та твердо задовольнили б всі Ваші побажання.

„З тою непохитною надією св. Синод з любов'ю звертається до возлюблених та благочестивих чад Української Церкви, як мати вітає і дякує їх за синовні їх почуття та радить їм, щоб до часу, коли Господь завершить відновлювану будівлю, твердо стояли, об'єднані вірою, любов'ю та надією, закриваючи вуха на спокусливу проповідь інославної пропаганди, підлягаючи тим, кому доля призначила честь та відповідальність управляти та провадити ними з релігійно-церковного та всякого іншого погляду. Благодать Господа та мир і благословен-

ство най будуть багаті та невичерпані на Вашій Ексцеленції і на всьому благочестивому українському народові”.

З сього проєкту видно, що агітація російських архиєрів таки по-значила свій вплив на фанарських чинниках — аж до такої міри, що патріярхат, переводячи пертрактації з послом визнаної Високою Портою держави, не був певний щодо її незалежності. Сю перешкоду одразу ж було збито, і з Фанару просили вибачити за таке, що не знати як ускочило до проєкту, непорозуміння. Складніша була справа з умовою щодо згоди на автокефальність з боку тої церкви, од якої нова церква одділялася. Царгородський патріярхат якраз постійно виявляв свій спротив проти такого відділення, і всі церкви, що виходили зпід його юрисдикції, осягали сього силою факту та вже пізніше діставали визнання. Тому переборювати сей дуже дражливий для грецького патріярхату аргумент було особливо трудно, бо тут торкалося болючого місця, а за такої умови безсильні стають найбільш переконливі аргументи.

В дійсності ж, з погляду річевого і формального, якраз цей аргумент ніколи не діставав чинности, а, навпаки, завше був порушуваний практикою церковного життя. Факти життя наочно ствердили, що автокефальність — це річ не лише звичайного людського права, але й звязано її в дійсності з надто нехристиянськими проявами людської натури. Теоретично — нормальна вимога канонічна в цім випадку та, щоб церковна незалежність відбувалася по взаємній згоді — на основі спільности церковних інтересів та взаємної християнської любови. Але ця ідеальна форма вирішення справи автокефальности, як вираз звязку любови між християнськими церквами, звичайно не знаходить собі ґрунту в подіях церковного життя. Звичайна засада людських відносин, засада не альтруїстична, просякла і міжцерковні відносини, а тому усамостійнення церков відбувалося не з добровільної згоди, а ставало наслідком вже конечної необхідности в результаті довгого та впертого опору. Річ у тому, що через усамостійнення певних церковних територій попередня церковна адміністрація цих територій, розуміється, позбавлялася деяких вигод, головним чином, матеріяльних, і цей неідеальний мотив звичайно спонукує заінтересовану церковну владу виявляти дуже рішучий чи й непримиримий опір стремлінням церковної емансипації. В момент найбільшого загострення боротьби на цій точці східні патріярхи на соборі в Царгороді 1872 року навіть оголосили, всупереч всім традиціям православної церкви, постанову, що в засаді осуджують національно-емансипаційні змагання церковні та одлучають од церкви тих, хто виявляв би такі стремління. Константинопільський патріярх одмовився визнати автокефальність навіть одноплемінної церкви — в Грецькім королівстві — і примирився з та-

ким визнанням лише через 20 літ, коли не примиритися з довершеним та усталеним фактом вже не можна було. Ще більш різкий опір виявила Царгородська патріархія довершеним без її згоди автокефаліям церков сербської та румунської. На ґрунті тієї незгоди вже скоро сто літ перервано зносини між церквами болгарською та царгородським патріархатом, що й досі не може примиритися з автокефальністю болгарської церкви, яка складала колись частину його території. Церква московська не схилялася визнати автокефальности православної церкви в Польщі, змагалася у свій час, яко мога, повузити і без того вузьку автономію української церкви, витворену московським єпископатом на Україні, та, розуміється, ніколи не визнає автокефальности української церкви.

Це факти, що свідчать про очевидну фактичну неможливість переведення автокефальности церкви, коли б конечною умовою того переведення була згода метропольної влади тої території, з якої нова церква вилучається. Тут діють інтереси самого людського порядку, і всі заперечення в даному випадку не мають за собою не лише формальної (церковно-правної чи державно-правної), але навіть простої моральної рації. Змагання й боротьба провадяться тут на тому ж ґрунті, як і при вилученні політичних державних новотворів, — тож натурально, що й засоби остаточного висліду тої боротьби мусять бути відповідні — реальне відношення сил та фактична можливість. На такому — і лише на такому — ґрунті вирішувалася справа автокефалії на протязі останніх майже тисячі літ.

Пересправи щодо сеї дразливої точки не приводили до порозуміння, навіть — навпаки — мали наслідком фактичну перерву, з мого боку, зносин з Фанаром. Раніше я щонеділі їздив на Службу Божу до патріяршої церкви, де мене патріярші каваси, розштовхуючи народ, звичайно провадили на почесне місце, на солеї біля північних дверей вівтаря, на очах у всього народу. Патріярх в часі служби, і — бувало — не раз, вислав мене запитати, чи зручно стояти мені, а по службі давав проскуру, а я свого боку, коли до мене підходили в часі служби з такою, виявляв традиційну щедрість українського посла. А фактично перервавши пересправи, став я ходити до місцевої церкви в Терапії, де мешкав, і благодіяв на користь сеї останньої. Але така тактика не мала впливу на моїх контрагентів, вправних спадкоємців візантійських традицій, що полягали головно на затяганні та очікуванні. Навіть було видно, що се йде їм на руку, одтягаючи вирішення справи до більш слушного часу. А загальне положення наше тим часом все гіршало та за тих обставин вже наближався час мого одїзду з Царгороду. Довелося відновити зносини. Зробив я візиту деркоському митрополитові, що жив, як і я, в Терапії, та дав йому таку суму „на

Ἄντι χειρογράφου

**Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΔΕΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΟΥΚΡΑΪΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΑΥΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ**

Τὸ ποίμνιον τῆς Ὁρθοδόξου Οὐκραϊνικῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελούμενον τὴν σήμερον ἀπὸ 35 περίπου ἐκατομμυρίων ψυχῶν, εὐρίσκεται ἐγκατεστημένον ἐπὶ ἐκτάσεως χώρας 800,000 σχεδὸν τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, πεπληρωμένης φυσικῶν πλούτων τῆς ἐσχατιᾶς, περιλουμένης ἐν τοῖς νοτίοις αὐτῆς ὁρίοις ὑπὸ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὅστις ἀκριβῶς ἐχρησίμευσεν ὡς φυσικὴ ὁδὸς δι' ἧς, θεία προνοία, τὸ φῶς τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως διεδόθη κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα εἰς τὴν Ρωσῖαν-Οὐκραΐναν ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἐκ τῶν κόλπων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ Οὐκραϊνικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὸν Μητροπολίτην τοῦ Κιέβου συμπεριελάμβανε τὰς φυλὰς ἐκεῖνας, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ Οὐκραϊνικὸν ἔθνος. Ἀλλὰ πρὸς βορρᾶν τῆς Οὐκραΐνας ἀπὸ τοῦ ΧΙου ἔτι αἰῶνος σχηματίζεται νέον πολιτειακὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον, περιέχον τὰς μέγαλορωσικὰς φυλὰς, ἰδιαίτερον τοῦ Οὐκραϊνικοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τὴν ἐθνογραφικὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ κατὰ τὰ ἥθη καὶ τὴν γλῶσσαν. Ἀπὸ τοῦ ΧΙου αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία τῆς Μεγαλορωσίας (Μοσχοβίας) ὁλοτελῶς χωρίζεται ἀπὸ τῆς Οὐκραϊνικῆς (τῆς τοῦ Κιέβου). Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου ὁ βίος τῆς Οὐκραϊνικῆς Ἐκ-

Перша сторінка брошури, в грецькій мові, в справі автокефалії Української Церкви.

молитви", що він одразу запитав: „що я маю за се зробити"? Я плутано пояснив йому, що мене прикро вражає поступовання відповідальних ієрархічних чинників, і, як син церкви, я просто хочу мати спільність з грецьким ієрархом, близьким сусідом якого доля щасливо мене поставила. За кілька днів приїхав до мене секретар синоду, і перемовини відновлено.

Врешті умовлено, що з тексту відповіді усунено буде точку про конечність згоди з боку російської церкви, бо ся остання підпорядкувала собі українську церкву гвалтом, так само як гвалтом, через політичних турецьких чинників, змусила патріархію той акт визнати; тому патріархія не має той акт виправдувати своєю обороною окупаційного права російської церкви. Включити до тексту відповіді благословенство українській церкві фанарські синодали відмовилися, бо се вже було б укритим визнанням тої церкви.

Остаточо зредагований текст відповіді привіз мені вже сам Iocumtenens. І голос, і руки його дріжали, коли він читав мені той текст, — видно, дуже та справа в уяві синодальних політиків комплікувалася та надто обережно старалися вони проплисти в ній між Сцілою та Харибдою. Не було ради: ліпшої відповіді, як се було очевидним, дістати тоді не можна було, — то треба було брати бодай компромісову, що могла б стати вихідною точкою для пересправ за більш сприятливих обставин. Я погодився, ми поцілувались, з сльозами на очах старий ієрарх висловив задоволення й подяку, що не дійшло вкінці до небажаного конфлікту.

Відповідь була така:

„У відповідь на послання Вашої Ексцеленції з 15 січня 1919 р. маємо за шану, згідно з синодальною постановою, повідомити Вас:

„Як ми вже устно свого часу повідомляли Його Ексцеленцію волюбленого нами п. О. Лотоцького, обміркування та винесення остаточного рішення щодо висловленого у посланні Вашому бажання стає нині неможливим з причин канонічних з огляду на вакантність патріаршої катедри.

„Подаючи сю відповідь з великою любовю, користуємося випадком висловити гарячу прихильність Матері Церкви до благочестивого українського народу, а також тверду нашу надію, що як він, так і поставлене над ним високе правительство стоятимуть і далі міцно в батьківській православній вірі, ждучи з цілковитою певністю здійснення свого бажання згідно з священними канонами та правилами.

„Передаючи при сій нагоді Вашій Ексцеленції та усім достойним членам правительства, як і всьому українському народові, молитвенне благословенство Матері, Великої Церкви Христової, та випрошуючи благодать Господа нашого для успіху Ваших трудів, остаюсь

Вашої Високодостоїнної Ексцеленції пильний до Господа молит-
веник та відданий

Містоблюститель Вселенського Престолу Доротей.

1920 р. Березня 9".

Скоро по тому, склавши візиту до патріярхії, я повідомив, що тимчасово виїзжаю до уряду для полагодження необхідних справ. Містоблюститель запропонував мені, щоб зо мною їхав представник патріярхату, аби відвідати Україну та увійти в близькі стосунки з вірними української церкви. Се було вже на прикінці березня 1920 року, за дуже тяжкого у нас положення, напередодні польсько-української умови та виправи на Київ. Везти з собою наочного свідка того положення не було ні бажаним, ні корисним. Я на сю пропозицію одповів, що приїзд представника патріярхату буде взято у нас за факт урочистий, тому потрібно до зустрічі того достойника відповідно приготуватися. З свого боку патріярх потішив мене, що коли я за місяць приїду, то, може, на святій Софії вже не буде пів-місяця. Отже не ми одні милилися у своїх надіях. Чинники ж патріярхату могли бути у своїх надіях певніші, бо покладалися на запевнення тих, що перебували в Царгороді та були певні щодо своїх вислідів, представників переможної Антанти*).

Ми обмінялись з патріярхом портретами, і таки було видно, що лише неублагані обставини, побоювання вскочити у небезпеку, здержують чинників Фанару од того кроку, на який вони з переконання схилилися. І по моїм одїзді, коли ще моя родина на протязі трьох місяців залишалася в Царгороді, з боку патріярхату виявлялося до неї, як і взагалі до Посольства, найбільшу увагу. Особливо се виявилось на Великодні свята, що настали скоро по моїм одїзді. Патріярх прислав Посольству та моїй родині запрошення на Великодну Службу Божу, і в патріяршій церкві одведено було їм почесне місце, — моя дружина та дочка стояли напереді поруч з американським послом. По Службі патріярх запросив усіх гостей до своїх покоїв та, христо-

*) Оскільки взагалі не легко мати діло з фанарськими чинниками, навіть за ліпших, ніж були у мене, політичних обставин, можуть дати уяву отсі рядки з спогадів польського посла в Царгороді В. Барановського, який пізніш за мене провадив тут справу визнання патріярхатом автокефалії православної церкви в Польщі: „W sprawie uznania autokefalii cerkwi prawosławnej w Polsce, którą z wielką trudnością przychodziło mi przeprowadzać u upartego, ambitnego patriarchy konstantynopolskiego Melitiosa, chcącego podporządkować ją Konstantynopolowi, zapytałem Komendanta, czy nie uważałby za możliwe pójść w tej mierze na koncesję, co mogłoby korzystnie odwrócić raz na zawsze naszych prawosławnych od Moskwy. Piłsudski jak najkategoryczniej żądał samodzielności cerkwi prawosławnej i w razie dalszego sporu polecił przerwać pertraktację. O innych środkach przekonania kazał mówić z min. Narutowiczem“ (Władysław Baranowski. Rozmowy z Piłsudskim. „Niepodległość“, 1938 r., tom XVIII. zeszet I. str. 52–3).

суючись і обдаровуючи їх пасхальними яйцями, сказав до моєї дружини цілу промову, що звернула увагу всіх присутніх. „В сей радісний день, — сказав він, — одно лише печалить мене, а саме — що немає тут посла великої держави українського народу, з яким вселенська церква додержувала спільности на протязі майже тисячоліття”. Сказавши при тім кілька компліментів на мою особисту адресу, закінчив він надією, що скоро зазнаємо обопільної радости побачення.

Побажання се не справдилось. З обставин, про які буде мова далій, я вже до Царгороду не повернувся. Але добрі відносини з чинниками патріярхії продовжувались і з боку Посольства, на чолі якого по моїм відїзді залишився в якості повноважного міністра б. радник Посольства кн. Я. Токаржевський-Карашевич, і з боку мого та моєї родини. Зокрема добрі, навіть теплі у нас стосунки усталилися і з уже згадуваним секретарем Синоду (мегас хартофілак) архим. Діонісієм. Вже й пізніше, коли з відомих загальних обставин царгородське Посольство перестало існувати, архим. Діонісій, вітаючи мене з приводу шлюбу п. Токаржевського-Карашевича з моєю дочкою Оксаною, просив мене подати відомості про стан церковної справи на Україні. У мене заховалася моя відповідь, яку подаю тут*). Але час минав, змі-

*)

»Ваше Високопреподобіє,

»Сердечно дякую за Ваш привіт. Разом з тим Ви звертаєтесь до мене за поясненням в справі, яка для мене дуже дорога і болюча. З найбільшою охотою відповім Вам.

»Я не раз мав нагоду звертати увагу Вашу і Найсвятійшого Патріярха на те, що Українська Церква має непобориму волю до церковної самостійности (автокефалії). Домагання се фактично вже й переведено в життя, бо без того було б неможливе саме життя релігійно-церковне українського народу. Ви знаєте, що за старої московської системи цезаро-папізму московський уряд призначав єпископами на Україну в політичних цілях лише москалів або таких українців, що цілковито додержували московської політики. Отже коли увесь народ взявся до боротьби за своє національне, а в тім і церковне визволення, то у його не стало свого національного єпископату. Ви бачили й бачите в Константинополі тих князів церкви з України, які увесь час були московською політичною зброєю на Україні та які й тепер дишуть неугасимою ненавистю до визвольних змагань української пастви — однаково як у ділянці політичній, так і в церковній. Та, слава Господу Богу, духове життя українського народу не угасло в нинішніх тяжких обставинах: він не перестає боротися як проти політичної й соціальної неволі большевиків, так і проти неволі церковної, яку несуть йому московські церковні політикани в єпископських митрах та яка загрожує йому великим духовим занепадом.

»В своїй визвольній церковній боротьбі український народ не бачить нізвідки моральної піддержки, навіть від своєї колишньої Матері-Церкви Вселенської. На протязі мало не року я з найбільшим старанням заходився довести Вселенській Патріярхії всю правду нашої визвольної боротьби та прихилити Патріярхат до моральної нам допомоги. Пригадайте. В. В., наші з Вами особисті розмови, якими Ви часто робили мені приємність, і мої бесіди з Найсв. Патріярхом, що провадилися звичайно у Вашій присутності. Але мушу з прикрістю констатувати, що, не вважаючи

нялися люди на становищах у патріархаті, а загальні для нас обста-

на особисту щирю прихильність. яку бачив я у Найсв. Патріарха і у Вас, моя Рідна Церква не дістала від своєї колишньої Матері і найменшої моральної допомоги та залишена на свої власні сили у найтяжчих обставинах. Мотиви сутоформальні та, на жаль, міркування суто-політичні (пригадайте протоколи відомої Вам синодальної комісії) брали верх над живими інтересами релігійно-церковного життя 40-мільйонного народу. І Ваш покірний слуга, вірний паладин Вселенської Церкви, примушений був понести найсумніший обов'язок — повідомити про се тих, хто з такою вірою і надією звертав очі свої, по живій традиції, на Вселенську Патріархію.

»Проте народ наш знайшов у собі сили провадити свою визвольну релігійно-церковну боротьбу і без усякої сторонньої допомоги, покладаючись тільки на свої сили та на свої засоби. Але оскільки паства та священство стали у нас найсильнішим засобом визвольної боротьби. оскільки ж єпископат, як було сказано, стояв і стоїть на перешкоді тим змаганням та провадить московську ідеологію свого колишнього шефа — б. київського митрополита Антонія, якого Ви мали нагоду бачити й чути в Патріархії. Для Української Церкви стало справою самого її життя — мати свій єпископат та перейняти церковну адміністрацію до рук провідників національної церкви».

Оповідіши зати про вибір протоєрея Василя Липківського на митрополита української церкви (за моїми тодішніми відомостями, він не прийняв на себе самого сану, а лише адміністративну посаду та виконував митрополичі адміністративні функції). я писав, що „покищо канони православної церкви на Україні ще не порушено. але чи буде так далі без потрібної та авторитетної допомоги, за се поручитись не можна. Не забувайте, В. В., що українська паства залишена тільки на свої власні сили і сама повинна вишукувати найбільш доцільні шляхи до скріплення свого найконечнішого в життєвих умовах ідеалу — церковної автокефалії. В процесі боротьби можуть через конечну необхідність позначитись і такі засоби, що порушають канони церковні та можуть врешті тяжко одбитися на нашій найтіснішій церковній єдності. Се був би дуже сумний факт в нашій церковній історії, — але треба зрозуміти психологію пастви, що безперестанно бореться і в боротьбі змагає. За тої психології засада церковного єднання може втратити свою ідеальну цінність, як що вона залишається мертвою в найтяжчу годину, коли та засада найбільше повинна проявитись.

»Така перспектива страшить мене оскільки, що не можу потаїти її од Вас, перед яким я завше виливав всі болі моєї дорогої Матері, Української Церкви. Зважте, справді, в яких небувало трудних обставинах перебуває тепер Українська Церква, так обезкровлена і навіть обезглавлена двоохотлітньою московською неволюю і жива лише надією на Єдиного Голову Церкви Господа Ісуса Христа. На Україні панує большевицький режім, ворожий релігії взагалі; усякий прояв релігії вважає він за контр-революцію та із релігією веде організовану боротьбу. Але, борючись проти релігійної засади, московський большевизм на Україні фактично бореться власне проти православної віри. Під захистом большевизму насувається із Заходу інша інсвірна пропаганда. А треба взяти на увагу, що католицька пропаганда на Україні полекшена вже тим, що кілька мільйонів українського народу (в нинішній Галичині) вже 200 літ тому у тодішніх національно-політичних обставинах одірвалися од лона православної церкви і прийняли унію з Римом (заховавши грецький обряд); що на чолі нинішньої уніятської церкви стоїть енергійний і талановитий голова — митрополит граф Шептицький, гарячий український патріот і за патріотизм свій дуже популярний в широких українських колах; що він захоплений

вини не змінialiся на лiпше. Наступив новий антракт в зноsiнах мiж

одною мрією — увесь український народ привернути до єдності (унії) з Римом; і що серед певних кругів патріотично настроєного українського громадянства вже досить популярна думка про утворення окремої від московського православ'я і латинського Риму уніятської церкви, яка стала б національною українською церквою.

»Крім того. на західній частині України (головно на Волині) ширить свою пропаганду євангелічне лютеранство; підпоможені великими засобами з Америки, євангеліцькі місіонери починають тут добрі жнива, прищиплюючи українському населенню раціоналістичний релігійний світогляд. невідповідний поглядам Східньої Церкви.

»До таких сумних, аномальних настроїв у церковній ділянці доходить на Україні через те, що для українських патріотів немає гіршої перспективи, як повернутися знову у московське ярмо — однаково як у справах політичних, так і церковних. Коли б Ви дали собі труд відновити в своїй пам'яті всі ті факти, які я викладав Вам у наших розмовах та які здебільшого зведені в моєму широкому меморіалі, поданому Найсв. Патріархові, то Ви побачили б, що злука з Московською Церквою вже досить пригасила в українському народі той дух Святої Соборної Апостольської Церкви, який розвивався у нас під опікою Вселенської Церкви та який тепер знову відроджується. І не тільки в минулому. але і в нинішній час відновлена московська патріархія ще більше провадить свою стару. шкідливу для нас, політику через свій єпископат, який став її політично-національною агентурою на Україні. Відновлення служби Божої мовою, що була б зрозуміла народів. відновлення старих церковних українських традицій і звичаїв викликає упертий опір з боку московського єпископату на Україні, що намагається все звести до спустошених форм московського церковного життя. В. В. розуміється. уважно слідує за сучасним життям московського патріархату і мусите признати, що спілка з ним — то велика небезпека для Української Церкви. Ви знаєте, що нинішній голова московського патріархату уступив з свого високого трону в такий час, коли його паства переживає смертельну небезпеку. Серед московської ієрархії. навіть серед вищої, серед єпископів, буйно розвинувся дух большевизму. і вже робляться енергійні заходи прищипити той дух усій московській церкві. Не буде дивно. що коли В. В. читатимете сього мого листа, то справи московської церкви будуть вже в руках большевицьких церковних елементів. які ворожі до самого духа релігії, або почнуться з їх боку запекла розкладова та руйнуюча боротьба за церковну владу. На Україні, хвалити Бога, того ще немає. Там чистий дух відновленого церковно-національного життя не приймає в себе отрутої зарази московського большевизму.

»І тепер я мушу закінчити тим, з чого почав. Московський Патріархат натворив вже досить кривд Українській Церкві. що вважає себе дочкою Вселенської Церкви. Московська церква обманом і симонією вирвала дочку з обіймів її духовної Матері. Після того, ставши на послуги до московських цезарів, церква московська систематично угашала живий церковний дух на Україні, що розвивався під опікою Вселенських патріархів. Коли ж Дух Божий знову оживив церковне життя на Україні та коли дочка звернула з мольбою очі до своєї Матері, а мене недостойного доля поставила передати ці мольби і я неустанно стукався в двері Вселенської Патріархії, то двері ті так і не одчинилися і молитва не була послухана. Вселенська патріархія заховала дипломатичну коректність своїх відносин до патріархату московського. форму було додержано. Але чи зважали досить у Вселенському Патріархаті, що сим актом формального умивання рук угашався дух Церкви Христової для 40-мільйонного народу? Чи зважають у Патріархаті й тепер, що логічний

Україною та Вселенським Патріархатом — до часу, коли знову ударить дзвін українського визволення.

наслідок такого формального поступовання мав би бути один, а саме — прийняти печаті большевицького антихриста, внести отруту в здорове тіло Церкви Христової на Україні?

»Ні, Українська Церква знаходить у собі досить духової сили, щоб не піти тим погибельним шляхом, на який усі обставини її насильно штовхають. Правда, після сумного досіду вже менше надій покладається на Вселенську Матір; очі вже не з мольбою на неї звертаються, а з сумом опускаються вниз. Українська церковна думка шукає відгуків у інших автокефальних православних церквах, і можливо, що її заходи не будуть такі марні, як попередні. А коли б Господь і тут уготовав для Укр. Церкви новий тернистий шлях для випробовання її віри й доброї волі, то ми й тоді не втратимо нашої віри і не зложимо нашої волі на шляху до святої цілі — автокефалії нашої Церкви в єдиній надії на Голову Церкви Господа Ісуса Христа.

»Прошу вибачити, що лист мій затягся довше та що, може, слово моє мало гіркий присмак. Але я певен, що Ви не розгніваєтесь на мене, бо добре знаєте, що вилилося воно з почуття спільного нам інтересу — блага Церкви Христової, про яку ми радуємось і боліємо. Радість подала мені звістка Ваша, що Вселенська Патріархія саме тепер звертає свою увагу на потреби Укр. Церкви та інших церковних організацій на терені б. Росії. Буду тішитися надією, що заходи ці найскорше дійдуть до доброго кінця во славу Святої Східньої Церкви. І я глибоко певний, що Ваша так добре відома мені прихильність до Укр. Церкви, за Вашої надзвичайної енергії, дасть найкращі плоди для св. церковної справи, а Вам самим дасть найбільше духовне задоволення та незабутню пам'ять в історії Української Автокефальної Церкви«.

ІНФОРМАЦІЙНА ПРАЦЯ.

У Царгороді потрібна була якомога більш широка інформаційна праця, бо через близькість та постійність зв'язків Царгороду з Україною він фактично був головним джерелом, з якого європейська преса інформувалася про обставини на Україні. Добра інформація потрібна була і безпосередньо — для успіху діяльності самого Посольства. За воєнного часу держави Антанти не могли діставати належних відомостей про Україну через свого російського союзника, бо в Росії українське життя було всемірно придушено в певності, що настав час раз назавше покінчити з „мазепинською інтригою”; а як з Росії й виходили які відомості в українській справі, то мали вони характер негативний та ворожий українству. Все ж, що виходило з центральних держав, де власне й розвинуто було інформаційну працю, само собою, приймалося аліянтами з цілком виразним упередженням. З тим упередженням прийшли військові представники Антанти і до Царгороду та відповідно тут поводитись.

За єдине та виключно вірогідне джерело союзне представництво уважало круги російські, власне добровольчі. З тими кругами зв'язане воно було ще за часу війни, добровольцям воно давало військову допомогу, то вже тим самим схилялося вірити своїм союзникам, а не кому іншому; а як хто інший поширював відомості незгідні з тими, що їх подавалося з російського боку, або навіть ворожі щодо російської сторони, то се вже згори викликало нехит та спротив з боку аліантів. А той спротив у окупаційних військових обставинах приймав форми, з якими не стикалися інші українські дипломатичні представництва у повоєнній Європі.

За цих сприятливих до російської Добрармії обставин російську пресову службу було в Царгороді розвинено дуже сильно. Росіяне взагалі добре розуміли фатальне для „майбутньої Росії” значіння тих подій, які відбувалися по війні на близькому Сході, російська преса не таїла свого гіркого почуття від того та лише тішила себе думкою, що із зміною обставин „все, нынѣ происходящее, — як тоді писалося, — не что иное, какъ сонное видѣніе”. Тож добровольче командування тратило на пресову агітацію великі гроші. Крім субсидованої французь-

ایک نئی سند

ایونہ شہر اعلیٰ

استانبول و ولايتل ايجون : صده لکي ٦٥٠ ، آلتی آيینی ٣٥٠ ، اوچ آيینی ١٩٠ غروشدرد.
 ملاک اجنيبه ايجون : صده لکي ٨٤٠ ، آلتی آيینی ٤٥٠ ، اوچ آيینی ٢٤٠ غروشدرد.

شمالی ادارہ مدبر، ایف، قراولاشدیرلیو۔ انہی اہل ان عدالتک خلق اغفال ایہدک ماہیتدہ اولیامانہ اعتما
ایملکک برابر بولک محتویاتندن دولای مسئولیت قبول املک۔

نسخہ سی ایکی غرویش

مادام الکساندر ووسقا الوتوسقايله ملاقات

اور ان بارہ وضعت — اور ان بارہ رتبہ کے معامی — مستقبلہ نور کیا۔ اور ان بارہ نامی —
دادام آکسانہ و دوغالک نور کیا ہنر کی احسانات و مشاہداتی

دوستلر بزدن بری استانبولده براوقرانیاسمیری
اولدین و بوسفرک تورکله عب اولان کیم

ایستاسابق مامولانی
 یازلشدور. اوقرا باندن
 چیغان شکر کمقداری
 یاندره روسیه دن چزان
 شکر نه قدر آزدور.
 بوتون بویوک روسیه نلک
 یاشادن ایچون صیرف
 ایستدیک بوعیا یلری
 هب اوقرا باندن ملوردا
 قزلی بقدیردور. اسکی
 روسیه نلک کمک ایچون
 بیوک اوقرا باندن محصور
 لاتنی چالقدن باشنه
 برشی یازداز. بر
 ایشنه بوکا مانع اولانی
 ایسته بورز. اوقرا باندن
 لیلری دهه مسعود
 یاشان ایچون کندنی
 ملور براقلرینه صاحب
 مسدول یاقی ایسته بورز.
 تر اوقرا باندن الیرا

بەك باقىندن ملاندىنى
سولەدىكى زمان
اۋوزون سەنەردن
سەكرە اۋتونۇش بر
خاتەرەك حافظە مۇدە
جائىلاندىكى اولدىنى
حسن اىرەك . كەندى
كەندى . «دەكە
كوشەنىڭ سولەكەزى
اۋاشىندە غائب اولمش
صافەتەز اۋقارنا
جالا باشاۋرۇش »
دەك . فى لىقىمە
روسىيەكە انقراۋىدن
سۈرەكە مەسلىسى
اولان اۋقارنا جۈلى
سۈكە زمانلار دە اۋتونۇ
شەندى . آرا سەيرا
قازىلىق . اۋغوللىنى
خەلەك كۈرە قۇلالار .
خەلەك جانىرۇدە

ل تكملة ما
ك جمع ويا
وني آلمان
نغ افسلى
مجلسى ،
سلك راغو-
ر آلمانزك
بته ، بز
مقد اديل
خسرته
ن معاهد
داير اولان
لمبى شريكه
عين زمانه
يكوتى ولو
ك امكانى
شرك املك
ك الفاسى
نغ افسلى
نوميس-
مهرقالا ينى
الدى بلك
نزل مجلسى
طماحه سى

محمد بن محمد بن احمد بن علي بن ابي طالب

اور اپنا ذیلین اختلاص مملکتی حقنہ ذہن عزیز دہ پاک

кої преси („L'Ententé“, „Stambul“), мало воно спеціальні агенства, що безоглядно фальшували усякі відомості в російських інтересах. Головне значіння мало тут агенство „Русагенъ“. Появилось воно в половині травня 1919 р. та ставило собі завданням „освѣдомлять міровую печать о событіяхъ, затрагивающихъ въ какой либо мѣрѣ интересы Россіи, и вести систематическую борьбу съ искаженными свѣдѣніями, распространяемыми совѣтскими органами“; не менчу, а чи й не більшу увагу присвячувало воно тим відомостям, що виходили з українського Посольства. Ся агенція мала свої відділи по головніших осередках Європи (Париж, Лондон, Рим, Милан, Варшава, Білгород, Прага) та на тому терені, що був під окупацією Добрамії (Ростов, Катеринодар). В складі тої агенції були тоді старі приятелі українські, як Д. Вергун, А. Сидоров, а найбільш активну роль тут одігравав А. Філіпов, недавний співробітник київської „Трибуни“, що, за впливовою українською протекцією, приїхав до Царгороду з охоронним листом нашого м-ва закордонних справ, в якому всім установам наказувалося допомогти п. Філіпову. Пізніше, коли Кубанська Рада вислала з Кубані друге добровольче бюро „Освагъ“, воно теж знайшло собі притулок у Царгороді поруч з „Русагеномъ“ та конкуровало з ним щодо сенсаційности видуманих звісток, переважно про події на Україні. Бувший одеський градоначальник Мустафин привіз з собою цілий виводок газетної братії з Одеси, прибув і уславлений фантастичністю своїх вигадок, самою долею провіденціально названий Н. Брешко-Брешковський. Агентири тих установ провадили настирливу агітацію проти України і в друках, і в усяких публічних та непублічних виступах і відвідували редакції царгородських газет у тих випадках, коли в якій появиться що прихильне для України. Нормальна фантазія уявити не може, що вигадували отсі фабрики фальшивих звісток. Зокрема про мене „Осваг“ писав, що я — „бѣглый матросъ“, утік до Царгороду, викравши сестру-жалібницю з військового шпиталю, ограбувавши перед тим якусь княгиню Горчакову.

Перші місяці Посольство освідомляло головним чином турецькі кола — урядові та громадські — через турецьку пресу, де крім усяких інформаційних заміток та ширших статей про Україну було уміщено інтерв'ю зо мною*) та з моєю дочкою, що завела близькі стосунки

*) В турецькому щоденникові „Іфгам“ з 4 вересня 1919 р., ч. 36, надруковано таке інтерв'ю зо мною:

Події, що відбуваються в Росії, — загадка для тих, що живуть у Туреччині. Уряди Керенського, Леніна, Колчака та всі держави, що відокремилися від Росії: Україна, Польща, Азербейджан та інші, — все це набрало остільки складного вигляду, що стає надзвичайно тяжко правильно судити про ситуацію, яка там складалася та як се може одбитися на майбутній долі Туреччини. Не можна задовольнятися

з поступовим турецьким жіноцтвом. З турецьких газет найбільш охоче друкувала звістки про Україну „İfham“, якої редактором був Гусейн Рагіб-бей, пізніше — видатний дипломат нової Туреччини.

самими лише тенденційними повідомленнями агенцій, а звістки, що їх подають європейські часописи, суперечать одна одній.

Державне життя — це сукупність внутрішніх та зовнішніх відносин кожної нації. Ось чому ми, бажаючи зазнайомитись з подіями, що сталися на широкій території старої Росії, відвідали посла України п. Лотоцького і прохали його подати нам деякі інформації. Посол — людина надзвичайно прихильна до турків. З того, з якою охотою та насолодою він викладав нам історію дружніх у минулому відносин між турецькими султанами та українськими гетьманами, ясно видно, що його симпатія та прихильність до турків не лише особисті чи дипломатичні, але що це й справді прихильність щирого приятеля. Наш співробітник перш за все запитав п. Посла про відносини між Україною та Туреччиною, а після того поставив йому кілька питань про деякі рухи в Росії.

— Чи можу довідатись дещо про нинішні й майбутні відносини України до Туреччини?

— Туреччина й турки в громадській думці українців зайняли дуже цінну позицію, що спирається на історичних спогадах. Я не маю найменшого сумніву, що ці дві держави будуть в майбутньому природними союзницями. Цей союз існував уже в минулому. Султан Махмед IV і український гетьман Дорошенко, як ви знаєте, склали між собою союз, який потім нераз відновлювано, бо цього вимагало політичне й географічне положення обох народів. У кінці XVIII століття російський уряд, знищивши українське військо, опанував Україною. Тоді решти нашого війська знайшли притулок у Туреччині. Аж до останнього часу політичні особи, що втікали перед переслідуванням Росії, знаходили собі пристановище в Туреччині. Гостинністю, яку виявляла до них Туреччина, вона здобула й забезпечила собі тверду прихильність України.

Нині ж Україна — самостійна держава, визволена від російського абсолютизму. Варта уваги обставина, що, здобувши незалежність, Україна за перший свій обов'язок уважала встановлення добрих відносин із Туреччиною. Ваш Уряд призначив до Києва посла й консула, а Україна вислала сюди мого попередника.

— Яка Ваша думка щодо майбутніх відносин між Туреччиною та Україною?

— Немає сумніву, що ці відносини, і тепер дуже добрі й щирі, перетворюються остаточно в справжній, природний союз. Я вважаю, що цей союз — байдуже, чи хто цього хоче, чи не хоче — потрібний і неминучий, бо обидві держави в багатьох відношеннях потребують одна одної. Перш за все потрібна їм взаємна допомога політична, є також і чималі господарчо-фінансові та промислові підстави для добросусідського співжиття. Подумайте, що в майбутньому Туреччина й Україна встановляють легкий і вигідний для обох обмін своїми продуктами. З економічного погляду ми й турки потребуємо одні одних. Туреччина постачатиме нам металі, як напр. оливу та нікель, сірку, вапно, мрамор, шкіри, тютюн, шовк, овочі та вовну. Особливо потрібна нам вовна для рідного текстильного виробництва, щоб визволитись від панування російської промисловости. На обмін за це все Українці може також вивозити до Туреччини багато товарів. Хоч Туреччина й хліборобська країна, але потребує закордонного борошна. Крім борошна, Україна може постачати вам і цукор,

З приїздом до Царгороду, в серпні, кн. Я. Токаржевського-Кара-шевича поставлено пресову справу на твердіший ґрунт. Стало можливим порозумітися з кількома місцевими газетами, які стали уділяти досить уваги і місця українським справам. З огляду на те, що звістки,

головний предмет продукції нашої країни. Крім цього, ми вивозимо також чимало солі, вугілля та металів. Віддаль між Туреччиною та Україною з огляду на їх географічне положення така невелика, що кошт транспорту товарів буде низький. Умови трансакцій покращають, коли в обох країнах будуть засновані банки й інші фінансові установи та транспортні підприємства.

Вже й сих небагатьох даних, гадаю, досить, щоб зрозуміти, оскільки близькі взаємні політичні, економічні та інші інтереси втягнуть Туреччину з Україною.

— Чи не можете ласкаво подати мені кілька інформацій щодо форми й діяльності Українського Уряду, який стоїть тепер при владі? Хто там править, большевики чи помірковані соціалісти?

— Політичне обличчя нинішнього Українського Уряду найкраще скреслює слово: „національність”. Так, Український Уряд перш за все національний уряд, бо всі партії об'єдналися під національним прапором, щоб визволити країну від російської неволі. Як тільки большевицька Росія, що своїм імперіалізмом ані трохи не різниться від царської Росії, здобула фактичну силу, вона поставила собі ціллу завовувати Україну. Україна — перша держава, що проголосила війну большевикам. Уже раз удалося відбити з нашого краю цю навалу, що залила Україну. І тепер наш край докладає всіх зусиль, щоб викинути большевицькі сили по-за свої національні межі; це нам удається, і треба ждати, що в недалекому майбутньому Україна буде цілком очищена від большевиків. Демократичні партії і демократичний уряд, що уважливо прислуховується до народніх настроїв, не можуть бути большевицькими тоді, коли народні маси ведуть уперту боротьбу проти большевиків. Розуміється, такий Уряд не може бути й консервативним — він переводить ширші демократичні реформи.

Питання, що більш за все цікавить Уряд, це — поза визволенням краю від большевицької навали — питання земельне. Тому що у вас у Туреччині земельне питання властиво не існує, ви у цьому відношенні нас, мабуть, не зовсім розумієте. У колишній Росії величезні простори землі належали поодиноким власникам, бо для русифікації України царська Росія роздавала ці землі нашої країни у величезних розмірах різним фворитам-вельможам; а покривджені малоземельні чи й безземельні селяне, автохтони на своїй землі, працювали, як раби, на чужинців-узурпаторів своїх великих та розкішних земельних просторів. Отсж земельну справу ми хочемо кінчене розв'язати та перш за все повернути землю її справжнім власникам. Але ті, що володіють цими землями, звичайно, невдоволені й кричать, що ми большевики.

— Яке відношення України до інших невеликих держав, що повстали навколо Росії?

— Слово „Росія” означає тепер Росію під большевицькою владою. — аджеж ми формально знаємо Советську Російську Республіку. Ми в стані війни з нинішньою Советською Росією. Що ж торкається інших малих держав, то наші відносини з ними дуже добрі. Перший спільний конгрес народів, що бажали визволитись з російської неволі, відбувся з ініціативи України. На цьому конгресі всі вони заявили про своє

які подавалося з української сторони, були більш провірені та певні і, крім політичного змісту, мали в собі багато фактичних відомостей, інтересних для ділових царгородських кругів, між тим як матеріял „Русагена“ та „Освага“ складався переважно із загальних тверджень політичного змісту, визначаючись при тому характером очевидної тенденційности, то газети охотніше містили звістки з українського джерела, а інших або зовсім не містили, або освідомлялися попереду про певність тих звісток*). Таким чином складна та дуже дорога, до того ж

бажання визволитися зпід російського гніту. Тепер ці самі народи об'єдналися в Парижі через своїх представників і на мировій конференції ведуть спільну акцію у тому самому напрямку.

Для Туреччини, як і для згаданих невеликих держав, Україна — природне заборолло проти Росії. Коли б Росія знову об'єдналась з Україною, вона здобула б змогу здійснити імперіялістичні наміри, які мала щодо сусідніх народів, особливож щодо Туреччини. Ви добре знаєте, що золотою мрією колишньої Росії було заволодіння Протоками, а се фактично знищило б Туреччину, як державу.

— Не відмовте ласкаво поінформувати мене, яке становище України відносно урядів Колчака та Денікіна. Аджеж Колчак заявляв, що до скликання російських установчих зборів він не визнає держав, які відокремились від Росії.

— Воно справді так, але право вирішати долю України належить не Колчакові, а українцям. Поки Денікін і Колчак воюють проти російських большевиків, їх можна вважати фактично за наших союзників, бо ми також воюємо з большевиками, а тому бажало успіху Денікінові та Колчакові. Якщо це буде потрібно, ми навіть готові в сій справі допомогти добровольчій армії. Одначе, якщо Денікін, залишаючи на боці Москву, виступить проти України та її самостійности, тоді доведеться поступити з ним цілком інакше, — так, як було поступлено свого часу. У 1918 році Денікін намагався завоювати Україну, але український народ викинув його за її кордони.

Розмова наша з п. Послом довго затяглася. Не хотючи забирати у нього більше часу, я подякував йому за інформації, що мають таку вагу для майбутніх зносин між Україною та нашою державою, і попрощався з ним.

*) В тих тяжких обставинах факти з пресової ділянки часом давали нам чималу розвагу. Коли, напр., по обняттю влади над Добрармією Врангелем замість Денікіна, представники російських агенцій вимагали від редактора „Journal d'Orient“, щоб він на доказ своєї безсторонности видрукував біографію нового шефа Добрармії (бо взагалі він, ніби то, містить лише те, що подає йому українська легация), редактор звернувся за перевіркою фактичної сторони тої біографії до п. Токаржевського-Карашевича. який провадив у Посольстві пресовою справою; сей останній порадив доповнити текст біографії лише одною подробицею, що ген. Врангель походив із старовинної німецької фамілії; ефект тої інформації в колах союзницьких переможців дуже був великий. Другий випадок. Про наступ на Київ добровольчої та української й польської армій не було в Царгороді певних відомостей, при чому російські агентури поширювали звістки про великі тріумфи Добрармії. На се один з дотепних співробітників „Stamboul'a« подав опис урочистого в'їзду Петлюри до Києва, при чому зворушливо оповідалося, як він зійшов з коня на Софійській площі, підняв грудочку землі, притулив до своїх грудей та вивів якісь дуже зворушливі слова. Се цілком вигадане оповідання робило на читачів велике вражіння. Коли добровольчі агенти аж пінилися, доводячи, що

згори підпомагана, російська організація в Царгороді багато тратила на своїм значінні за менших витрат з боку Посольства.

Не можу тут не згадати, що в пресовій справі Посольство було не лише в трудному, але й просто у безвихідному положенні. Одірвані од світа своєрідними союзними кордонами, ми знали про події на Україні ледве чи більше, ніж пересічний царгородець. Даремно, перериваючи ті кордони, посилалося до наших урядових чинників благання — присилати камянецьку пресу, — жадного відгуку на них не приходило. Аж пізніше, коли я, переїзжаючи через Варшаву та користуючись ласкавою гостинністю тутешньої української місії, опинився в кімнаті „Hotelu Europejskiego” (де така кімната постійно удержувалась для переїзжих дипломатів), — мою увагу звернули на себе якись складені горою на шафі пачки, видимо, приготовані кудись для пересилки. Діставши з шафи кілька таких самих пачок, я мало не обмер з перечуття: то було кладовище посилок українських газет, опакованих у Кам'янці в міністерстві пропаганди та перевезених до варшавської місії — для дальшої пересилки. Тут була і для Царгородського Посольства велика кількість пачок, за які ми в Царгороді ладні були життя своє віддати. А увесь той скарб вичікував на отельовій шафі слушної „оказії” — та так і не діждався. Так би мовити, недотягнення урядової техніки...

Крім пресової інформації, Посольство розпочало видавництво брошур, що мали різнородно освітлювати українську справу. Для читача турецького перевидано, з моїм довшим доповненням, брошуру в турецькій мові „Туреччина й Україна”, видану перед тим „Союзом Визволення України”. В мові грецькій, спеціально в справі автокефалії української церкви, видано в скороченні мій меморандум, поданий до патріярхату. В мові французькій я виготовив два збірники — один „L'Ukraine indépendante”, з стислими провідними статтями на теми української державної незалежності, другий трохи ширший, де, крім статей засадничого змісту, містилися і деякі інформації в українській справі, переважно зв'язані з діяльністю українських дипломатичних установ закордоном.

На українське Посольство почався організований похід ворожих російських сил, що вживали всіх способів свого впливу на представників Антанти. Перше, чого досягли вони, се — надзвичайні цензурні репресії щодо звісток в українській справі. В наслідок спеціальних розпоряджень місцевої союзницької влади з часописів виключалося усякий український матеріал — не тільки статті, не тільки звістки, але й саму назву України викреслювалося, як у найгірші старі часи цар-

се — неправда, їм на се відповідали: »якже може бути неправда, коли подано навіть такі конкретні подробиці. як ота грудочка землі на Київській площі».

ського режиму в Росії та в певні аналогії з тим, що виробляли добровольці на тих територіях, які вони часово опанували на Україні. З призначених до друку брошур удалося, до початку репресій, випустити лише дві — в мовах турецькій („Туреччина та Україна“) та грецькій (в справі автокефалії). Обидві французькі брошури союзницька цензура не випустила з друкарні*).

Третю, розпочату друком, французьку брошуру кн. Я. Токаржевського-Карашевича про Україну та Туреччину в минулому та сучасному вже й не додруковано, бо з'явитися на світ вона з очевидністю не могла.

Таке безязике положення змусило мене, в цілях інформування, принаймні, самих царгородських дипломатів, звернутися до всіх дипломатичних представників у Царгороді, союзних і нейтральних, до кожного зокрема, щоб вони, з огляду на фактичну блокаду Посольства щодо його кореспонденції, переслали мій лист до української дипломатичної установи в своїй державі. Мене менше обходило те, чи буде той лист переслано, — я мав на увазі, що той лист, поданий незапечатаним, конечно буде прочитаний у дипломатичних установах Царгороду та в певній мірі заступить ту інформацію, яку провадити українське Посольство було позбавлено виданою аліянтами заборонаю. Ось той лист, мало цікавий для українських дипломатів, та більш, правдоподібно, інтересний для дипломатів царгородських, яким треба було проказувати азбуку української справи та загальники української ситуації:

„Через велику трудність одправки до Вас спеціального курера почуваюся вимушеним, щоб послати Вам сього листа, звернутися до дипломатичного представництва країни, в якій Ви перебуваєте.

„Напевно, Вам вже відомо, за яких обставин оддано було большевикам Одесу. Наше Правительство уживало всі засоби, щоб увійти в порозуміння з військовим командуванням Антанти, і в тій справі

*) Щоб наочно показати, що то за невинний був матеріал, з безстороннього, незасліпленого московськими інсинуаціями, погляду, подаю титули статей, що містилися в тих брошурах:

1. „Les origines de l'Etat Ukrainien“, „Notre constitution“, „Nos relations internationales“, „Nos rapports avec la Grande Russie“, „La situation de l'Etat Ukrainien au Congrès international“.

2. „L' Ukraine indépendante“, „La Russie impérialiste“, „L'Ukraine contre une Constituante panrusse“, „Un manifeste des Etats de l'ancienne Russie“, „La lutte contre le bolchévisme en Ukraine“, „A Son Excellence Monsieur le Président de la Conférence de la Paix“ (меморандум голови української делегації в Парижі Г. Сидоренка). „L'Ukraine demande l'appui de l'Entente pour combattre le bolchévisme“, „Aucune entente n'a été conclue entre Ukrainiens et bolchéviks“, „La production agricole en Ukraine“, „L'Ukraine dans la presse étrangère“, „Aperçu historique de l'Ukraine“, „Représentants diplomatiques d'Ukraine en Europe“, „Organisations Ukrainiennes en Europe et aux Etats-Unis“.

їздили до Одеси в протязі трьох місяців різні уповноважені Українського Правительства і врешті прибули туди Голова Ради Міністрів, Міністр Закордонних Справ і Міністр Військових Справ. Головна пере-

او قراينا و تورکيا

تورکيا و تورکيا ، فرمه دکرک سواحل شماله سنده حکومت اوله رق
آنچي روسيه بی طایف و بود کیزک وصعت سیاسیه سنه رتی آلیتمش
اولدقلری جهته اوقیلرده کی قوه حکومت وسطون عسکره نلک بوند
قریباً ایکی یوز سنه اول باشقه بر قومشو دولک الدمه بولمن اولدیغی
بلکه خاطر لرندن بیله کچیره مشلدر . بالکنز ، بوسک ایکی سنه طرفنده
اوقراينا ملک تکرار استقلالنه قاووشه رق تورکيا ایله ده مناسبات دیپلوماویه به
کیریمسکی وسیله بیله درکه تورکيا اهاالیه سی ، شما قومشوی اوقراينا ملک
تاریخی و ماضیده تورکيا ایله اوقراينا ملک مناسبات سیاسیه سی خفته
معلومات ایدیغکه و ماضیده اولدیغی کی حال حاضرده ده بواکی مملکتی
بربرینه زط ایدن منافعی تقدیر اتمکه باشلامشدر .

تورکيا ایله اسکي قومشوی اوقراينا آره سنده کی مناسبات مختلف
صفحه لر کچیرمش و بالطبع کاه حصانه ، وکاه دوستانه بر ماهیتده بولمشدر .
اون بشنجی عهصرک صوکارینه طوغری واون آنچي عهصرک بدایتلرنده
ماشلامش . لان تورکيا اوقراينا مناسباتک اشکال وشرأطی تعیین ایدن باشلیجه
عامل عثمانلی پادشاهلکک تابی بولونا قریم خانلریک اوقراينا لیلر ایله
اولان مناسبتلریدر . حالبوکه قریم شبه جزیره سنک جنوبنده کاش دار
بر راضی پارچه سی استتنا ایدیلر سه قریم خانلرکک متباق اقسامی ندایتده
علی الا کثر عهصرلرله مسکون بولدیغی ایچون قریم - اوقراينا و بالنتیجه
تورکيا - اوقراينا مناسباتک دوستانه اولماسی ضروری ایدی . زرا
قریم کوجیه لرلرک یکاه و دائمی ایشی و حی ، لک مواشیلر بی اوتلامق
و کرک کوله و جاریه الدمه اتمک اوزده متصل اوقراينا اراضینه آقیرلر
باقمی ایدی . سنه لرحه دوم یدن بوجا بوللر اوقراينا لیلر ایچون مدھش
و تخلف رسا رآفت حالی اکتساب اتمدی . اولک ایچون اوقراينا لیلر
کرک قرده کرک دکرده بر جوق محاربه لره کیرشمکه مجبور اولدیلر .

Перша сторінка брошури, в турецькій мові, про Туреччину та Україну.

школа до доброго кінця тих переговорів полягала в тому, що Військове Командування Антанти, опіраючись формально на факт незнання нашої Держави Антантою, фактично ігнорувало домагання Українського Правительства та, навпаки, старалося опертися на ті вій-

ськові і цивільні організації, що, перебуваючи на території України, під охороною Антантської військової сили, не були дійсно нічим зв'язані з Україною — ні з її Урядом, ні з її народом, ні, взагалі, з її інтересами. Прикрі наслідки того були цілком натуральні. Становище на таких основах не могло бути певним, і многолюдне, промислове українське місто перейшло до рук большевиків з усіма установами, з великим майном, в тім числі військовим, і се значно утруднило дальшу боротьбу України з большевицькою Совітською Республікою.

„Більш чотирьох з половиною місяців Одеса перебувала в руках большевиків, які використовували своє посідання тим містом на шкоду не тільки України, але й інших держав, що борються з большевизмом. Проте принципіальна позиція військового командування Антанти на Сході після такого досвіду ні мало не змінилася, і воно, як і попереду, піддержує виключно організацію загально-російського типу, — як добровольча армія, а до всього, що вважала за свій обов'язок представляти йому Українська Леґація в Константинополі, ставиться без найменшої уваги. Українська Леґація зверталася до Антантського Комісаріату в Констянтинополі в таких справах”.

Поінформувавши затим про ті справи, в яких Посольство зверталось до представників Антанти в Царгороді (перевіз на Україну полонених українців-галичан та українців б. жовнірів російської армії, що воювали на антантському фронті, справа українського флоту та ін.), та зазначивши, що заходи Посольства не зустріли тут належної уваги, я завважав:

„Таке становище не можна визнати за нормальне, бо воно не тільки порушає інтереси України, але й, взагалі, не відповідає інтересам боротьби з большевизмом, інтересам установа порядку на Сході Європи.

„Вважаю за свій обов'язок подати Вам сі, з особливою ясністю тут, в Константинополі, очевидні, факти, на випадок, коли б Ви визнали за потрібне довести про них до відома Правительства, при якому Ви акредитовані, пояснивши при тім, що вони шкодять і навіть безпосередньо інтересам самих держав Антанти.

„З самого початку, коли появився большевизм у Великоросії і почав виявляти агресивні тенденції, Україна явилася першим і завзятим ворогом його. Боротьбу з ним безупинно веде вона скоро вже два роки. В боротьбі тій вона не тільки не має ніякої піддержки зовні, а, навпаки, зустрічає самі труднощі і перешкоди. Коли вона напружує свої сили для смертельного удару ворогові, як своєму, так і цілої культурної Європи, в той час, при певній пасивності тих держав, що так само заінтересовані в боротьбі з ним, близькі сусіди України нападають на її покинуті оборонцями частини території, захоплюють

військове майно і одволікають військові сили її боротьбою на кілька фронтів. Коли все ж таки Україна і за цих найтяжчих обставин не гнеться під бойовою силою большевизму та не піддається усяким спускам щодо альянсу з ним, держави Антанти творять нові перешкоди для успішної боротьби України з большевизмом. Вони піддержують проти України ту організацію — Добровольчу армію, що посягає на цілість і самостійність Української держави і своїми агресивно-ворожими виступами ослаблює сим Україну в боротьбі з большевизмом. Було б, на мою думку, дуже бажано звернути увагу Правительства, що Ви при ньому акредитовані, яке в тім криється фатальне непорозуміння, що може повести до фатальних наслідків, не тільки для самого Сходу Європи. Ви самі добре знаєте, що ми не вороги Добровольчої армії, коли вона сама не виявляє до нас ворожих агресивних замірів; навпаки, ми вважали б її за свого спільника, оскільки вона бореться із спільним нам ворогом — большевизмом. Такою принциповою позицією нашою пояснюється факт, що коли добровольчі військові частини приходять в ті місцевості України, де населення, повставши проти большевиків, виганяє їх з своєї землі, то українське населення радо зустрічає ті добровольчі частини, як своїх спільників в боротьбі з большевиками; такі факти бачимо в Лівобережній Україні, на Схід од Дніпра, куди ще не прийшло військо Директорії, що посувається з Заходу; так було і при увільненні від большевиків Одеси.

„Але інша річ, коли під зверхнім виглядом боротьби з большевизмом керманічі добровольчої армії провадять цілком сторонні для тієї боротьби політичні замаху — окупувати Україну, позбавити її національно-державної незалежності, як се ясно вони і виявляють. На сім полі в Українського Народу не може бути нічого спільного з Добрармією.

„Таким чином, цілковита і безоглядна піддержка державами Антанти і зокрема Англією Добрармії в її замаху щодо Української Держави неминуче веде до конфлікту двох сил, що мають одну мету — боротьбу з большевизмом, і, які б не були результати того конфлікту, врешті він мусить ослабити ті сили. І ті антантські чинники, що ведуть до сього, мусять ясно собі уявити всю справу і свідомо взяти на себе відповідальність за всі наслідки, які стануться від того взаємного ослаблення сил в інтересах спільного їх ворога.

„Незалежно од того, така односторонність у відносинах мусить повести і до інших прикрих наслідків, до яких не можуть без уваги поставитися держави Антанти. Для об'єктивного ока мусить бути цілком ясна різниця удільної ваги тих двох сил, з якими Антанті доводилося і тепер знову доводиться мати діло на північ од Чорного Моря.

„Одна сила — то реальна сила Українського Народу, що на своїй власній території обороняє свої реальні інтереси своїми ж власними силами і засобами. Народ той, колись поневолений чужою державою, що висисала з його економічні і культурні сили, тепер зрозумів свої інтереси; свідком його свідомості і його сили та енергії єсть його нинішня завзята боротьба з большевизмом, чужим для його психіки, не тільки соціально, але й національно, бо той большевизм стає перед ним в конкретній формі так само національно-московського імперіялізму. Цілком очевидно, що 40-мільонний, здоровий фізично і талановитий духово, народ, прокинувшись для нового національно-державного життя, не перестане боротися проти всякого нового поневолення, звідкіль воно не загрожувало б, поки не досягне своєї мети. Друга сила — Добрармія, сила екстериторіяльна, що не має ні своєї території, ні свого уряду, бо територія великоруського народу, імперіялістичні інтереси якого та армія репрезентує, опанована большевицьким урядом. Не маючи власної території, Добрармія мусіла собі шукати ґрунту спершу на землі війська Донського, аж поки різниця завдань і інтересів з донським населенням не примусила її перевести свої установи на Кубань; але й тут та різниця привела до тяжких конфліктів, що примусили її знову шукати нового ґрунту — на Україні, звідки вже раз, в листопаді 1918 року, вона мусіла вийти під збройним натиском Українського Народу. Та армія існує не власними засобами, не засобами того народу, який вона має представляти, а засобами сторонніми, чужими, — засобами тих країн, де вона тимчасово осередкувалася (Україна, Донщина, Кубань), а здебільшого — засобами чужоземними. Так само — і се найважливіше — складається Добрармія не з тих народніх елементів, як на Україні, що стають у військові лави з самого лиш горожанського обов'язку боронити од ворога свою землю, свій нарід; вона здебільшого складається з тих елементів, що за час п'ятилітньої війни, одірвавшись од своїх попередніх занять і професій, фактично стали військовими професіоналами і поза сією своєю професією вже їм трудно знайти собі інше відповідне заняття. Се вже армія не народня, а специфічно професіональна і в значній мірі од народніх мас одірвана, що і дає себе почувати, коли вона входить у близкі стосунки з тими масами.

„Як се показалося на Україні, в Донщині, на Кубані, психологія Добрармії дуже значно, навіть до протилежности, розходиться з психологією народньої маси, навіть настроєної зовсім не по большевицькому. Політичні ідеали її коріняться в режимі старої колишньої Росії, і там, де вона дістає в свої руки владу, вона наставляє адміністрацію із складу типових слуг старого ладу і навіть у старих ти-

пових формах (генерал-губернатори, губернатори, пристави і т. и.), за старими засадами урядування (національна нетерпимість і національні переслідування).

„Се все доводить велику різницю по суті між двома згаданими силами, з якими доводиться мати діло Антанті на північ од Чорного моря. Перша — то живий народній організм, що живиться власними соками — матеріяльними і моральними силами своєї землі і свого народу; друга — то механічна, професіональна організація, що існує лиш по-скільки і поки вона знаходить піддержку зовні. І цілком ясно, що остаточна перемога останеться за живою народньою силою, хоча б навіть на який час перевага була на стороні технічно-краще озброєної професіонально-військової організації. В широких народніх конфліктах звичайно перемагає сила жива над силою механічною.

„Тому не може бути ніякого сумніву, що політично-національні експерименти Добрармії на Україні засуджені на безперечний і коначний неуспіх. Доля тієї армії на Україні не може бути іншою, як була вже в листопаді 1918 року, коли лише завдяки великодушності Українського Правительства частини її дістали дозвіл вийти з України на Донщину.

„Коли ж се так станеться, — а воно не може статися інакше вже через попередній досвід і саму логіку життя, — то які з того мусять бути наслідки для тих держав Антанти, що одверто дають свою допомогу одній стороні проти законних і справедливих інтересів другої? Ясно, що така лінія поступовання не може викликати доброго почуття з боку українського народу до тих, хто завдає йому тяжкий удар в таку трудну і відповідальну добу його життя. Для дальших політичних і економічних перспектив сих чинників на Україні така тактика ставить великі перешкоди, — бо навіть в справах економічних, не кажучи вже про політичні, психологія народня, народні настрої, відіграють величезну вагу. Такий приклад вже був на Україні в недавньому часі, коли німці в минулому році, фактично окупувавши Україну, накинули їй свій уряд і свій внутрішній лад, — то народ однодушно повстав під лозунгом: „геть німців“, — і через три тижні на Україні знову стало нинішнє національне Правительство. Для держав Антанти ситуація після того склалася як найкраще, щоб її використати. Але Одеська справа з її сумним кінцем вже в якійсь мірі попустила ту ситуацію. І встає дуже поважна небезпека, щоб поновлення Одеської справи та продовження її в більш широкому масштабі проти інтересів Української Народньої Республіки не повернуло насильно народніх настроїв на Україні в сторону, протилежну інтересам держав Антанти.

„Буду дуже радий, коли ці факти і спостереження придадуться Вам, Високоповажаний Добродію, для освідомлення Правительства, при якому Ви акредитовані, в надії, що зміною нинішньої політики щодо Української Народньої Республіки можна досягти найкращих наслідків в спільних інтересах обох Держав”.

Мав я нагоду довідатись, що моя оцінка характеру та значіння Добрармії не залишилася без сліду. Серед царгородських дипломатів, союзницьких та нейтральних, не раз піднімалася розмова на сю тему, особливо коли та армія все більш крахувала, та визнавалася річевість тої оцінки. Але й сильніші аргументи, в тім числі і такий річево-переконливий, як остаточний крах денікинського, а затим — врангелівського безнадійного підприємства, не могли зрушити тої самонадійної упертости переможців, що фактично підкопала живу силу української армії та полехчила большевикам перемогу над нею.

СПЕЦІАЛЬНІ УРЯДОВІ ДОРУЧЕННЯ.

За відїздом українського посла в Болгарії О. Шульгина до Парижу, для участі в українській Делегації на Мирову Конференцію, уряд доручив мені мати звязок та догляд за сусіднім українським Посольством — в Болгарії, а пізніше — і за місією на Кавказі.

В тих обставинах одірваности од світа, в яких я жив у Царгороді, не мав я можливости виконувати ті доручення стало та систематично. Час од часу можна було листуватися — і то за okazji — із співробітником Посольства в Софії, П. І. Сікорою, діставати поіповідлення про положення Посольства і його працю та давати принагідні поради. Докладніше міг я ознайомитись з справами того Посольства, коли прибув у своїх справах до Царгороду радник Посольства, що провадив, за відсутністю посла, справами, Ф. Г. Шульга. Безпосередньо з справами Посольства в Болгарії познайомився я пізніше, двічі переїзжаючи через Софію, — по дорозі до Кам'янця і повертаючись звідти. Останнім разом, по моїй загальній доповіді урядові, дістав я поновлене доручення „ознайомитись з справами Посольства УНР в Болгарії і, на випадок, коли визнаєте се за потрібне, ужити відповідних розпоряджень щодо діяльности та складу згаданого Посольства, а також увійти в безпосереднє порозуміння з урядом Болгарії”.

Відносини Болгарії до України треба завше розглядати під кутом погляду її відносин до Росії, з якою в'яжуть її давні спогади про визволення зпід турецької влади та постійне користування з російських культурних огнищ. До самої війни багато болгарів діставали виховання в Росії, здебільшого на кошт російський; не вважаючи на трохи взагалі погордливе тут відношення до „братушек”, виховувано їх у відданості Росії та її інтересам. Тому, за всіх слов'янських симпатій до братів-українців, у душі болгарина, навіть у більшій мірі, як у серба, все ж переважають вдячні спогади про „могутнього північного орла”, визволителя Болгарії. Такі настрої не зникли і за війни, не вважаючи на те, що Росія і Болгарія були на противних, ворожих фронтах. По війні багато ще залишилось російських вихованців на всіх становищах — політичних та приватних, і вони створювали ту політично-громадську погоду, в якій українська справа не могла дістати ні об'єктивного освіт-

Склад українського Посольства в Болгарії: Сидять: військовий аташе ген. Б. Бобровський, посол О. Шульгин, радник Ф. Шульга; Стоять: возний С. Дарган, урядовець Ю. Налісник, аташе Посольства І. Додул, машиністка М. Пчелінська, старший секретар В. Драгомирецький, секретар Д. Шелудько, секретар П. Сікора.

лення, ні — тим більш — об'єктивного до неї відношення. Поставлена у весь свій зріст українська проблема надто порушала твердо засвоєні погляди болгарина-русофіла, що звик дивитись на Росію, як на єдиний-неділимий колос. Тож коли в часі бойових стиків української армії з Добрармією доходили до Болгарії звістки про військову перевагу сеї останньої, то серед широких кол болгарського громадянства се викликало радісний настрій та — в залежності од сього — нехіть, що виявлялася й навні — до українства. Поразка центральних держав, а після й української армії вже остаточно розв'язала настрої тих, хто раніше, за твердого положення центральних держав, або уважав, з мотивів зовнішніх, неприхильну орієнтацію щодо України за невідповідну, або рахував на майбутні практичні можливості в зв'язку з повстанням сильної та географічно близької держави. Українське Посольство, визнане обміном ратифікаційних грамот та раніш трактоване гонорово й урочисто, опинилось у стані не завше й толерованого — навіть з боку чинників офіційних. Прихильники України серед болгарського громадянства попали в трудне положення і здебільшого притихли.

Се вже була надто пристрасна, вульгарна пересада у пересічній болгарській опінії, зрушеній з об'єктивних засад не лише старими,

угорі згадуваними, традиціями, але й головно жалюгідними для Болгарії наслідками війни, у яку втягли Болгарію центральні держави, що визнали Україну. На останню тепер безоглядно й неслухно накидалось усе, що звязувалось з німецькою ініціативою, та забувалось при тім усе, що вязало Болгарію з Україною тими глибокими взаєминами, що їх ніяк не слід було забувати. А в тих взаєминах було таки дещо цінного. Досить згадати про участь українця Венеліна у справі болгарського національного відродження, про ідейні та літературні впливи Шевченка і Марка-Вовчка в болгарському письменстві, про активну участь українського громадянства у визвольній війні 1877—8 рр., про значіння Драгоманова в життю болгарському. В українсько-болгарських відносинах були моменти, що, і за психологічно оправданого русофільства, залишали багато місця не лише для доброго міжнароднього порозуміння, але й для тісного духового співжиття народів, що у своєму минулому однаково пережили багато лиха та не лише один одному із взаємною симпатією спочували, але й практично допомагали. Та свіжі події по великій війні і нові, що в наслідок тих подій утворилися, обставини повернули ті відносини далеко назад — аж доводиться відновляти їх мало не од початку.

За згаданих угорі обставин, що склалися по війні, застав я Українське Посольство в Софії у стані дезорганізованому. Посол О. Я. Шульгин, по упадку гетьманату, діставши призначення до участі в українській Делегації на Мировій Конференції, відїхав до Парижу. Радник Ф. Г. Шульга, на якого перейшло керування Посольством, як уже згадувалось угорі, виїхав з Софії у власних справах та, на мою пропозицію, подався до демісії. Старшим дипломатичним представником залишився перший секретар Посольства, рекомендований на те становище К. В. Лоським, В. Драгомирецький, якого знав я ще з Петербургу. Колишній урядовець російського міністерства внутрішніх справ, з походження галичанин, він ще в Петербурзі виявляв деякі українські симпатії, сполучаючи їх одночасно з участю в українофобських Славянському Благодійному та „Галицко-Русском” товариствах. Сю подвійність своїх настроїв заховав він, коли з розбитого корабля урятувався на українській службі. Сумлінний урядовець, він за твердої влади був би дуже цінним працівником у державній машині. Коли ж так різко понизились українські фонди на міжнародньо-політичній біржі, не міг він не відчути певного побоювання за свою дальшу долю і тому, розуміється, не міг бути справжнім провідником української акції за тих скомплікованих обставин. Ся провідна роля натурально перейшла до новітньої української молоді, що загніздилася в Посольстві, — до двох молодших секретарів Ф. Шелудька і П. І. Сікори, головно до сього останнього, та канцелярійних урядовців Ю. Налісника і М. Лав-

рика. В тих обставинах, коли керманичі Посольства одійшли чи охололи, вони взяли керму „на свій страх і ризик” у свої руки. Аташе Посольства Й. Додула я вже не застав у Софії, як і військового аташе — ген. В. Бобровського. Доля сього останнього була типовою для колишніх непозбавлених українського національного чуття „малороссов”, що, виховавшись у російській імперській кузні, не знали, на яку ногу ступити у своїй, українській державі. Коли, по заломанню фронту центральних держав у Салоніках, прибула до Софії військова місія од Добрармії та старі товариші добре на Бобровського насили, він захитався, а врешті таки поїхав до Денікіна. По большевицькій навалі на Севастопіль був тут розстріляний. Отже ціла справа Посольства упала на плечі двох-трьох людей, що, бачучи безнадійність дальшої праці за нових обставин, в часі мого приїзду готувалися до виїзду з Болгарії.

А обставини ті справді тяжкі були, — не лише унеможливлювали українську дипломатичну працю надалі, але й зводили на нівець поважні здобутки тої праці у минулому. Особливо відчулася зміна курсу у болгарських відносинах до українського представництва, коли міністром закордонних справ був Маджаров. Запросивши до себе старшого секретаря В. Драгомирецького, він радив сидіти тихо та навіть не зноситись з міністерством офіційно. Слідом затим видано через офіційну агенцію комунікат, що українського Посольства в Болгарії немає, єсть лише певна група приватних людей. На уваги з того приводу, подані українським представником, міністр вивязувався запевненням, що се і йому самому неприємно, але іншого виходу немає. З фактичним запровадженням антантської окупації цей комунікат потвердив поновно міністр закорд. справ Маджаров. З боку ж окупаційної влади (французької, бо Болгарія входила в сферу французької окупації) В. Драгомирецькому було заявлено, що як французький уряд не визнає України та її уряду, то й українське Посольство не може бути визнане, як дипломатичне представництво, хоч члени Посольства можуть у Софії залишатися, як люде приватні. При тім було заборонено зноситися з українським урядом та його представниками закордоном — і через курєрів і навіть шляхом поштової кореспонденції. На пропозицію повернути грамоти Маджаров просив не вимагати сього, бо все те відносно братерського народу робиться під натиском сторонньої сили. Так ті грамоти і по досі залишилися в актах болгарського міністерства.

Насувалися і навіть заповідалися репресії, але їх у дійсності не було, — навіть з самим болгарським урядом, власне з міністерством закорд. справ, зносини продовжувались, бо все ж болгарський уряд слідував уважно за перипетіями української збройної боротьби, і най-

частіше через директора п. Баламезова звертався за інформаціями щодо положення на Україні. Члени дипломатичного корпусу в Софії розуміли тяжке положення українського Посольства та в міру можливості старалися прийти йому на допомогу. Старшина дипломатичного корпусу запросив до себе п. Драгомирецького та попередив, що проти Посольства провадиться денікинцями якась акція та, коли б що сталося, то він виступить в оборону. Рівнож і польський посол, проф. Грабовський, приїздив до Посольства особисто та повідомляв, що на Посольство може впасти якась прикра несподіванка, — в такому випадкові пропонував притулок у Посольстві польському. Приїздив ад'ютант і від царя Бориса з попередженням про можливість великих неприємностей та з обіцянкою стати у такому випадкові в оборону Посольства.

Всі ті хмари над українським Посольством розійшлися без гromу. Терен болгарський не грав якоїсь ролі з погляду допомогової для добровольців акції, яку провадила Антанта з терену турецького. До того ж українське Посольство в Софії, обезглавлене через відсутність своїх чоловічих представників, вже досить анульовала і місцева болгарська влада, тоді як влада турецька додержувала іншої позиції щодо українського дипломатичного представництва і сама його ролі не поменшувала, а навпаки. Пізніше один болгарський старшина, близький до справ розвідочних, казав, що у французькій розвідці були відомості, ніби українське Посольство се — укрита большевицька агенція та фабрика фальшивих грошей, — те саме, що денікинські агенти розпускали і про Царгородське Посольство.

Тяжко відчувалася відірваність од зовнішнього світа з огляду на перлюстрацію кореспонденції, — пересилати листи можна було, як і в Царгороді, лише okazією. Один, напр., грецький старшина приватно двічі одвозив кореспонденцію до Атен, звідки вона безборонно розсилалась далій.

В таких умовах трудно було провадити яку будь діяльність далій. Було се дуже прикро, бо Посольство здолало розвинути різнородну працю, що давала широкі основи для майбутніх українсько-болгарських взаємин. Найтісніший був контакт з болгарськими колами літературними та науковими, і на сій, літературній, ділянці досягнуто найбільших результатів. В першу чергу тут треба зазначити незабутню поміч з боку проф. Івана Дмитровича Шишманова та його сина Дмитра Івановича.

Батько — Іван Дмитрович — се одна з найясніших постатів, які довелося мені зустрічати. Зв'язки його з українством давні, — був жонатий з дочкою М. П. Драгоманова — Лідією Михайловною (Драгома-

нов на прикінці життя професоровав у Софії). Був членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, йому належить монографія про Шевченка в болгарській мові. Пам'ятаю, з молодих літ, скільки живого інтересу в українських кругах викликали, бувало, приїзди І. Д. Шишманова до Києва. Ті зв'язки поновлено, коли з установами дипломатичних відносин України приїхав І. Д. Шишманов, призначений сюди не без огляду на його зв'язки з українством та через те ж саме і прийнятий тут з надзвичайною повагою й сердечністю.

Повернувшись до Болгарії, він залишався вірним приятелем України і в тих тяжких обставинах, що наступили по подіях кінця 1918-го — початку 1919 р. р. Обставини ті були дуже тяжкі для нього особисто. Зміна курсу у відношенні до України послідовно потягала за собою в Болгарії великі неприємності для тих, хто був близько з українськими справами зв'язаний. В першу чергу та найбільше потерпів від тої зміни курсу Іван Дмитрович, — був одірваний од наукової та й усякої іншої праці. Коли почались нагінки на Посольство, він заходив туди, хоч се ще більш ускладняло його положення, та запрошував співробітників Посольства до себе, потішав їх, бувши певний, що прийде час, коли обставини переміняться.

Я застав І. Д. Шишманова в Софії і в обидва рази мого там перебування він присвячував мені багато уваги та часу. Водив мене по софійських культурних осередках та, не в'яжучись особистими для нього наслідками взаємин з одіозною в очах русофільської більшості особою українського посла, широко знайомив мене з людьми та повів і до царського палацу, де поруч зо мною розписався у відвідувальній книзі.

Пізніше Іван Дмитрович уважав навіть за ліпше виїхати з рідного краю та тяжко бідував закордоном. Помер 1928 р. у Осло на міжнародному конгресі.

Велике мав я моральне задоволення, змігши, щасливим збігом обставин, зробити пізніше послугу вдові його Людмилі Михайлівні.

Проф. І. Шишманов,
болгарський посол на Україні.

Коли повстав Український Науковий Інститут у Варшаві, завдяки сприяльності тодішніх Міністра Освіти Сл. Червинського та Директора Департаменту Науки В. Суходольського удалося купити для Інституту у п. Шишманової цінний для дослідження історії українського руху архів М. П. Драгоманова, — то було поважною допомогою для дружини небіщика, нині вже також покійної.

Був у постійних зносинах з Посольством та давав звязки й поради молодий Шишманов — Дмитро Іванович.

Досить широко розвинуло Посольство взаємини з колами громадськими та літературними. Засобами його видавано два органи в болгарській мові — тижневик „Украинско-Български Преглѣдъ” та місячник „Украинското Слово”. Перший, що служив для політичної інформації, провадив П. Сікора разом з видатним болгарським публіцистом, що був редактором „Преглѣду”, сам багато писав та перекладав. „Украинското Слово”, проваджене Д. Шелудьком, — мало літературно-науковий характер. Через се видавництво Посольство звязувалося з науковим та літературним світом Болгарії. Постійним співробітником був публіцист та видавець Ніколов. Містив свої статті проф. Младенов. Поет Челінгіров давав переклади українських поезій, переважно Шевченка, академик-маляр Баджов дав окладинку для „Преглѣду”.

Не простий був підхід до по русофільському настроєних учених та літераторів, що з засади уважали українців за зрадників „русского дѣла”. Треба було досить праці для об’єктивного освітлення української справи та українсько-російських відносин. З двох братів Бобчевих, що уважали українців за руїників Росії, один врешті змінив свою думку. Ученик Шишманова та наступник його по катедрі Младенов довго сперечався щодо термінології, — згоджувався лише на „южно-русів”, а пізніше перейшов на „українців”. Преса не мала сталої лінії, — показувала той чи інший тон в залежності од політичної ситуації і в себе вдома, і — головно — на Україні. Офіційна преса стала вкінці держатись ухильчиво. Але, з другого боку, редактор одної незалежної газети Кьорчев, коли інша преса не хотіла містити українських комунікатів, запропонував для сього свою газету.

До видань напливали листи від окремих осіб та од груп журналістів, політиків, військових, урядовців, студентів, гімназистів, — просили давати вказівки та літературу в українській справі. Велику прихильність виявляв, у листах до редакції, митр. старо-загорський Мефодій.

З артистів виступали на українських концертах дружина знаного артиста п. Будевська та молода співачка п. Доскова, яку пізніш послано для науки закордон.

Всі ті осягнення за всяких обставин не можуть зійти без сліду.

Міністерство закордонних справ доручило мені мати зв'язок з Кавказом і Кавказькою Дипломатичною Місією та доглядати за працею українських консулів, укр. спеціальних місій і урядовців на Кавказі.

Дипломатична Місія прибула на Кавказ в складі лише двох осіб — голови п. Ів. Ігн. Красковського та урядовця гр. Мих. Бенед. Тишкевича; вже на місці до складу Місії прийнято урядовця О. Євтухова. П. Красковський увійшов у добрі стосунки з урядом Грузинським і з представниками урядів Вірменського та Азербейджанського. З представників Антанти найкращі відносини у його зав'язалися з америкацями. Англійський генерал Біч теж уважливо поставився до української Місії і на прийомі п. Красковського живо інтересувався військовим становищем України та особою С. В. Петлюри. Заведено зносини з французами та італійцями. Відносини з польськими представниками були добрі, доки не погіршилися стосунки в Галичині.

На Кавказі було кілька українських консулів — у Тіфлісі — Лісняк, у Батумі — Засядко, в Баку — Ага-Хан, в Ерівані — Тігранян, інших не пригадую. За тодішніх обставин трудно було доглядати за діяльністю консульських установ, се давало окремим консульським урядовцям фактичну можливість допускатися деструктивних вчинків. Один, напр., користуючися своїм становищем, провадив спекуляцію ріжним крамом, особливо винами, давав за гроші усякі посвідки, брався доставляти листи на Україну по 100 карб. за лист та листів тих не посилав, і т. ін. Врешті його звільнено, і він, їдучи через Царгород, скаржився мені на ту свою кривду. Се все зайвий раз доводило, з якою обережністю треба призначати на відповідальні консульські посади.

На Кавказі було багато українського елементу — по великих містах (Тифліс, Батум, Сухум, Баку) і цілі колонії — в колишніх Тифліській губ., в Сухумській окрузі і особливо в Мугані (біля Айзербейджану), що навіть мала назву третьої України. Тут оселилися здебільшого українські сектанти. Се народ досить культурний і трудящий; оселений на родючій землі, в обставинах погідного клімату, він дійшов до доброї заможности, сів здебільшого хліб та бавовняник. Потрібно і надалі мати на увазі ці колонії, що можуть у майбутньому бути дуже корисні для України під оглядом економічним (бавовняник, чай).

Військова комісія полк. Чеховського скоро припинила свою працю, — справу попсував був український отаман Натієв. Сей останній, — такі я мав відомості, — вступив до Добровольчої армії з метою набрати на Кавказі військовий кадр та, вступивши з ним на Україну, прилучитися до українського війська. Той дуже хитрий, але наївний

план викрито, і Натієва штабом добровольчої армії одкликано, а через два дні після того грузини, певні, що Натієв збирає добровольців для Денікіна, забили його, як зрадника (Натієв з роду грузин). Так перервалися плани Натієва, а разом се поклато край і для комісії Чеховського, що так само мусіла звернути на себе увагу і підозріння. Полк. Чеховський, припинивши працю своєї комісії, разом з двома своїми співробітниками, виконував обов'язки військового аташе при дипломатичній Місії п. Красковського. Я доповів урядові, що такий великий склад військового представництва при Місії — непотрібний, що в кожному разі не було там потреби в тих значних коштах, які везла з собою комісія. Тому вважав я за слушне порадити військовому міністрові, щоб комісію полк. Чеховського було відкликано, а кошти комісії щоб ужити на купівлю майна для української армії. В Салоніках саме тоді ліквідувалося головну на Сході базу постачання військового майна для антантського війська, і я вживав заходів, щоб звідти здобути потрібні для України матеріяли. Вишукувалося посередників, що кредитували б справу, і англійське командування, якому належала та база, навіть дало одному такому посередництву свою згоду на продаж майна для української армії. Труднощі все ж були великі: не було у мене коштів на потрібні видатки, справу обсіли спекулятивно-шахрайські елементи, через недостачу безпосереднього сполучення з Україною трудно було б переправити туди майно, коли б довелось його купити. В справі транспортування входив я в зносини з головою Місії в Румунії К. А. Мацієвичем. Справа ся, коли б доведено її до доброго кінця, обіцяла дуже добрі результати. Але загальне положення поклато край і для сього плану, як і для багатьох інших.

Можна було мати зносини і з Кубанню — після того, як штаб добровольчої армії залишив її. Становище Кубані було дуже тяжке. Денікинський штаб привів з собою увесь російський реакційно-об'єднательний антураж: правительство з представників царської Росії („Особое совѣщаніе”), російську пресу (Суворин, Шульгин), „Освѣдомительное Агенство” („Осваг”) та всю стару поведінку в національній справі. Кубанська Краєва Рада була безсильна в своїй боротьбі з добровольчим режимом, бо на чолі війська, в тім числі і кубанського, поставлено було російських генералів. Врешті голову Кубанської Ради Рябовола, свідомого українця, підступно скатовано. Вся Кубань захвилювалася. Рада видала відозву до людности з закликом обороняти свої права проти чужинців-монархістів і постановила, щоб штаб добровольчої армії перенісся з Кубані разом з „Особим Совѣщанієм” та

„Освагом”. Тоді всі ті установи перейшли до Ростова на Д., а звідти до Таганрогу.

Кубанське козацтво було настроєне до України прихильно, а після добровольчого досвіду прихильність та зростала. Небіщик Рябовол незадовго до смерти казав п. Красковському, що Кубань жде активної політики з боку України.

Доручену мені справу улаштування нашого дипломатичного представництва в Персії було можливо поставити на добрий ґрунт, використовуючи сподіваний приїзд перського шаха до Царгороду. У п. Токаржевського-Карашевича знайшлися звязки в кругах перської амбасад, через які можна було провадити справу. Але не стільки неприїзд шаха, як все ті самі загальні обставини, не дозволяли і сю справу допровадити до завершення.

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ.

До Царгороду виїхав я з родиною — з дружиною та з дітьми: дочкою Оксаною та сином Борисом. За всіх прикростей, які довелося зазнати в Царгороді, особистою утіхою було те, що ми всі — разом та не поділяємо тої жахливої долі, як наші близькі там, по той бік людського світу.

Налагодити відповідні умови особистого життя на такому світовому шарваркові, яким був завше Константинополь, особливо ж у повоєнному часі, було не легко, тим більш коли довелося рахуватись з положенням посла, яке саме у Царгороді, з давньої тут східньої традиції, вимагало якоїсь посиленої репрезентативності. Тож треба було, крім всякого іншого клопоту, вигадувати, як ту репрезентативність погостити з браком коштів утримання. Перелюднення і дорожнеча довгий час не давали можливості улаштуватися в самому місті. Перший місяць по приїзді довелося жити у першорядному отелі „Péra Palace“, але той місяць так ослабив особисті фінанси, що треба було рятуватись якимсь особливим способом оселення. Оселились ми родиною поза містом, у дуже колись фешенебельній Терапії, де звичайно перебували до війни акредитовані при Високій Порті дипломати. По війні, коли дипломатія перейшла до рук військових, Терапія запустіла, тож можна було знайти тут пристойне помешкання за ціну, що ніяк не вистарчала б на помешкання в самому Царгороді. Терапія була щось за двадцять кілометрів од Царгороду, тож доводилось їздити до Посольства, що містилося в Царгороді, або посольським автом, яке не без драматичних перипетій удалося дістати од мого попередника, або пароплавом. Се, розуміється, марнувало багато часу на переїзди та взагалі дуже утрудняло працю. У Терапії прожили ми у непристосованому до зимового перебування мешканні аж до грудня, а зима того року видалася винятково сувора для південного краю. З грудня таки довелося перебратись до міста, де удалось знайти добре та не так дуже дороге помешкання — поруч з помешканням для Посольства.

Господарські обов'язки упадали виключно на мою дружину, що мусіла вивязуватись з положення так, щоб найменшими засобами до-

Дружина Посла Німфодора Лотоцька.

Посол Олександр Лотоцький.

Перекладчиця Посольства
Оксана Лотоцька.

В Царгороді

Учень турецького ліцею
Борис Лотоцький,

держувати посольської репрезентативності. Се особливо не легко було по переїзді до міста, де більше було стику з людьми та часто траплялися на сніданок та на обід сторонні люде, перед якими ніяк не можна було виявляти наших обставин. Зате в добрих приватних апартаментах посла зручніше було улаштовувати чайові прийняття, що моя дружина улаштовувала регулярно що-четверга.

Дочка моя Оксана виконувала в Посольстві обовязки перекладчиці, і з зносиах із зовнішнім світом знання чужоземних мов та особисті риси привітної вдачі помагали їй добре вивязуватися з тих обовязків, а на чайових прийняттях, про які скажу далій, їй та радникові Посольства кн. Токаржевському належала головна роля.

Посередині Н. Лотоцька, ліворуч О. Лотоцька, праворуч Я. Токаржевський-Карашевич. За ними ліворуч Б. Лотоцький, праворуч В. Приходько.

Син Борис, тоді 15-літній хлопець, з особливого дозволу турецького уряду, вступив до турецького ліцею Галата-Серай, куди доступ чужинцям взагалі заборонений. Наука тут провадилась у французькій мові, яку він добре знав перед тим, а, крім того, учив ще турецьку мову, у першій клясі, разом з турченятами, з якими установилися в його зворушливо милі відносини; вони дуже упадали за своїм старшим колегою та звичайно приносили йому з дому спеціальні східні солодощі. Був страшно гордий з того, що носив, як ліцейську уніформу, турецьку феску. Се був, так би мовити, прецедент турецько-українських культурних взаємин...

Моє особисте приватне життя було повним порушенням усіх моїх попередніх звичок. Поперше, я, наче вязень, позбавлений був елементарного людського права — виходити з дому, на вулицю, в люде. Я звик багато рухатись, ходити, але така звичка перечила ко-нечним вимогам специфічного царгородського етикету: посол мав сидіти вдома, а як покидав свій осідок, то конче в авті та в супроводі каваса, в противному разі тратив він престиж та повагу. Старався я удатись до компромісу: виходив з кавасом, який передо мною сво-їми широкими грудьми роспирав по вузьких царгородських вулицях усіх, хто був на дорозі; але така своєрідна парада, в тутешніх зви-чаях конечна, не давала жадної приємности. З повним додержанням посольського престижу можна було лише виїздити на автомобілі, — та де лише автомобіль спинявся, зараз там згромаджувався натовп, ці-кавий побачити чужоземного посла. Все ж і за таких обставин удалося, власне на початку перебування в Царгороді, оглянути чудові куточки сього казкового міста, що з придбаннями візантійської культури лу-чить у собі і здобутки своєрідного турецького ґенія. Оглянуто ве-личню, овіяну нашими старовинними легендами, св. Софію, нині ме-четь мусульманську, інші, перетворені з християнських церков, мечеті, численні, із стрімкими мінаретами, мечеті турецької будови, серед яких вбірає очі своєю пишною красою мечеть Сулеймана Пишного, казковий архитерктурний витвір старого Сераю, знамениту султанську резиденцію Ільдиз-Кіоск. Правдивим спокоєм напоювали душу мусуль-манські кладовища з їх стрімкими, таємничими кипарисами. Бувало, пускалися ми з дружиною на риск: відпустивши автомобіль з якого оригінального закутка Стамбулу, поводились „як люде“, — оглядали місцевість, приглядались до тутешнього життя та й заходили до ту-рецького ресторану з його спеціальною кухнею; але не завше се об-ходилося без ускладнень: то побачиш у ресторані знайоме обличчя, що із здивованням дивиться на тебе, — доводилось у таких випадках не пізнавати, — то на вулиці спіткнеш, кого непотрібно. Раз, наприклад, дозволивши собі, проти волі дружини, найбільшу вільність, купивши фруктів, сіли в парку проти Константинівської колони та лише зібра-лися скористуватись з набутої контрабанди, — аж тут чуємо: *on our exche llence!*“

Се не знати яким способом, наче з неба упав, бувший турець-кий посол на Україні Мухтар-бей. По кількох таких авантюрах дове-лося врешті покинути сі розваги, бо й холодніше стало та й щодалій все більш бракувало часу.

А посольське ремесло вимагало уваги й часу, — в моїх обста-винах, гадаю, в більшій мірі, ніж в обставинах нормальних, бо треба було увесь час, так би мовити, держати руку на живчику тих інтриг,

що оточували українське представництво з усіх боків, як ніяке інше і більш нігде в світі; бо нігде інде, навіть українське представництво, не мало московського контрагента в таких умовах, як українське Посольство в Царгороді. Се безпотрібно для справи одбірало час, розбиало нерви, вимагало безперестанної уваги та праці для противної акції і врешті безмірно виснажувало. Для рівноваги душевної, одриваючи час од спочинку, була потреба зайнятися чимсь з іншої ділянки життя, аби лише одійти од звиклих та постійних вражінь. Я у ті крадені години пізньої ночі... писав оповідання для дітей з світу звірячого, — в тому світі відносини виглядали шляхетніше, ніж у царгородських стиках з добровольцями. Не раз доводилось пригадувати свого попередника по стамбульських терпіннях — оспіваного Байду, що висів тут гаком за ребро повішений, — та тільки довелося мені терпіти муки не од бусурманської руки, а завдавали тортурів сього разу ніби християнські руки.

Найтяжче було почуття одірваності од світу. Ті кордони, які безправно, а проте фактично було утворено співробітництвом союзницьких окупантів з роспановленою добровольщиною, справді закривало світ перед очима, — не давало ні до людей озиватися, ні од людей вісті діставати. Тому велике почуття радості огортало, коли, бувало, якась людина прибувала „з того світу” та приносила свіжі новини. Але й з тих відвідин траплялося мати врешті прикрий присмак. З великою, напр., радістю зустрів я одного партійного товариша, що цілий вечір провели ми з ним в живій та теплій розмові. Непокіло, мене, правда, що якимось не міг він виразно вивязатися щодо цілі свого приїзду. А другого дня він, радісний, аж розспромінений, прийшовши до Посольства, оповів з захопленням, що був отсе у французькій амбасаді, прийняв його аж сам радник амбасади та похвалив його намір удатися до Денікіна для переговорів, — „може, мовляв, щось з того вийде”. Затираючи всі вчорашні вражіння, я звелів йому негайно забіратися з Царгороду, звідки приїхав, в противному бо разі змушений буду удатися до уряду з пропозицією судити його за державну зраду. Прибув ще радник українського Посольства в Болгарії Ф. Шульга. Він теж якимсь таємничим серпанком повивав ціль свого візиту, аж поки не вилізло наверх, що відвідує добровольче командування, аби дістатися на окуповану Добрармією територію України та вивезти звідти дочку. На моє домагання він зразу ж, скоро се виявилось, зложив на мої руки подання про демісію.

Більше особистого задоволення давали зносини з місцевим царгородським — з свого складу просто калейдоскопічним — громадянством.

Турецьке громадянське життя за мого перебування в Царгороді ще заховувало старі турецькі традиції, в яких жінці не було в публичному житті місця. Туркені здебільшого сиділи по своїх домівках, прий-

Турецький поет Абдулгак-Гамід-бей.

мали у себе лише близьких приятелів, а коли показувались на вулиці, то конечне в чарчафі, що цілковито закривав обличчя. Навіть коли туркень, бодай у чарчафі, йшла в товаристві не турка (чоловіка в головному уборі іншому, ніж феска, що була умовною національно-релігій-

ною уніформою правовірного турка), то їй загрожувало заарештування поліцією. Відсутність жінки в товариському житті надавало тому життю своєрідний, в кожному разі — однобічний, характер. Коли ще взяти на увагу окупаційний стан столиці, що взагалі здержував прояви громадського життя не лише через зовнішні обставини, але й — головню — внаслідок загального пригніченого настрою мешканців міста, то легко зрозуміти, що в тогочасному турецькому громадянстві не було умов товариського життя, звичайних по інших столичних містах або серед християнських дуже численних меншостей Царгороду — греків, вірмен, левантинців та жидів, де товариське життя било ключем.

Посольству все ж удалося завязати досить широкі товариські стосунки не лише серед представників народних меншостей у Царгороді, але — і головню — з турками. Особливо такі зносини оживилися з приїздом до Царгороду, в серпні 1919 р., призначеного до Посольства на становище радника, кн. Яна Токаржевського-Карашевича. Що четверга у моєї дружини відбувалися чайові прийняття, які відвідували досить численно представники місцевого громадянства. Присутність на тих прийняттях жіночого елементу з складу Посольства, — крім моєї дружини та дочки ще й кількох жінок інших членів Посольства, — давало можливість відвідувати наш салон і турецьким паням.

Само собою, додержувалися у нас стосунки з бувшим турецьким послом у Києві п. Ахмед Мухтар-беєм, який чинив нам не малі послуги не лише ділового порядку, але й у зносинах з турецькими громадянами.

Тісні стосунки установилися у нас з кол. турецьким консулом на Україні Ахмед Ферід-беєм Тек, який займав становища міністра хліборобства, а потім публичних робіт в складі двох турецьких кабінетів. Дружина його пані Мюфіде-ганум, талановита, широко освічена людина, була в сердечних особистих стосунках з моєю дочкою. Ферід-бей належав до тої політичної течії, що з самого початку ідеологічно пристала до акції Мустафи Кемалю. В тяжких моральних обставинах, що створились для Туреччини після окупації і Севрського трактату, се подружжя заховувало гарячу віру у добру будучину батьківщини і, завдяки приязні з ними, ми мали змогу пізнати підстави і фази розвитку могутнього патріотичного руху, що привів до повстання сучасної Туреччини. Коли настав відповідний момент, вони виїхали до Анкари, а потім п. Ахмед Ферід-бей був *chargé d'affaires* у Парижі, амбасадором у Лондоні та у Варшаві.

До тієї ж ідейної течії, що гуртувалась навкруги „Тюркче Очаги” („Турецьке Вогнище”), належав і Гусейн Рагіб-бей Байдур, наш сталий гість, редактор „Іфгаму”, пізніше *chargé d'affaires* в Парижі, посол у Букарешті, амбасадор у Римі. У своїй, що користувалась великою

популярністю в турецьких націоналістичних колах, газеті містив він статті в українській справі і сим дуже сприяв популярності сеї справи серед турецького громадянства; умістив, між іншим, інтерв'ю зо мною про стан річей на Україні та з моєю дочкою.

Правдивою окрасою салону був кол. посол і віце-президент сенату, посол у Брюселі, видатний поет і автор драм шекспіровського типу, перекладуваних і на чужоземні мови, Абдулгак-Гамід, надзвичайно поважана особа в турецькому світі, — на знак тої поваги турецькі дами, витаючись, цілували йому руку. По нашому відїзді з Царгороду він якийсь час жив, як і ми, у Відні, — і там він нас часто одвідував. Помер він у р. 1936, і держава влаштувала йому надзвичайно урочистий похорон. Турки називають його „турецьким Шекспіром“. Його презентований нашій родині портрет уміщаю тут.

До тої ж найвищої, так званої старотурецької „гамідійської“, сфери царгородського товариства належали з осіб, що бували гостями Посольства, Зіа-паша, б. амбасадор у Римі та Вашингтоні (брат посла у Лондоні та пізніше міністра закордонних справ Мустафи Рашид-паші) — композитор, що написав гімн на пошану України; Кіазім-бей, також посол у тих самих країнах; жонатий з єгипетською принцесою генерал Ізет-паша та брат його, знаний колекціонер турецької старовини Решід-бей; б. посол в Іспанії Рагіб Раїф-бей; вдова камергера кол. султана Абдул-Гаміда; Гамід Гуршід-бей, брат славнозвісного Енвера-паші*), та ін.

Серед тої політичної сфери турецького громадянства, що після окупації Царгороду заклала політичну групу „Порозуміння й мир“ — виразно компромісового та космополітичного напрямку, Посольство стосунків не шукало і не утримувало.

З місцевого грецького товариства утворились у нас дуже приязні стосунки з фамілією Йоаніді, яка складалася тоді з удови архітектора адміралтейства Василя Йоаніді, її сина Янко-бея, який був першим архітектором султанського двору, доньки — вдови сербського дипломата пані Артемізії Христич — та внучки — Даници Христич; з сею останньою були ми зв'язані особливо сердечними стосунками, які залишилися і на увесь дальший час, коли моя донька та зять переїхали до Парижу, пізніше до Риму. З осіб грецького громадянства удержували ми ще добрі стосунки з нашою господинею, у якої я з родиною наймав помешкання у Терапії, п. Балтаджі, що походила з старої грецької родини, та — особливо — з фінансїстом Петром Маврокор-

*) Енвер-паша — відомий член молодотурецької партії, військовий міністр і сераскір (головнокомандуючий) під час лібійської кампанії та великої війни; пізніше став на чолі туркестанців-басмачів, що боролись проти росіян за свою незалежність, і був убитий в бою.

дато; коли Посольству та мійому особистому помешканню загрожувала небезпека нальоту з боку розбещеного добровольського на-товпу чи підбурюваної росіянами антантської поліції, я без вагання оддав п. Маврокордато на переховання суму біля 10 тис. доларів.

З громадянства вірменського бували у нас родини Дадіані, ко-мерсанта Йосифа Азаріяна та його зятя п. Люціяна де Кіріко, близько споріднених з нащадками знаного з часів кримської війни Михайла Чайковського — Садика-паші.

За тих стосунків, які існували між антантським представництвом та українським Посольством, утримання відносин вимагало з боку міс-цевих людей навіть певної горожанської мужности. На початку По-сольство не мало зносин з людьми різних антантських груп, за невеликими винятками; але з часом відносини налагоджувались та набі-рали нормального характеру, до певної міри в зв'язку з персональними змінами в союзних представництвах та безумовно також у зв'язку з тим несмаком, який викликало заховання російського елементу у Царго-роді. Один, напр., англієць військовий, відїзжаючи до Англії та зна-ючи мої труднощі щодо кореспонденції з позацаргородським світом, запропонував одвезти дипломатичну кореспонденцію.

Ближчі стосунки були з представниками нейтральних держав, хоч і тут, само собою, не могла не впливати на розвій та характер стосунків та загальна атмосфера, яку утворювала позиція царгород-ських союзників щодо українського Посольства. Близькі відносини були у нас з представниками нововизнаних Антантою держав — Гру-зії та Азейберджану. Грузинський посол Рцкїладзе з дружиною та секретар Посольства Гоголавшвілі були нашими постійними гістьми; майже в такій самій мірі бував і посол Азейберджану Юсуф-бей Ве-зіров. З інших дипломатичних представників удержувалися стосунки з поляками (посол д-р Вітольд Іодко-Наркевич і секретар Станіслав Клінгслянд), румунами (комісар Філаліті, консул Папакоста), шведами (посол Анкарсверд, пізніше посол у Варшаві, і проф. Кольмодін, який працював у своєму Посольстві як драгоман, щоб для себе вишукати в турецьких архівах матеріали до історії Карла XII, і тому цікавився стосунками між Мазепою та Орликом і Туреччиною). Найбільш жваві персональні стосунки витворилися з перською амбасадом. Кілька бли-скучих представників її належало до національної еліти Ірану, почи-наючи з самого амбасадора (давнього знайомого кн. Я. Токаржев-ського-Карашевича), який був деканом дипломатичного корпусу в Цар-городі (повне його прізвище з титулами — Алі Гулі Хан Ансарі Мо-шавер - Оль - Мемелек); пізніше він був послом у Лондоні, у Москві та якийсь час управляв міністерством закордонних справ у Тегерані. Мої діти обмінялися з ним портретами із зворушливою присвятою.

При ньому були радником Посольства Ахмед-Хан - і - Мелек, останній нащадок давньої династії Сасанідів, та аташе Гасан Хан Могадам, син великого конюшого шаха, дуже здібний дипломат, поет, автор драм, нині видатний письменник і журналіст.

Із духовних кол, крім угорі згадуваних православних грецьких осіб, провадились стосунки з католицькими та уніятськими особами — і офіційні, і приватні. Бували ми на національних церемоніях і святах у отців грузинського католицького монастиря, які за війни піддержували звязки з Союзом Визволення України та навіть дещо друкували для того Союзу в своїй друкарні. Бував у нас болгарський уніятський владика Міров, що знав особисто митр. Андрея Шептицького, та, за тих напружених з росіянами відносин, єдиний з росіян — священник Олександр Сипягин, колишній член російської Державної Думи, людина дуже освічена та надзвичайно мила в товаристві. За прикладом представників кількох інших аристократичних фамілій (кн. Гагарини, кн. Васильчикова) він прийняв католицизм, духовну гідність. Вже пізніше, по нашому відїзді з Царгороду, на бажання папи Пія XI перейшов до східного обряду та вступив до чернечого ордену о.о. Василян у монастирі Грота Феррата під Римом, де і став архимандритом.

МОЯ ДЕМІСІЯ.

Пробув я в Царгороді на становищі посла менш року — з кінця квітня 1919 р. до кінця березня наступного року. Але за сей недовгий час обставини дуже змінилися. Ті надії, здійснення яких покладалося на дипломатичні представництва на початку 1919 р., все більш заводи в зв'язку і в залежності од загального положення на Україні. Вузька та низькооока акція Добрармії, підпомаганої Антантою, ослаблювала сили української армії, зменшувала взагалі спротив большевицькому наступові, а се приводило і до катастрофи Добрармії. В міру того, як ламалися плани та розвіювались надії, скорочувалась діяльність Посольства та, в безпосередньому зв'язку з тим, зменшувалась потреба в такому складі Посольства, який розрахований був на ширші масштаби праці — ще перед евакуацією Київа. По дорозі до Царгороду, під час подорожі, що тривала мало не три місяці (через Відень—Італію) один з молодших секретарів Олександр Коваленко захворів і з 1 квітня подався на демісію. В початку ж квітня двох урядовців — старшого Бронислава Лінкевича та молодшого Володислава Желехівського одіслав я гонцями до правительства. У квітні ж повернувся на Україну тимчасово долучений до Посольства юрисконсульт міністерства культів Валеріян Радзимовський. Щодалій вияснявалось, що і сей скорочений склад Посольства все ж таки ще завеликий для Посольства. Коли в Київі формувалося склад Посольства, то малося на увазі, що воно виконуватиме і консульські обов'язки, бо спеціального українського консула в Царгороді не було. А як порти Чорного моря увесь час фактично було занято большевиками або російською добровольчою армією, то консульська праця Посольства була невелика. З огляду на се, я ще влітку 1919 р. одкомандирував трьох урядовців, а в-осени ще п'ять. Внаслідок сих скорочень в складі Посольства залишилося лише чотири особи (посол, радник, секретар, перекладчиця).

Як би врешті не обмежено діяльність українського Посольства в Царгороді, все ж бюрократична його машина мусіла працювати, і згаданий склад Посольства був переобтяжений працею, що далеко виходила за межі самих бюрових обов'язків. Проте і сей, до мінімуму обтяжений, склад перевищував матеріальні засоби Посольства, які скорочу-

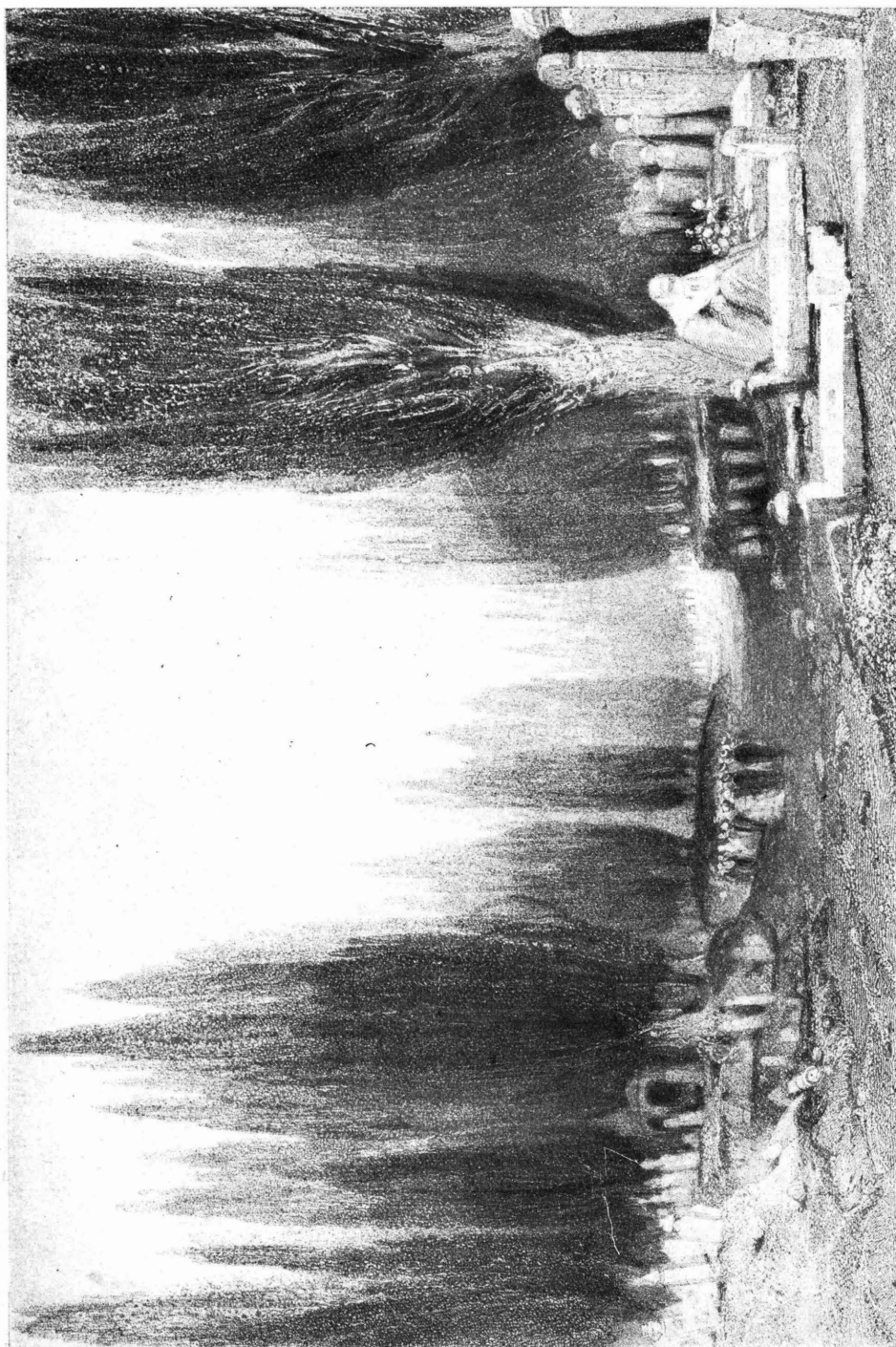
валися в міру погіршення загальних обставин, а в дальшому перспективи передбачалися ще менш відрадні. Потрібне було дальше скорочення складу, аби лише заховати саму дипломатичну установу в Царгороді. Було конечно необхідним задержати непереривність нашого представництва в сій, так близько сусідній нам, державі, на терені якої осіли ті чинники, що їх діяльність мала дуже реальне значіння для України, — союзне командування та Добрармія. Хоч як вони ігнорували наше Посольство, але се останнє все ж здержувало їх шкідливу для нас акцію, а з ліквідацією Посольства руки їм було б зовсім розв'язано; припинення п. Суковкиним діяльності Посольства навіть на короткий час виразно показало, які повстають з того тяжкі наслідки. Не лише шкода, але й не можна було переривати працю, у яку вкладено стільки коштів, зусиль та яка таки довела, за всіх несприятливих обставин, до певних позитивних наслідків. Найтяжчий кризис у своїй роботі Посольство вже пережило. З Високою Портою, за всієї її обережності в тодішніх обставинах, установлено було добрі, сказав би — навіть найкращі, відносини, та вже провадилися пертракції щодо конвенцій економічного характеру, на підписання яких потрібно було лише формального уповажнення від українського правительства. І окупаційна влада врешті поволі змінювала своє відношення до українського дипломатичного представництва, хоч, як і раніше, не визнавала української держави. Близьке познайомившись з діяльністю Посольства, союзне командування помалу упевнялося у цілковитій безпідставності тих денунціяцій, яким, під впливом ворожих нам російських елементів, підлягала ще з часу першої окупації Одеси. Та й головна підстава ворожої для нас акції антантських представників у Царгороді — допомога Добрармії — все більше тратила значіння в міру того, як наступало розчаровання в Добровольчій армії та в репрезентованій нею „єдиній Росії”.

Підвалини для дальшої праці українського Посольства в Царгороді було вже положено. Помимо дуже трудних тоді для нас загальних обставин, все ж належало орієнтуватися на зміну їх на краще і скеровувати свою діяльність саме під тим оглядом, не тратячи з уваги дальших можливих перспектив наших у відносинах з державною сусідкою. З того погляду праця українського дипломатичного представництва в Царгороді, за всяких умов, мала б дуже поважне значіння — навіть незалежно од того, як довго участь Антанти у справах Сходу, в тім числі і північних берегів Чорного моря, провадилася б через Царгород. Коли ж би у наших руках була Одеса та через неї почалися були актуальні для нас зносини з світом через протоки, то се висувало значіння українського представництва в Царгороді на дуже високу ступінь з погляду дипломатії, економіки, оборони і т. ін. А тим часом

діяльність Посольства, після бурхливої її доби, коли треба було завоювати елементарні для неї підвалини, вступала, до зміни загальних обставин, у смугу спокійнішої, ділової праці.

Але, як уже про це була вгорі мова, навіть у своєму скороченому до чотирьох осіб складі Посольство існувати не могло. Для урятування корабля, що вже зачерпав води, треба було вантаж його ще більш полегшити, і в першу чергу мав стати здобиччю хвиль капітан корабля. Крім матеріальних, до сього приводили міркування глибшої, державної натури. За тих обставин, які склалися в Царгороді, український посол — *Envoyé Extraordinaire et Ministre plénipotentiaire* — не міг тут дістати тих формальних прав, які йому належали. І за тих найкращих відносин, які мені удалося установити з турецьким урядом, я дістав лише фактичне визнання напів-офіційного характеру, а важнішого акту, що офіційно ствердив би мене у гідності посла, — прийому у султана, — не відбулося та, як мені щиро й отверто в міністерстві закордонних справ казали, і не могло відбутися з огляду на скупачинні обставини — за знаного ставлення Антанти до України, якої вона не визнавала. Тож присутність у столиці Туреччини так високого, з погляду, формальної гідності, представника української держави в такому, щонайменше непевному, становищі принижувало наш державний престиж, як я й відчував се постійно. До радикальної зміни обставин потрібно було те представництво формально обнизити з титулу посла до звичайного ступіня керуючого справами Посольства. Для визнання *chargé d'affaires* досить було прийому у міністра закордонних справ, і се було обговорено та погоджено з турецьким міністром. Я й рекомендував нашому урядові доручити ті обов'язки тодішньому радникові п. Токаржевському-Карашевичу, з наданням йому титулу повноважного міністра (*Ministre plénipotentiaire*). Тоді, за демісією моєю та моєї дочки-перекладчиці, в складі Посольства залишилось би лише дві особи — шеф та секретар (В. П. Приходько).

За доведеної перлюстрації моєї кореспонденції антантською, в дійсності російською, контр-розвідкою, листовно порозуміватися з урядом у сій делікатній справі не годилося. А як справа була очевидна та я прийняв рішення безповоротне, то й натурально було особисто вдатися до осідку уряду — до Кам'янця — та докладно пояснити всю ситуацію, що наказує поступити саме так, як я пропонував. Виїхав я з Царгороду 25 березня, щоб уже до нього не повертатися, хоч, крім довірочних розмов у турецькому міністерстві закордонних справ, всім говорилося, що виїзду лише на певний час, для доповіді урядові. Для більшої вірогідності того моя родина залишилася в Царгороді до формального залагодження справи.

Велике кладовище в Скутарі.

Повертався я з Туреччини на Україну майже так довго, як їхав з України до Туреччини. З огляду на тодішні пертрактації в справі польсько-української умови, що сталася 22 квітня, я через Софію-Бухарешт-Чернівці-Чортків-Станиславів-Львів прибув до Кам'янця лише 5 травня. Рада міністрів на засіданні 10 травня прийняла мою демісію з 1 червня, а п. Я. Токаржевського-Карашевича призначила керуючим справами Посольства в Туреччині з титулом Повноважного Міністра. Скоро потому моя родина переїхала з Царгороду до Бухарешту, після — до Відня, звідки й почалась власне еміграційна смуга нашого життя.

ПО ВІЙНІ ТА МИРОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ.

Енергія та патріотизм турецького народу дістали натуральну, хоч і нелегку, перемогу, і перед ними мусіла схилитися засліплена, нерозважлива політика світових переможців. Як справедливо констатував Мустафа Кемаль в одній із своїх промов у Ангорському парламенті, — „серед переможених у світовій війні народів Туреччина стала єдиним переможцем”. Це добра наука — однаково і для тих, хто вірить, і хто не вірить в конечну перемогу свідомих народніх змагань.

Як уже вгорі зазначалося, зміна турецьких настроїв найперше дала себе знати у постійних кризах внутрішньої влади, що досить скорим темпом і послідовно переходила до рук, все дальших од антантофільства; всі репресії окупаційної влади (розгон парламенту, арешт впливовіших його членів, обсадження урядових установ військом і т. ін.) не могли з тим нічого вдіяти. І от уже в цей час турецька дипломатія використовує зміну внутрішньої ситуації.

Рішучим та рішачим чинником для зміни долі Туреччини стала військово-політична акція Мустафи Кемаль-паші. Цей популярний генерал став фактичним господарем цілої Малої Азії за виключенням хіба прибережної смуги її, — як говорилося, на стріл гарматний. Тут він організує другі, незалежні від окупаційної влади, адміністрацію, фінанси, утворює армію, до якої він здолав у цілості влити військо, що його заховала Туреччина в момент поразки, — тому кадри тої армії досягають врешті 100 тисяч. Фінансові засоби здобув Кемаль через ліквідацію відділів Отоманського банку, спеціальні податки, навіть контрибуції. Зброю здобув через нагле заняття складів, у яких англійці переховували військові матеріяли, одібрані, згідно з умовами завішення зброї, од здемобілізованих турецьких армій. Талановитий генерал та адміністратор виявив себе разом з тим і дуже здатним дипломатом. Використовуючи антагонізм серед Антанти, власне між Англією і Францією, з яких перша прагнула ліквідації „хорої людини”, аби твердо стати на протоках, друга, навпаки, хотіла опертися на Туреччину в своїх справах у Сирії, Кемаль здобуває від Італії зброю та все потрібне. Незалежно од старань самого Кемалю, що пізніш заявив себе рішучим реформатором дотихчасового устрою Туреччини, тяжкі

удари, що впали на сю останню, запалили релігійне чуття ісламітів геть далеко за межами Туреччини, — бо турецький падишах був разом і халіфом усього мусульманського світу, — тому кривда Туреччині розцінювалась у цім світі, як кривда самій мусульманській ідеї^{*)}). Мусульманський рух в Індії завдав багато клопоту англійцям та викликав їх на ризикване, що показалося врешті й фатальним, підприємство — на інсценізацію грецького наступу в Малій Азії. Тим часом французи не могли собі ради дати в Сирії. А для постраху тим і другим Кемаль входить у зносини та складає умову з большевиками^{**}). Як після показалося, від большевиків він нічого не дістав та й не міг дістати; але той союз викликав тривогу в антантських сферах та в неمالій мірі призвів до дальших турецьких успіхів. Засуджена на смерть „хора людина“ стала на ноги перша з усіх держав центрального порозуміння.

^{*)} За того загального зрушення й перелому, яких зазнала по війні психіка людства, в турецьких масах розпалено вогонь релігійного посвячення, що загасити його не могло видаватися легкою справою, — найголовніше. що рух той не можна було ізолювати в певні межі. З Туреччини далі у Малу Азію починається своєрідний мусульманський світ, об'єднаний так живим тут релігійним гаслом. У той час, коли ще не зарисовувалося на нинішні зміни у реформованій турецькій республіці. не треба було забувати, що суверен турецької держави єсть разом з тим і халіфом усього мусульманського світу, — і се мусіло мати дуже поважне значіння в тодішніх обставинах. Серед мусульман почалося заворушення. Дуже виразну резолюцію прийняв, між іншим. мусульманський зїзд в Індії, і та резолюція не могла залишитися без впливу на правительства держав. що досить мають мусульман у своїх колоніях. Пізніше, вже р. 1922, по деградації останнього султана, ангорські збори скоро по тому позбавили влади і останнього халіфа та зовсім скасували халіфат з порядку одділення релігійних установ од держави; шейх-уль-іслама виключено з складу уряду, релігійні школи та спеціальний релігійних суд скасовано. Се було посунення дуже ризиковне, бо сим Туреччину позбавлялося тої зброї. якою вона завше і навіть вже по війні користувалась для боротьби з християнськими державами. Але влада Кемалю почувала себе до такої міри в силі, що могла зламати вікові традиції та од тої цінної зброї одмовитись в інтересах всебічного розвою турецького народу. якого розвій стримувано до сього часу надмірним втручанням мусульманських чинників до справ національних та державних.

^{**}) Туреччині не малу вигоду давала гра на стосунках з большевиками. З Кавказу починалося сполучення турецьких повстанців з російськими большевиками, що могли їм дати допомогу — і безпосередньо військову, і ще більшу — аґітацією в азійських колоніях Антанти та в азійських державах антантського впливу. Для самої Туреччини большевизм не так страшний. — вона могла, особливо ще в той час, дозволити собі ризиковану гру з большевицьким вогнем, бо в неї мало було ґрунту для большевизму. Туреччина се — один з суто-демократичних країв, де майже не було класової соціальної різниці. Турецька феска се був той символ, що єднав усіх турків од падишаха до останнього хамала, і трудно було тут розгорітися класовим антагонізмом у великий большевицький вогонь. Він хіба лиш злегка міг опалити Туреччину. зате знаходив собі поживу далі — в Азії. на території європейського, переважно англійського, впливу.

Союзники фактично капітулювали перед турками, і се найвиразніше показалося на лозанській конференції.

Дипломатичний шлях до Лозани взагалі був не простий та не легкий, — це блискучий шлях турецької дипломатії. Поважними етапами на тому шляху були паризька та лондонська наради в східних справах, особливо остання, де дві турецьких делегації — від офіційного та неофіційного урядів — сполучилися в одній акції, і з того часу перервалася фікція розбіжності турецької тактики.

Севрський договір (10 серпня 1920 р.), хоч як тяжкий для Туреччини, але мав би бути далеко тяжчий за обставин попереднього — 1919 — року. Тепер вже можна було одразу передбачати, що з турками вийдуть на тій умові великі ускладнення, які живо зачеплять інтереси міродайних держав — переможців. Досвідчений та далекооглядний Пуанкаре назвав сей договір потворою, що трівожить нічний спокій союзних урядів. Ті аванси, які дістала в тій умові Греція за піддержкою Англії та завдяки тодішньому божкові, „великому критянинові“ Венізелосові, зовсім не годилися з історичними потребами турецького народу; було ясно, що турки, в яких європейська дипломатія викликала нестриману реакцію, з тою умовою не погодяться.

Се й показалося на лозанській конференції, де турки одержали найбільшу перемогу. Після сеї конференції од сервської умови і сліду не осталося. Турки стають повновласними господарями не лише в Малій Азії, але й дістають назад більшу частину своїх земель європейських, про які ще рік тому й гадати було б дивно. Царгород та Протоки звільнено від окупації. Три роки тому визнану незалежність Вірменії анульовано, — Туреччина дістає свободу щодо національних меншостей... Анулюється стару турецьку грошову залежність Франції. Рішення щодо англійських концесійних нафтових претензій одкладено, — отже фактично одхилено. І цю умову деякі органи англійської преси оцінювали, як перемогу англійської політики, — перемогу, од якої без сліду розлетілися колишні позиції переможців. Більш правдивою була та оцінка факту, яку подавав орган Лойд-Джорджа „Daily Chronicle“ а саме, що лозанська умова, навпаки, свідчить про поразку англійської дипломатії.

В лозанській умові все ж єсть точка, де таки справді виявилася перемога Англії, — і ся точка має першорядне значіння для інтересів України. Це — право вільного доступу в Чорне Море. Лозанська умова відкриває вільний доступ у це море для флоту торговельного та військового і при тім однаково — як у часи миру, так і в часи війни. Ця точка лозанської угоди, порушаючи дотихчасову недоторканість морських границь б. російської імперії, підводить реальний міжнародний ґрунт під формальний поділ північної держави чи федерації дер-

жав, які по революції утворилися та визнані, бодай ілюзорно, совітською конституцією. Тим самим нанесено тяжкий, як що не смертельний, удар тим стремлінням, що єднали та єднають між собою ідеологів російського імперіялізму, од Мілюкова до Літвінова, у їх однаковій імперіялістичній ідеології.

Лозанською умовою почато, і то досить радикально, розв'язувати ту справу Протоків, яка зв'язується з цілою низкою складних політичних проблем, що торкаються інтересів держав не тільки близьких, але й далеких од Чорного Моря. Зокрема для країв на північ та на схід сього моря поволі розвіються примари отого „насліддя візантійських базилевсів“, „заповітів царствених предків“, того обов'язку „піднести хрест на св. Софії“, що ними прикриваються простісінські загарбливі стремління. Стремління ті живлять московську державу ще од часу, як вона почала виходити з своїх етнографічних меж та ширила свою експансію на Україну, Крим, пізніше — на Туреччину. За всіх поважних та складних інтересів російської континентальної політики на Заході Європи головну увагу все ж зверталось на південь — на поширення та зміцнення тут російської влади. До того провадили натуральні географічні умови, відколи інкорпоровано Україну до складу Росії, та — із зростом державної сили — експанзія державного імперіялізму. З сього останнього погляду річчю конечною як було, так і буде для Москви, оскільки б вона панувала на півночі Чорного Моря, опанувати — і то цілковито — оте море, як своє внутрішнє озеро, та стати тут безподільним сувереном, щоб мати звідси вільний вихід у широкий світ — у Середземне Море*). А для того впершу чергу повинно було оволодіти Протоками, що, за крилатим словом Бісмарка, були „ключем до російського дому“. Війна Кримська, російсько-турецька 1877—1878 р., коли російське військо доходило до Сан-Стефано, і навіть, у значній мірі, участь Росії у останній великій війні були виразом нестриманого тягу до опанування Протоків — того чужинського ключа до державної єдності географічного велетня. Року 1896 відбулася, в присутності царя, нарада, на якій російському послові в Царгороді Нелідову „на крайній випадок“ доручалося „непосредственно предупредить секретной телеграммой главного командира Черноморского флота о необходимости немедленной высылки эскадры сь десантомъ въ Босфоръ, увѣдомивъ объ этомъ одновременно императорское правительство. При отплытіи эскадры изъ Севастополя и Одессы, послу поручается предупредить султана о послѣдовавшемъ безповоротномъ рѣшеніи и предложить ему ручательство Россіи за личную его безопасность, если онъ согласится содѣйство-

*) Ще року 1877 один з видатніших російських дипломатів (Нелідов) казав, що на Чорному Морі не повинен маяти ні один прапор крім російського.

вать или, по крайней мѣрѣ, ничѣмъ не препятствовать входу русскихъ судовъ въ Босфоръ и занятію десантами нѣкоторыхъ пунктовъ на обо-ихъ берегахъ пролива для огражденія прохода въ Черное море на-всегда". Останнє слово дописав власноручно цар. Справа Протоків стала взагалі для російського громадянства тою принадою, на яку найбільш осоружний уряд старався уловить для себе громадянські симпатії; в момент дуже напруженого внутрішнього положення з часу війни премєр Штюрмер уважав, що оголошення признання союзни-ками права Росії на Протоки дасть добрі наслідки для заспокоєння громадянської думки. Навіть плани сепаратного миру з Туреччиною повстали також на сьому тлі*).

Останній етап російських планів щодо оволодіння Протоками мав місце навіть на самому передодні революції, — тодішній міністр за-кордонних справ М. Покровський подав на початку лютого 1917 р. Миколі II проект організації російської воєнно-морської експедиції для оволодіння Константинополем та Протоками, щоб у момент по-чатку мирових перемовин мати перед собою, як довершений факт — „стан географічної карти війни"; зовсім не здаючи собі справи щодо тодішньої загальної ситуації, він уважав, що „нинішні політичні об-ставини видаються за найбільш відповідні для вирішення наших віко-вих завдань". Те саме переконання поділяв вже навіть у часі революції давній гарячий прихильник ідеї оволодіння Протоками, наступник По-кровського на становищі міністра закордонних справ, П. Мілюков, що настоював на негайній організації згаданої експедиції; ще навіть у ве-ресні 1917 р., коли так оплакано виглядали не лише зовнішні, але й внут-рішні справи Росії, тов. міністра закорд. справ Нератов наказував ро-сійському послові в Атенах постаратися, щоб „принаймні у субсидо-ваних місією орґанах" позицію Росії в справі Протоків не тлумачилось як одмову Росії од Константинополя. З скорою затим демісією Мі-люкова упала і його ідея, та не припинилася. З приводу планів щодо вільного через Протоки пропливу не лише для військових кораблів, а й для торговельних група російських емігрантів (серед них колишній премєр кн. Львов, Сазонов, Маклаков, Чайковський) в липні 1919 р. подала на Мирову Конференцію заяву, щоб обмежено згадане право

* Дуже цікаві документи в справі російської політики щодо Протоків, за ца-рату і революції, опубліковано у виданні «Константинополь и Проливы по секрет-ным документам б. Министерства Иностранных Дѣл» (Москва, I—II, 1925—1926). Ще й до опублікування сих документів справа Протоків мала досить широку літе-ратуру, огляд якої подав п. L. Widerszal („Sprawa cieśnin i Morza Czarnego w latach 1629—1914 w historjografji lat 1900 — 1932". „Przegląd hist.", t. XXX). В українській літературі були в справі Протоків лише статті Д. Донцова («Заграва». 1925. IX; «Літ.-Наук. Вістн.», 1922, II, 1937) та моя («Трибуна України», 1925, кн. III); моя ж стаття у чеській газеті „Tribuna".

вільного пропливу лише на держави побережні, а для військових кораблів інших держав Протоки мали б бути закриті за всяких обставин, воєнних чи мирних. На сю заяву, залишену тоді без відповіді, фактичну відповідь дано лозанською постановою.

Російське володіння Протоками не відповідало інтересам європейських держав, бо було ясно, що Росія не обмежиться простою інтернаціоналізацією Царгороду. Спротив тим стремлінням провадився з боку держав послідовно, але у формах завше дуже невиразних, щоб не давали підстав до отвертих конфліктів; а перед війною та в часі війни не заперечувано лише тому, щоб даною перспективою забезпечити участь Росії у війні, хоч у дійсності союзники, аби перейти дорогу Росії в справі Протоків, починали з свого боку „дарданельські операції”, так само, правда, безуспішно.

Лозанська умова стала за ахілову п'яту для мрій про колишню „всеросійську” державну цілість. Основою тої державної цілоти була недоторканість морських границь України та Кавказу. Лозанською постановою ту недоторканість фактично порушено, і се має для чорноморських держав значіння не формальне, забезпечуване конституційними актами, а цілком реальне. Усувається недоторканість колишніх імперських, нинішніх союзних, в кожному разі „всеросійських”, джерел збіжа, вугілля, нафти, ослаблюється ланцюги, що ними прив'язується чорноморські народи до імперії чи союзу, і Протоки, замість бути запорою проти світових впливів на положення в чорноморському басейні, стають лучником спільности з іншими народами та державами.

Роля великих морських держав в українській справі стає не лише нейтрально-теоретичною. Коли реальні інтереси скажуть якій з них вмішатися активно в ту справу, то вже можливо те доконати і свої інтереси обстояти. Тим чином українська справа стає на широкий терен міжнародній. Для молодой держави се перша й головніша умова тривкого її існування. Цей факт зрушення нашої державної позиції з мертвої точки залежности од нашого північного сусіди ледве чи може, з погляду державного значіння, дорівняти з яким іншим дипломатичним фактом нашої історії від часів Хмельницького. Нові перспективи дають тепер міцніший ґрунт та ширші міжнародні основи, що в більшій мірі забезпечують державні інтереси України.

Ця найважливіша для України сторона лозанської умови затінює всі інші її сторони. Проте не тратить для нас свого поважного значіння зокрема і справа наших відносин з нашим історичним південним сусідою. Для Туреччини російські плани стати ногою на Протоках були постійною загрозою її державної суверенности. Само собою, не могла вона погодитись на таке своє державне самогубство і рішуче, словом і ділом дала свій спротив усім замахам Росії на Про-

токи. Піддержане державами, турецьке правительство оголосило р. 1908, що „не може допустити виключного проходження російського флоту через Протоки в часі війни, та оголошує, що всі права на Протоки належать виключно Отоманській Нації та її суверенові для оборони недоторканості території”. На такій засадничій позиції турецький уряд залишився увесь час і надалі.

Тільки така позиція, що не допускає виключного проходження російського флоту через Протоки, й відповідає кінцевим життєвим інтересам Туреччини. І тому для неї не може бути вигідно мати сусідкою чи стару Росію з її старими імперіялістичними замахами на Протоки та — тим самим — на суверенність турецької держави, чи яку іншу, бодай модернізовану, форму унітарної Росії. Замахи московської держави на Протоки не припиняться доти, доки не припиняться безпосереднє сусідство Москви — під якими будь її назвами — з Туреччиною. Між тим окремі незалежні держави на північно-східніх берегах Чорного моря фактично становитимуть натуральний охоронний мур для Туреччини.

Лозанська умова характеристична саме тим, що вона нічим не вяже Туреччини відносно цілої російської федерації, а навпаки — ся остання обов'язується додержувати умову, а в тім числі й точку про нейтральність Чорного моря. Оскільки це не в інтересах цілості федерації, остільки, навпаки, в інтересах окремих складових частин її, а саме України та держав Кавказу. Таким чином відносини Туреччини і України переходять у ту фазу взаємин, на якій вони історично обіргувалися двісті літ тому за московською навалою на Україну та вдруге припинилися вже в нинішній час все з тієїж причини. Як ті інтереси послідовно складалися в історії та остаточно вирішувалися так вже недавно, такими мають залишитися і в майбутньому. До того послідовно приводять, а в майбутньому мають привести з кінченістю, обставини і ширшого — міжнародного — порядку, oprіч тих, про які вже вгорі згадувалося. Між іншим, в політичних розважаннях на майбутнє не можна спускати з уваги ще й того, що Україна-Туреччина лежать на шляху непереможного стремління західних держав-конкурентів до країв південно-азійських, а се раніше чи пізніше мусить значно заактуалізувати, між собою під тим оглядом зв'язані, проблеми української та турецької у їх близькому взаємовідношенні.

Туреччина дуже багато зазнала від агресивної імперіялістичної політики унітарної Росії і, по довгому та гіркому досвіді, — як міг я прийти до висновку, — вже добре розуміє вигоди від сусідства з позбавленими імперіялістичних замахів державними новотворами. Це розуміння найкраще довела вона, допустивши в Лозанську умову точку

про доступність Чорного Моря для військового флоту. В тім вона виразно виявила, що поважно бере на увагу згадувані інтенції всеросійської політики, як би не змінювався соціальний кольор керманичів її. Правда, постанови в Монтре 1936 р. дещо Лозанську умову змінили. Але основна лінія європейської політики щодо Чорного Моря виказалася саме в Лозані. Та політика може провадитись у майбутньому лише в напрямі постанов лозанських, а життєві інтереси Туреччини за всяких обставин однаково поведуть її до сепаратних союзів з близькими сусідами — Україною та державами Кавказу. Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди — Туреччина та Україна, хоч не завше годилися у минулому, зате у майбутньому реально здійснять взаємне розуміння конечної для обох країв спільности у справах політики, економіки та культури.

Д О Д А Т К И

СПРАВА ПОЛОНЕНИХ.

Нота до Високого Французького Командування з 3. VII. 1919 за № 53.

Constantinople, le 3 Juillet 1919.

No. 53.

La Légation d'Ukraine à Constantinople a l'honneur de porter à la connaissance des Autorités Militaires Françaises en Orient la proposition suivante:

Etant en état de guerre avec la République des Soviets Russes, le Gouvernement d'Ukraine, ayant à sa tête le Général PETLURA, cherche les moyens pour compléter les cadres de son armée qui poursuit la tâche suprême de la nation — expulsion des bolchéviks du territoire de la République.

La Légation d'Ukraine à Constantinople, cherchant à faciliter la tâche du Gouvernement dans sa lutte contre les bolchéviks, voudrait profiter à ces desseins des cadres d'Ukrainiens, Galiciens d'origine. Il y en a 300 hommes environ, tous prisonniers de guerre des forces Alliées du front de Macédoine, internés à Constantinople après la conclusion de l'armistice:

1. plus de 200 hommes dans le camp de concentration à Stamboul, près de la gare,
2. 30 hommes à Bébek, Haut Commandement Français,
3. 20 hommes à Sid-Etap (Stamboul),
4. 13 hommes à l'hôpital Français.

Outre cela, il se trouve à l'île de Halki 5—10 officiers de l'armée Ukrainienne qui se sont trouvés à Odessa sans liaison avec leur corps d'armée, au moment de l'évacuation de cette ville. Tous, officiers et soldats, brûlent d'envie de se remettre sous les drapeaux ukrainiens pour aller défendre leur patrie.

La Légation d'Ukraine à Constantinople tient pour son devoir d'adresser au Haut Commandement Français la proposition suivante:

1. d'organiser d'éléments ukrainiens mentionnés un détachement Ukrainien comprenant deux compagnies,

2. de munir le détachement autant que possible de vêtements et de toutes espèces de munitions,

3. d'embarquer le détachement sur un des bateaux stationnant dans la rade de Constantinople pour effectuer leur descente en Ukraine Méridionale.

La Légation de la République Ukrainienne a l'honneur de prier aussi l'Etat-Major de l'armée Française en Orient de déterminer le lieu de destination du détachement pour effectuer sa jonction avec l'armée du Général PETLURA sur le front bolchéviste ou bien de lui désigner directement une tâche déterminée.

Dans le cas où la formation du détachement trouverait bon accueil chez le Haut Commandement, la Légation exprimerait son désir de voir à sa tête le Lieutenant-Colonel du 2-ème Régiment Ukrainien des Gaïdamaks (ancien officier de l'armée russe) Serge Tchernouchenko, auquel appartient l'initiative de cette proposition. Il se trouve à Constantinople et la Légation peut le recommander comme une personne digne de toute confiance.

La liste des noms des officiers et des soldats sera présentée à la demande.

La Légation de la République Ukrainienne à Constantinople se rendant compte de la gravité du moment où sa patrie à demi envahie par son cruel ennemi qui est aussi celui de toute l'humanité, et, considérant la valeur du renfort que représente tout soldat fidèle, la Légation Ukrainienne se tient obligée de prier instamment le Haut Commandement par son cruel ennemi qui est aussi celui de toute l'humanité, et considération l'élan patriotique des citoyens de l'Ukraine et de vouloir bien prêter son concours à la proposition de la Légation qui n'a pas, au moment actuel, des moyens nécessaires pour la réalisation de cette tâche.

Au Haut Commandement de la République Française en Orient,
L'Etat-Major-Général.

СПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ФЛОТУ.

Умова Українського Посла М. Суковника з Віце-Адміралом Аметом.

Au cas où des troupes françaises seraient débarquées dans les ports de l'Ukraine, comme la demande en a été présentée au Vice-Amiral AMET par M. Scukowkine qui est arrivé à Constantinople en qualité de Ministre Plénipotentiaire de l'Ukraine, et en vue de permettre le transport et le ravitaillement de ces troupes et de toutes troupes des Puissances Alliées à la France, Monsieur Soukowkine s'engage,

comme représentant du Gouvernement de l'Ukraine ayant à sa tête l'HETMAN et en son nom, à faire mettre à la disposition du Commandement des Forces Navales Françaises:

1. Tous bâtiments présents dans les ports d'Ukraine qui seraient jugés utiles par l'autorité Navale Française pour les opérations de transport, de débarquement et de ravitaillement des Forces Alliées en Ukraine.

2. Le yacht „Alexandre Mikhaïlovitch” se trouvant en ce moment à Constantinople, après son déchargement à Odessa.

3. Ultérieurement, les vapeurs „Tigre”, „Jérusalem” et „La Reine Olga” et tous autres bâtiments relevant de Sociétés de Navigation Ukrainiennes, qui pourraient être libérés des contrats liant actuellement leurs armateurs.

Нота до Високого Комісаріату Франції з 10. VIII. 1919 за № 280.

Constantinople, le 10 Août 1919.
No. 280.

Note Verbale.

Se référant à l'accord conclu entre S. E. Monsieur le Haut Commissaire de la République Française Vice-Amiral AMET et S. E. Monsieur le Ministre Plénipotentiaire de l'Ukraine à Constantinople, SOUKOWKINE, le 26 Novembre 1918, par lequel le Ministre de l'Ukraine a mis au nom du Gouvernement de l'Ukraine à la disposition du Haut Commandement des Forces Navales Françaises pour les opérations de transport, de débarquement et de ravitaillement des troupes des Puissances Alliées en Ukraine:

1. tous bâtiments présents dans les ports d'Ukraine qui seraient jugés utiles par l'Autorité Navale Française,

2. le yacht „Alexandre Mikhaïlovitch” — stationnaire à Constantinople,

3. les vapeurs „Tigre”, „Jérusalem” et „La Reine Olga” et tous les autres bâtiments relevant de Sociétés de Navigation Ukrainiennes, qui pourraient être libérés des contrats liant leurs armateurs,

La Légation de la République Ukrainienne à Constantinople a l'honneur de soumettre à l'attention du Haut Commissariat les faits suivants:

1. Les vapeurs nommés ci-dessus et le vapeur „Euphrate”, mis aussi à la disposition du Haut Commandement Français par suite de l'accord cité, malgré qu'ils devaient faire partie de la flotte française à Constantinople et en Mer Noire, battent actuellement pavillon russe, comme s'ils appartenaient à la flotte russe.

2. L'institution à Constantinople d'une Base Navale Russe par les représentants du Gouvernement de l'Amiral KOLTCHAK et la prise de possession des bateaux ukrainiens reconnus comme appartenant à la République Ukrainienne par l'arrangement stipulé entre LL. EE. Monsieur le Haut Commissaire, Vice-Amiral AMET, (au nom du Gouvernement de la République Française) et Monsieur le Ministre SOUKOWKINE (au nom du Gouvernement de l'Ukraine) empiètent sur les droits de la République Ukrainienne et froissent les sentiments des Ukrainiens.

Prenant donc en considération le contenu de l'accord conclu entre LL. EE. Monsieur le Vice-Amiral AMET et Monsieur le Ministre SOUKOWKINE, confirmé par l'échange de lettres du Haut Commissariat du 1-er Décembre 1918, signée par S. E. Monsieur le Haut Commissaire, et de l'Etat-Major de la 2-ème Escadre de ligne No. 12600 du 26 Novembre 1918 avec la Légation de l'Ukraine, ainsi que les faits énumérés antérieurement, la Légation de la République Ukrainienne se voit obligée de prier le Haut Commissariat d'user de son autorité afin que:

1. les bateaux ukrainiens mis à la disposition du Haut Commandement Français continuent de rester sous les ordres de ce Commandement et sous le pavillon français, en attendant qu'ils soient retournés au Gouvernement de l'Ukraine et qu'ils puissent arborer le pavillon ukrainien,

2. de les employer pour les transports d'ukrainiens à rapatrier en Ukraine (d'après le Memorandum de la Légation du 8 Août) et, le cas échéant, du matériel de guerre pour l'armée ukrainienne.

Ces considérations et cette demande sont suggérées par la nécessité de procurer au Gouvernement de la République Ukrainienne des secours efficaces contre les bolchéviks russes qui occupent encore les villes et les ports de la mer Noire, ce qui, du reste, a été le but de la remise des bateaux ukrainiens à la disposition du Haut Commandement Naval Français.

Au Haut Commissariat de la République Française
à Constantinople.

Нота до Високого Комісаріату Франції з 24. IX. 1919 за № 381.

Constantinople, le 24 Septembre 1919.

No. 381.

Note Verbale.

La Légation de la République Ukrainienne à Constantinople n'ayant pas reçu d'informations sur les démarches qu'elle a demandées au Haut Commissariat de la République Française de faire auprès de son Gouvernement à propos de la flotte Ukrainienne de la Mer

Noire et prenant en considération les changements arrivés depuis, a l'honneur de prier:

De vouloir bien informer le Gouvernement de la République Française que le Gouvernement de la République Ukrainienne se fondant sur l'accord survenu entre le Haut Commandement des troupes françaises en Orient et S. E. Monsieur Michel Soukawkine, Ministre de l'Ukraine à Constantinople, le 26 Novembre 1918, est décidé ou de réclamer la restitution des navires de la flotte marchande Ukrainienne et des bâtiments de guerre mis à la disposition des Autorités Françaises par le susdit accord, ou bien de demander que les vaisseaux de guerre et de commerce mentionnés soient employés pour le transport de ravitaillement, d'armements, et de troupes destinées à aider le Gouvernement de la République Ukrainienne dans sa lutte contre les bolchéviks russes.

Vu que depuis le 9 Août, quand la Légation de la République Ukrainienne à Constantinople a fait parvenir au Haut Commissariat sa première Note concernant les vaisseaux Ukrainiens, certains changements ont eu lieu en Mer Noire et que la remise de ces vaisseaux aux Autorités Ukrainiennes ainsi que les décisions sur leur emploi ne dépendent plus uniquement du Commandement Français, la Légation a l'honneur de prier le Haut Commissariat de vouloir bien informer du contenu de ses Notes non seulement les Autorités compétentes françaises, mais aussi les Autorités qui detiennent actuellement sous leurs ordres les vaisseaux de la flotte Ukrainienne.

En dernier lieu la Légation de la République Ukrainienne à Constantinople se croit en devoir de remarquer qu'en France sont aménagés de grands stocks d'armement, de munitions et de marchandises de tout genre, ainsi que s'organisent des détachements de volontaires de nationalité ukrainienne et autres qui doivent être dirigés sur l'Ukraine par voie de mer et que pour leur transport le Gouvernement de la République Ukrainienne compte se servir des bâtiments se trouvant actuellement sous le Commandement Français et devant battre pavillon français.

Au Haut Commissariat de la République Française
à Constantinople.

СПРАВА ПЕРЕПРАВИ ЖОВНІРІВ БУВШОЇ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ДО ОДЕСИ.

Меморандум до представників Антанти з 9. VIII. 1919 за № 69.

Constantinople, le 9 Août 1919.

No. 69.

Memorandum.

Il y a quelque temps le bateau „Austria“ ayant à bord un Commissaire des Puissances Alliées a été envoyé à Odessa avec des soldats de l'ancienne armée russe, d'origine ukrainienne et russe, qui se trouvaient jusqu'à présent en France. Environ 1300 soldats furent déposés à Odessa, toujours occupée par les bolchéviks, en échange contre environ 100 personnes — en partie citoyens russes, en partie citoyens étrangers.

Une partie des soldats qui n'ont pas voulu descendre à Odessa furent embarqués sur le bateau „L'Empereur Nicolas“ qui venait d'arriver dans la rade d'Odessa également porteur de mille soldats de l'ancienne armée russe — russes et, en majeure partie, ukrainiens — accompagnés par un Commissaire des Puissances Alliées. Après avoir embarqué ces passagers, le bateau, „L'Empereur Nicolas“ quitta la rade d'Odessa à destination d'Otchakow, où, après des pourparlers avec les autorités bolchévistes, il déposa 1200 soldats sans aucun échange et le reste fut embarqué à bord d'un navire rencontré par hasard en mer.

Au port de Constantinople se trouvent d'autres bateaux allant à la même destination que „l'Austria“ et „L'Empereur Nicolas“ et il y en a d'autres encore qui sont en route pour Constantinople, portant aussi des soldats de l'ancienne armée russe.

La Légation de la République Ukrainienne a l'honneur de porter à la connaissance de la Sublime Porte et de Messieurs les Hauts Commissaires des Puissances Alliées les faits mentionnés et les considérations suivantes:

Les villes d'Odessa et d'Otchakow sont occupées par les bolchéviks avec lesquels la République Ukrainienne est en guerre officiellement et de fait. Dans ces conditions le transport d'un tel nombre de soldats aux autorités bolchevistes sert à augmenter leurs forces et à faire durer le désordre et la guerre en Ukraine.

C'est en Ukraine que la lutte contre le bolchévisme russe se poursuit avec le plus d'énergie car ce n'est pas seulement l'armée régulière qui poursuit l'action militaire contre les bolchéviks, mais le peuple entier s'est armé contre eux.

Il serait donc désirable de procéder à une division et un enregistrement spécial des soldats transportés à Odessa et autres ports

de l'Ukraine et de donner à ceux qui sont d'origine ukrainienne la possibilité de revenir chez eux et prendre part à la lutte contre les bolchéviks tandis que, débarqués dans les ports occupés par ces derniers, ils tombent entre leurs mains et sont forcés d'entrer dans „l'Armée rouge” — autrement, ils sont fusillés, ce qui a eu lieu à Odessa avec 60 soldats.

D'ailleurs, aussi ce transfert de soldats aux bolchéviks s'effectue en partie par les moyens de transport qui furent mis à la disposition du Haut Commandement Allié par l'ancien Ministre de l'Ukraine à Constantinople dans le but de procurer de cette façon à l'Ukraine des secours puissants et efficaces.

СПРАВА ДРУКУ УКРАЇНСЬКИХ ГРОШЕЙ В ОДЕСІ.

Нота до Високого Комісаріату Франції з 23. IX. 1919 за № 378.

Constantinople, le 23 Septembre 1919.

No. 378.

Note Verbale.

Pendant l'occupation d'Odessa par les troupes Alliées sous le Haut Commandement Français de Novembre 1918 à Avril 1919, la Succursale d'Odessa du Bureau d'Emission des Effets et Papiers-Monnaies Gouvernementaux (Expeditzia Zahotovky Derjavnykh Papery) n'a pas cessé de fonctionner dans cette ville de l'Ukraine.

Malgré qu'avec le consentement du Commandement Français le pouvoir à Odessa ne se trouvait pas entre les mains des représentants du Gouvernement de l'Ukraine, l'émission du papier-monnaie (karbovantzy) s'effectuait au nom de l'Etat et sans le consentement préalable ou ordre formel du Gouvernement. Le Gouvernement de la République Ukrainienne n'a pas même été informé de ce fait, ni de l'allocation des sommes mises en circulation.

Vu la possibilité de réclamations à l'égard de l'Ukraine pour garantir ces émissions qui, actuellement, après l'invasion bolchéviste, se trouvent en majeure partie en circulation à Constantinople, la Légatoin de la République Ukrainienne (sans examiner la question des garanties de cet argent, qui est une question de principe) a l'honneur de prier le Haut Commissariat de vouloir bien intervenir auprès des Autorités Militaires compétentes pour l'obtention de renseignements suivants, indispensables au Gouvernement de la République Ukrainienne.

1. Pour quelle somme et en quelles valeurs, coupures, séries, numéros il a été émis par la Succursale du Bureau d'Emission d'Odessa et mis en circulation de billets de Banque (karbovantzy) pendant l'occupation d'Odessa par les Alliés.

2. Par ordre de qui cette émission s'effectuait, à qui et pour quels besoins les valeurs émises ont été versées.

3. Si ces émissions n'ont pas été mises en circulation en entier, quelle en fut la quantité et où elles se trouvent actuellement.

4. Quel avait été le matériel préparé pour l'imprimerie, quelles mesures ont été prises, afin que ce matériel ainsi que les billets de banque en préparation ne soient pas utilisés ultérieurement.

5. Quels clichés d'imprimerie (parties essentielles et complémentaires) se trouvaient à l'Expédition, où se trouvent ils actuellement et quelles mesures ont été prises pour prévenir leur emploi pour des impressions non autorisées.

6. Où se trouvent les documents de l'escompte des émissions effectuées par la Succursale d'Odessa et qui en est responsable.

Au Haut Commissariat de la République Française
à Constantinople.

Нота до Високого Комісаріату Англії з 25. IX. 1919 за № 378 Б.

Constantinople, le 25 Septembre 1919.

No. 378 B.

Note Verbale.

La Légation de la République Ukrainienne, prenant en considération le contenu de la dépêche de M. BERNATSKY, Ministre des Finances de Russie du Gouvernement de ROSTOW, qui donne une réponse inattendue à la Note de la Légation, adressée au Haut Commissariat Français le 23 courant, a l'honneur de porter à la connaissance du Haut Commissariat Royal Britannique et, par son intermédiaire, des Autorités Royales Britanniques compétentes:

1. Que l'impression et l'émission à Odessa de Karbovantzy Ukrainiens par les émissaires du Gouvernement Russe de Rostov, ou autre ne peuvent être autorisées et garanties par le Gouvernement et l'Etat Ukrainien,

2. Que l'exécution des ordres et directives d'un Gouvernement Russe de Rostov ou d'ailleurs, par les institutions gouvernementales d'Odessa porte atteinte à la souveraineté de l'Etat Ukrainien et froisse douloureusement les sentiments des Ukrainiens,

3. Que le Gouvernement de la République Ukrainienne se verra contraint de protester avec la dernière énergie contre l'émission des Karbovantzy au nom de l'Etat Ukrainien, qui viole l'indépendance politique et les intérêts de la République Ukrainienne.

Au Haut Commissariat Royal Britannique
à Constantinople.

Annexes: Copie de la Note Verbale,
Copie de la dépêche.

**Лист до Міністерства Закордонних Справ Туреччини з 13. II. 1920
за № 448.**

Constantinople, le 13 Février 1920.
No. 448.

Depuis un certain temps, le Gouvernement de la Russie Méridionale (Armée Volontaire du Général Dénikine), ayant capturé à Odessa les machines d'impression et modèles et clichés des billets de la Banque d'Etat Ukrainienne de 50 Karbovantzy, continue d'imprimer ces billets les marquant série A. O. No No 210, 211, 212 etc. Le Gouvernement de la République Ukrainienne s'est vu obligé d'annuler lesdits billets de banque imprimés sans son consentement, mais en son nom. Un ordre spécial de M. le Ministre des Finances de la République Ukrainienne du 27 Juillet 1919 („Troudovy Chliakh" No. 17), déclare les billets de banque de 50 Karbovantzy série A. O. No. No. 210, 211, 212 etc. faux et nuls et interdit leur circulation. Les billets de banque de cette valeur mais des séries antérieures peuvent être échangés à la Banque d'Etat de la République Ukrainienne contre les billets des nouvelles émissions autorisées.

Prenant en considération que lesdits billets de banque (dits d'Odessa) inondent clandestinement le marché de Constantinople, la Légation de la République Ukrainienne se croit obligée d'informer le Ministère Impérial des Affaires Etrangères des susdites décisions de son Gouvernement, priant de les porter à la connaissance du Ministère Impérial des Finances, et par son entremise, des Institutions financières de l'Empire.

Ci-joint les spécimens des billets de banque annulés et des billets de banque des nouvelles émissions gouvernementales autorisées, ainsi que:

1. la copie de la Note Verbale de la Légation No. 378 adressée le 23 Septembre 1919 au Haut Commissariat de la République Française.

2. la copie de la traduction de la dépêche du Ministre des Finances du Gouvernement de la Russie Méridionale (Armée Volontaire).

3. la copie de la Note Verbale No. 378 B de la Légation adressée le 25 Septembre 1919 au Haut Commissariat Royal Britannique.

4. la copie de la traduction de l'ordre de S. E. M. le Ministre des Finances de la République Ukrainienne.

Au Ministère Impérial des Affaires Etrangères,
Sublime Porte.

**Додаток до листа до Міністерства Закордонних Справ Туреччини
з 13. II. 1919 за № 448.**

Переклад телеграми проф. Бернацького.

Traduction

„Odesky Listok”.
24. 8. 19/6. 9. 19
No. 97.

Télégramme de M. le Ministre Prof. Bernatzky.

Les paiements en papier-monnaie dit „Piatakoff” ne sont pas acceptés, et leur échange n’est pas permis en aucun cas, sans aucune exception. Le décret sur leur annulation doit être immédiatement publié partout vu que la situation indécise dans cette question contribue à la spéculation et aux abus. L’impression des Karbovantzys est autorisée sous la surveillance rigoureuse de la Banque d’Etat et du contrôle d’Etat. Tous les Karbovantzys qui viennent d’être imprimés sont livrés à la succursale d’Odessa de la Banque d’Etat et sont mis en circulation suivant les règles générales. C’est d’après ces mêmes règles que sont admis aussi les bons de la Municipalité d’Odessa; un acte spécial fixera les séries et les numéros du papier-monnaie imprimé suivant la présente autorisation. Ces bons sont aussi livrés à la Banque d’Etat et mis en circulation d’après les règles générales. Un fondé de pouvoir de l’Administration des finances, M. Protassieff, se rend à Odessa le 23 courant.

Actuellement, il se trouve au bureau d’impression d’Odessa du papier-monnaie imprimé pour 7 millions de roubles, qui sera mis en circulation immédiatement. Dorénavant, l’impression du papier-monnaie va se poursuivre de la façon la plus intense.

**Додаток до листа до Міністерства Закордонних Справ Туреччини
з 13. II. 1919 за № 448.**

**Наказ п. Міністра Фінансів Української Народньої Республіки.
Décret de M. le Ministre des Finances de la République Ukrainienne.**

Traduction

„Troudovy Chliakh”.
27. 7. 1919.
No. 17.

Ces derniers temps, dans les villes et villages de l’Ukraine, dans les boutiques et au marché, est en circulation une grande quantité de papier-monnaie „dit d’Odessa” de 50 Karbovantzy de la Série A. O. No. No. 210, 211, 212 etc. Le Ministère des Finances a été informé que cet argent a été imprimé à Odessa par les Volontaires Russes et il est fort possible que cette impression continue encore sans que la Banque de l’Etat Ukrainien ait jamais autorisé cette émission. C’est pourquoi tous les billets de banque de 50 Karbovantzy Série A.

O. No. No. 210, 211, 212 etc. qui ont été imprimés d'après le modèle de notre papier-monnaie du Trésor de l'Etat, de la valeur de 5 Karbovantzys, sont considérés par la Banque de l'Etat comme fausse monnaie et aucun paiement ne sera accepté en ces billets par les caisses de la Banque et du Trésor.

СПРАВА ДОБРОВОЛЬНОЇ АРМІЇ.

Нота до Представників Держав Антанти в Царгороді з 9. X. 1919 за № 3 В.

Constantinople, le 9 Octobre 1919.

No. 3 В.

Excellence,

J'ai l'honneur d'adresser à Votre Excellence, la protestation ci-incluse de mon Gouvernement. Le Gouvernement et l'Armée de la République Ukrainienne qui considèrent comme leur but principal et devoir sacré la lutte contre le bolchévisme, voyaient logiquement dans l'Armée Volontaire russe, soutenue de toutes les façons par l'Entente, un allié dans la lutte commune contre l'ennemi commun et baissaient sur cette appréciation leurs sentiments envers cette dernière. La Note de protestation démontre que „l'Armée Volontaire“ a adopté une attitude franchement hostile envers l'Armée Ukrainienne et que du fait de „l'Armée Volontaire“ une guerre inattendue a éclaté entre les deux armées qui ont le même but et luttent contre un ennemi commun. Les faits mentionnés dans la Note ont déjà eu des conséquences fâcheuses et auront encore de plus tristes.

Forcée de se tenir en garde contre un nouvel adversaire et maintenir contre lui un front en règle, au nord, à l'est et au sud, l'Armée Ukrainienne ne peut plus battre les bolchéviks avec le succès qu'elle pourrait avoir, vu son organisation actuelle et sa force considérable, et ce n'est que grâce à cette discorde que les bolchéviks menacent Kiew, et repoussent les attaques du Général Dénikine et de l'Armée Polonaise.

En fin de compte ce seront les bolchéviks qui tireront profit de la situation d'autant plus qu'ils essayeront de soutenir les insurrections populaires qui se lèvent dans le territoire occupé par l'Armée du Général Dénikine à cause de la tactique antinationale et réactionnaire des chefs de „l'Armée Volontaire“ qui rétablissent les institutions de l'ancien régime, qui instituent des tribunaux extraordinaires, qui tolèrent des pogromes de juifs etc.

Si la situation exposée ne change pas en Ukraine, alors les tentatives de l'Entente d'organiser la lutte contre le bolchévisme mosco-

vite subiront forcément un insuccès complet. L'Ukraine soumise encore une fois par les bolchéviks moscovites devra faire des efforts gigantesques pour se maintenir et il est bien douteux qu'elle puisse servir comme actuellement de tampon et de base opératoire dans la guerre contre eux.

Si, au contraire, conquise de nouveau, l'Ukraine sert de terrain d'exploitation et d'opérations militaires à la Moscovie maximaliste, ce sera avant tout au détriment des Puissances qui ne veulent pas lui venir en aide et qui tolèrent qu'une organisation gouvernementale et militaire protégée, soutenue et subventionnée agisse contre elle et diminue les forces de son Armée nationale.

Il serait donc désirable que les représentants des Puissances Alliées interviennent pour établir une ligne de démarcation entre les deux Armées antibolchévistes tant qu'elles opèrent en Ukraine et qu'une aide aussi efficace que celle qu'on accorde à l'Armée Volontaire soit accordée à l'Armée Ukrainienne.

Attirant l'attention de Votre Excellence sur les faits et considérations exposés, j'ai l'honneur de prier Votre Excellence d'agréer l'assurance de ma considération la plus distinguée.

Нота до Представників Держав Антанти в Царгороді з 6. XII. 1919.

Constantinople, le 6 Décembre 1919.

Excellence,

Les Puissances de l'Entente ont accordé au Général Dénikine, Commandant en Chef de l'Armée Volontaire Russe, aide, secours et subvention à condition qu'il luttera contre les bolchéviks et qu'il avancera sur Moscou: néanmoins, le Général Dénikine retire ses troupes du front bolchéviste et les jette contre l'Armée Nationale Ukrainienne, cette même armée qui chassa à deux reprises les bolchéviks de l'Ukraine, qui pendant deux ans défend l'Europe entière de l'invasion bolchéviste.

Les aides et subventions accordées au Général Dénikine devaient être employées uniquement pour la lutte à l'intérieur de la Russie, comme soutien du parti de l'ordre et du droit de la Nation Russe contre les bolchéviks russes tandis que le Général Dénikine en profite pour conquérir l'Ukraine, pays qui, malgré son ancienne union avec l'Empire de Russie et la dynastie des Romanoff, n'a rien de commun avec les affaires russes, représente un Etat organisé, foncièrement antibolchéviste, et désirant seulement garder son indépendance nationale, territoriale et politique.

Etonnée par l'agression inattendue du Général Dénikine qui a refusé de s'entendre avec le Gouvernement Ukrainien, ce qui impli-

querait la reconnaissance de ce Gouvernement de sa part, malgré le désir de faire toutes les concessions possibles, la Nation Ukrainienne se voit forcée de défendre armes en mains son territoire, sa liberté et ses traditions les plus chères.

Le Gouvernement de la République Ukrainienne s'adresse aux Gouvernements des Puissances qui aident et subventionnent le Général Dénikine dans un but si noble de la réorganisation de sa patrie, la Russie, ainsi qu'aux Gouvernements de tous les Etats du monde civilisé, représentant quelle injustice est faite à l'Ukraine, demandant qu'on intervienne, qu'on fasse cesser cette lutte sanglante et criminelle. Au lieu de réunir tous les éléments d'ordre à l'Orient de l'Europe pour la défense de l'humanité contre le fléau bolchéviste on permet que la guerre la plus injuste éclate entre les partisans de l'ordre même, malgré que leurs buts communs, leurs intérêts les plus proches et les intérêts de l'Europe entière devraient les lier étroitement.

Ci-contre se trouve la déclaration de mon Gouvernement et l'appel à la Nation qui viennent confirmer les considérations exposées.

Veuillez bien, Excellence, leur accorder votre bienveillante attention, ainsi qu'agréer l'assurance de ma considération la plus parfaite.

Нота до Представників Держав Антанти в Царгороді з 6. I. 1920.

Constantinople, le 6 Janvier 1920.

Excellence,

L'Ukraine comme tout l'Orient Européen traverse la plus affreuse des crises. La situation actuelle m'oblige de l'exposer aux Gouvernements des Nations et des Etats qui jouissent de l'ordre et du bien-être les plus stables, par l'entremise de leurs Représentants à Constantinople, espérant qu'elle trouvera chez eux sa juste appréciation au nom de la Justice et des intérêts les plus immédiats de toute l'humanité civilisée.

Les Russes divisés entre eux par des luttes intestines s'unissent instinctivement dans leur but suprême de reconstitution de l'intégrité de l'ancien Empire et poursuivent la conquête de l'Ukraine. Ses droits, ses aspirations nationales et culturelles, méconnus presque par le monde entier, subissent une nouvelle violence de la part des Russes qu'ils soient bolchévistes ou non.

La guerre qui éclata si inattendue entre „l'Armée Volontaire“ et l'Ukraine affaiblit le front bolchéviste et permit à „l'Armée Rouge“ d'avancer jusqu'à Kiew. Elle a annulé l'idéal et les principes de droit dont „l'Armée Volontaire“ avait fait sa devise. Elle détruit tout es-

poir de rétablir l'ordre en Russie proprement dite (Moscovie), ce que les Ukrainiens désirent toujours, ayant tant à souffrir de ce voisinage plein d'anarchie et si chaotique.

Prévoyant ces conséquences, le Gouvernement de la République Ukrainienne s'est adressé à maintes reprises aux Gouvernements Alliés et Neutres, demandant avec insistance une intervention raisonnable, proposant d'exercer sur le Général Dénikine une influence salutaire pour lui faire changer son attitude inconciliable et lui offrant des conditions avantageuses et uniquement possibles. Le Général Dénikine ne voulut pas entendre la voix de la raison. Il aima mieux essayer de s'assurer la possession de la riche Ukraine comme base opératoire et paisibles quartiers d'hiver, que de profiter de l'aide et du soutien des Alliés pour la lutte contre le bolchévisme. Et voilà maintenant qu'il est forcé de se replier entièrement devant les bolchéviks, les insurgés ukrainiens, ainsi que devant les troupes qui entrent inattendues dans le jeu pour garantir leur patrie des menaces de l'agression russe.

Le Gouvernement Ukrainien, le seul qui ait le droit d'exprimer les vœux et désirs de la population de l'Ukraine, le même Gouvernement qui lutte depuis deux ans contre les bolchéviks et qui espérait trouver dans l'Armée Volontaire des alliés contre l'ennemi commun, prédisait le funeste résultat de la politique du Général Dénikine, imprégnée de tous les préjugés de l'ancien régime et de l'ancienne routine impérialiste.

Parallèlement à l'effondrement de „l'Armée Volontaire“ qui, au lieu de poursuivre son but et son avance sur Moscou, s'est jetée à la conquête des pays organisés et antibolchévistes eux-mêmes, les bolchéviks avancent en Ukraine et s'ils ne sont pas repoussés, dépasseront peut-être même ses frontières. La République Ukrainienne qui les a combattus avec tant d'acharnement, qui leur a résisté si longtemps servirait encore plus efficacement de rempart contre le fléau Moscovite, si elle avait le soutien moral de la reconnaissance de sa souveraineté et de sa liberté nationale et politique. Les relations avec la Roumanie et la Pologne lui donnent une place importante dans le cordon des Etats Antibolchévistes autour de la Russie, et préservent de l'immixtion des Russes progressistes ou réactionnaires à outrance dans les affaires des Balkans et dans les éventuelles conflagrations politiques de l'Europe Centrale.

Cette reconnaissance on ne peut l'attendre des Russes car le Général Dénikine, à cause de son patriotisme impérial, ne pouvait pas renoncer, tout aussi bien que les bolchéviks ne le veulent pas, à l'intégrité territoriale de l'héritage des Tsars. Cette reconnaissance devrait être imposée par principe et comme une nécessité.

L'unique moyen de retenir la poussée des bolchéviks est de reconnaître les Etats non russes institués en bordure de l'ancien Empire et parmi eux l'Ukraine, leur donner la possibilité de s'organiser en une coalition qui garantirait à l'Europe entière la tranquillité et la paix.

„L'Armée Volontaire“ devrait accepter un territoire strictement limité d'où, après s'être réorganisée, elle pourrait, peut-être, avancer vers Moscou d'autant plus, si elle est soutenue par les Etats limitrophes.

Les voisins les plus proches de l'Ukraine commencent à voir le danger panrusse bolchéviste ou réactionnaire, puisqu'il est également impérialiste et également dangereux pour l'Europe, et commencent à s'allier pour la lutte contre lui.

Mais pour que cette lutte soit efficace il faut que les Etats qui composeront la coalition soient indépendants, forts et soutenus par les Alliés qui, jusqu'à présent, ont soutenu seulement „l'Armée Volontaire“. Si l'Ukraine doit apporter son concours, il serait nécessaire de reconnaître officiellement son indépendance, ainsi que l'aider activement par la reprise des relations commerciales et financières si indispensables pour nous et si avantageuses pour les pays de l'Occident Européen et de l'Amérique.

J'espère que Votre Excellence voudra bien accorder son attention aux considérations exposées et je prie Votre Excellence d'agréer l'assurance de ma considération la plus parfaite.

СПРАВА ЗАМКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА.

Нота до Високого Комісара Англії з 9. IX. 1919 за № 358.

Constantinople, le 9 Septembre 1919.

No. 358.

La Légation de la République Ukrainienne à Constantinople a l'honneur de soumettre à Votre Excellence le fait suivant qui a eu lieu aujourd'hui, le 9 courant, à bord du bateau „Tyrol“ et contre lequel elle se voit obligée de protester.

Les agents de la police interalliée ayant à leur tête M. C. H. Tamplin du 21 Lanciers ont procédé à une perquisition minutieuse des bagages de deux fonctionnaires de la Légation, M. le Conseiller Docteur Général Kobylansky et M. l'Attaché de Rathhaus, ce qu'on disait faire par ordre du Quartier Général Britannique. Pendant la perquisition on a pris à MM. Kobylansky et de Rathhaus des paquets scellés du sceau officiel de la Légation, qui devaient être remis au Quartier Général Britannique.

Portant ces faits à la connaissance de Votre Excellence, la Légation de la République Ukrainienne a l'honneur de prier Votre Excellence d'intervenir auprès du Haut Commandement Britannique afin que des faits analogues ne se repètent pas et que les paquets repris à MM. Kobylansky et de Rathhaus soient retournés à la Légation.

A Son Excellence

Monsieur le Haut Commissaire Royal Britannique.

Нота до Високого Комісара Англії з 29. IX. 1919 за № 1/В.

Constantinople, le 29 Septembre 1919.

No. 1/В.

Note Verbale.

Le 25 courant, à 10.30 du matin, M. le Lieutenant-Colonel Maxwell, accompagné de M. Tamplin avec un détachement de la police interalliée, s'est présenté à la Légation de la République Ukrainienne et, ayant arrêté les fonctionnaires et les personnes qui se trouvaient pour affaires à la Légation, a procédé à une perquisition du siège de la Légation et des logements privés de S. E. Monsieur le Ministre et de Monsieur le Conseiller. Cette perquisition dura jusqu'à cinq heures du soir et pendant tout ce temps les fonctionnaires et les autres personnes sont restées dans le vestibule de la Légation entourés de policiers. Après avoir reçu les clefs de la maison et des bureaux de la Légation, M. le Lieutenant-Colonel Maxwell fit quitter la maison à tous, même à deux fonctionnaires, MM. Prykhodko et Kovalsky, et aux cavales de la Légation, qui y habitaient.

Pendant la perquisition des logements privés de S. E. Monsieur le Ministre et du Conseiller des documents d'un caractère essentiellement privé et personnel, ainsi que de l'argent en billets de banque leur ont été pris. A la demande de S. E. Monsieur le Ministre de présenter au moins un ordre écrit de ses supérieurs où seraient exposés les motifs formels l'autorisant d'agir de la sorte M. Maxwell a répondu qu'il n'a pas l'ordre de S. E. M. le Haut Commissaire Royal Britannique sur lui, mais qu'il le présentera après. Il est vrai que l'ordre a été apporté, mais à cinq heures du soir après six heures de perquisition. M. M. Maxwell et Tamplin ont refusé de donner à la Légation une copie de cet ordre (No 2223 signé par S. E. Monsieur l'Amiral de Robeck), ils ont refusé de dresser un procès-verbal, ils ont refusé, également, de fixer le nombre et de numérotter les documents, papiers et les billets de banque qu'ils ont pris, ainsi que faire assister un représentant de la Légation pendant la perquisition de la maison et des appartements de MM. Prykhodko et Kovalsky. La porte d'entrée de la maison de

la Légation a été scellée et une garde spéciale de trois policiers a été postée dans la rue Taksim, ce qui provoque des attroupements de badauds et des flaneurs. Le „safe” de la Légation et l’argent déposé en compte-courant à la succursale du Crédit Lyonnais ont été saisis.

Prenant en considération que les actes mentionnés et les procédés peu usuels exposés ci-dessus ont eu lieu dans la capitale de l’Empire Ottoman dont le Souverain et le Gouvernement ont reconnu à l’Ukraine le caractère d’Etat indépendant et accepté de la façon la plus régulière et solennelle la présence d’une Légation de l’Ukraine à Constantinople, déjà après l’armistice avec les Puissances Alliées, ainsi que ces actes ont eu lieu sur un ordre de S. E. Monsieur le Haut Commissaire Royal Britannique, agissant conformément aux instructions du Gouvernement de Sa Majesté Britannique et avec le consentement préalable de L. L. E. E. MM. les Hauts Commissaires de la République Française et Royal d’Italie, la Légation de la République Ukrainienne se voit obligée de protester le plus solennellement contre la violation de ses droits et de son exterritorialité et de demander au Haut Commissariat Britannique:

1. — de faire remettre à la Légation une copie de l’ordre du 25. IX. No. 2223 de S. E. M. le Haut Commissaire d’après lequel M. Maxwell a été chargé de perquisitionner le siège de la Légation 25, Rue Taksim,
2. — de donner des explications nettes et exactes quelles étaient les causes et raisons des perquisitions qui ont été faites au siège de la Légation et dans le logements privés de Son Excellence Monsieur le Ministre, du Conseiller de Légation M. Tokarzewski et de MM. Prykhodko et Kovalsky,
3. — de faire savoir quand seront restitués à Son Excellence Monsieur le Ministre et au Conseiller de Légation M. Tokarzewski les papiers et documents et l’argent pris pendant la perquisition.
4. — de faire savoir quand sera ouverte et remise à la Légation la maison 25, Rue Taksim où se trouvent les Bureaux et quand seront délivrés des saisies le safe et le compte-courant.
5. — de faire savoir quand seront remis à la Légation les documents, papiers et lettres confisqués à MM. Kobylansky et de Rathaus le 9 Septembre par M. Tamplin à bord du bateau „Tyrol”, que la Légation a déjà réclamés par sa Note du 10 Septembre.

Нота до Високого Комісара Англії з 9. X. 1919 за № 2/В.

Note Verbale.

Constantinople, le 9 Octobre 1919.

No. 2/В.

N'ayant pas reçu de réponse à sa Note No 1/В du 29 Septembre, la Légation de la République Ukrainienne a l'honneur de porter à la connaissance du Haut Commissariat Royal Britannique:

1. que par les actes de la police interalliée agissant sur l'ordre de S. E. Monsieur le Haut Commissaire Royal Britannique, exposés dans la Note mentionnée, la Légation est empêchée de remplir ses devoirs et de poursuivre ses travaux,

2. que les citoyens Ukrainiens se trouvant à Constantinople sont privés de tout soutien et protection, la Légation ne pouvant leur donner ni conseil, ni secours matériel, ni s'occuper d'eux, comme elle le faisait avant,

3. que les fonds de la Légation et le safe privé de M. Spapharis étant sous saisie tous les fonctionnaires sont depourvus de tout moyen d'existence et se trouvent déjà dans une situation intolérable,

4. que les logements privés de MM. Prykhodko et Kovalsky où ils ont laissé tous leurs effets et de l'argent se trouvant dans la maison 25, Rue Taksim, ils sont depourvus d'objets de toilette etc. les plus indispensables et se trouvent dans l'impossibilité d'en acheter,

5. que la Légation n'étant pas informée quelles sont les causes et raisons des perquisitions et saisies ne peut donner d'explications sur ce sujet, tandis que des journaux comme le „Néologos“ du 18. IX.—3. X., paraissant sous la censure interalliée, annoncent qu'on a établi des preuves de liaison entre la Légation de la République Ukrainienne à Constantinople et les bolchéviks. Non seulement que cette accusation honteuse porte atteinte à la dignité personnelle des membres et fonctionnaires de la Légation à Constantinople, elle les place dans une situation très désagréable par rapport à leur Gouvernement. L'Ukraine qui lutte depuis deux ans contre les bolchéviks voit en eux les ennemis les plus dangereux et qualifie tout bolchévisme de haute trahison; il est donc extrêmement pénible aux membres de la Légation de se voir soupçonnés de haute trahison de leur Patrie. Outre que cette accusation place les membres de la Légation dans une situation inadmissible au point de vue international, comme représentants d'un Etat et d'un Gouvernement franchement antibolchéviste.

Renouvelant donc toutes les demandes contenues dans la Note du 29. IX. 1919 la Légation de la République Ukrainienne a l'honneur de prier le Haut Commissariat Royal Britannique de délivrer enfin les

4. We agreed that the Interallied Police should use their discretion in releasing to the „Legation” objects which are obviously of an innocuous nature.

I have the honour to be, Sir, your obedient servant,

RICHARD WEBB for HIGH COMMISSIONER.

L.-Col. Maxwell. Please take action export.

(SD) A. S. Fuller. B. G. G. S.

Certified... copie handed. Lototzky on 11-11-19.

Maxwell, Lieut.-Col. Allied Police Control.

СПРАВА КОНСУЛЯРНОЇ КОНВЕНЦІЇ, ПАРОПЛАВА „КОРОЛЕВА ОЛЬГА” І ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗНОСИН З ТУРЕЧЧИНОЮ.

Рапорт Радника Посольства з 15. III. 1920.

Його Ексцеленції Пану Послові Української Народньої Республіки у Туреччині.

Радника Посольства

Рапорт.

З доручення Вашої Ексцеленції прибув я до Високої Порти до Міністерства Справ Закордонних, де я був прийнятий Директором Політичного Департаменту Й. Е. Ахмед Решід Беем, з котрим обговорював слідуючі справи:

1. Справу посилки уповноважених осіб до Малої Азії для реєстрації й оборони інтересів українських громадян,

2. Справу заарештовання пароплавів, а особливо „Королеви Ольги”, комерційного пароплава Товариства „РОПІТ”, який знаходиться у Царьгороді,

3. Справу урегулювання відносин валюти і розпочаття торговельних зносин.

В першій справі було вияснено, що перед заключенням окремої консульської конвенції або підписанням тимчасової умови, чи „протокола”, можуть бути послані до Требізонда й Смірни тимчасові відпоручники, котрим Міністерство видасть рекомендаційні й „залізні” листи, а місцева влада прийме їх, як офіційних відпоручників Українського Уряду. Про Ієрусалим, Адану, Бейрут і Дамаск поки що не може бути мови, бо вони знаходяться під союзною окупацією. Для прискорення принципового вирішення цієї справи, Міністерство доручає негайне вироблення проекту протокола і консульської конвенції своєму відділові юрисконсультів, котрі мають цю справу детально обговорити з Посольством.

Рівночасно про пароплави торгові бувш. російських Товариств упоминалися Королівське Нідерладське Посольство, як заступник інтересів бувш. російських громадян, і Посольство Української Народньої Республіки, а головним чином про пароплав „Королева Ольга“, який стоїть досі в Золотому Розі під турецьким прапором.

Висока Порта на ці домагання відповідає, що в трактаті Берестейському нічого не сказано про обмін захопленими під час війни пароплавами ні з Росією, ні з Україною, а для того Висока Порта себе не почуває обов'язаною віддати „Королеву Ольгу“.

Наведений аргумент — один з параграфів Гаагської Конференції, щоби пароплави торговельні приватного характеру не підлягали цим умовам, — являється тільки побажанням і поки що Високої Порти не обов'язує, позаяк в бувш. російських портах, тепер українських, лишилось багато турецьких пароплавів.

В кожному разі з детального обговорення цієї справи виходить, що можна ще раз привести як аргумент параграф Гаагської Конференції, і що Висока Порта відмовила признати у Царьгороді характер заступників бувших російських громадян Королівському Нідерландському Посольству. Справа не має ще характеру закінченого і при змінах в українських портах Чорного моря може бути відновлена.

Про третю справу валюти і торговельних зносин Міністерство повідомило Міністра Фінансів і Торгу, і було умовлено, що ці справи будуть поручені у Міністерстві Фінансів Начальникові Кабінету Міністра — Радникові Посольства Решід Сафвет Бейові, а в Міністерстві Торгу — Й. Е. Решад Бейові, з котрим Посольство має відбути нараду.

15 березня 1920. Царгород.

Підпис: Токаржевський-Карашевич,
Радник Посольства.

Нота до Міністерства Закордонних Справ Туреччини про пароплав „Королева Ольга“.

Monsieur le Ministre,

Ayant appris que la Légation Royale des Pays-Bas, chargée de la protection des anciens sujets russes, s'est adressée au Ministère Impérial réclamant la remise du bateau „La Reine Olga“ à „ses propriétaires“, j'ai l'honneur de soumettre à Votre Excellence les considérations suivantes:

1. Le bateau „La Reine Olga” appartient à une société privée „Ropit”.

2. La société „Ropit” est sise à Odessa, ce qui la place sous le contrôle des Ministères du Commerce et de la Marine de la République Ukrainienne.

3. Si la société a une agence à Constantinople, ladite agence doit se soumettre aux directives de la Légation.

Croyant que Votre Excellence approuvera la justesse des considérations susdites, j'ai l'honneur de prier Votre Excellence de donner les ordres nécessaires pour que le bateau ukrainien „La Reine Olga” soit remis à „ses propriétaires” par l'entremise de la Légation d'Ukraine et sous le pavillon ukrainien.

Veuillez agréer, Excellence, l'assurance de ma considération la plus parfaite.

A Son Excellence

Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères,
Sublime Porte.

Нота Голандського Посольства про пароплав „Королева Ольга”.

Légation Royale des Pays - Bas.

No 576/122 P. R.

Constantinople, le 15 Août 1919.

A la suite d'une correspondance échangée en Décembre 1914 entre l'Ambassade Royale d'Italie, chargée alors de la protection des intérêts et des nationaux russes en Turquie, et le Ministère Impérial des Affaires Etrangères, concernant la saisie par le Gouvernement Ottoman, lors de la déclaration de la guerre, du bateau russe „Korolewa Olga” en rade de Constantinople, le Ministère Impérial avait déclaré par sa note du 13—14 Décembre 1914, No. 58516/138 qu'il „réservait sa manière de voir jusqu'au moment où, les hostilités étant terminées, la paix définitive serait conclue”.

Quoique une paix officielle ne soit toujours pas encore intervenue, depuis des mois déjà les hostilités entre la Russie et la Turquie ont cessé complètement et il est à prévoir que cette situation d'une paix de fait, à défaut d'une paix officielle, se continuera encore quelque temps. Dans ces conditions, la Légation Royale des Pays-Bas émet l'espoir que la Sublime Porte ne jugera pas nécessaire de prolonger la saisie du bateau russe en question. La Légation Royale se permet donc de prier le Ministère Impérial de bien vouloir lui faire connaître si le Gouvernement Ottoman serait disposé à restituer la „Korolewa Olga” se trouvant actuellement dans le port de Constantinople, sous pavillon ottoman, à ses propriétaires.

Il est entendu que le droit de ces derniers de réclamer au Gouvernement Ottoman les dommages-intérêts causés par la saisie du navire contrairement aux règlements et usages internationaux sur le régime des bateaux de commerce se trouvant dans les ports ennemis au moment de la déclaration des hostilités, est réservé.

Au Ministère Impérial des Affaires Etrangères,
Sublime Porte.

З М І С Т

Призначення на становище посла в Туреччині	7
Подорож до Царгороду	15
Внутрішні положення в Туреччині по замиренні.	25
Перші кроки в Царгороді	33
Справа мого визнання турецькою владою	38
Під фактичною окупацією Антанти	41
Справа українського флоту	49
Добровольці в Царгороді	56
„В путях шайтана“	64
У Вселенському Патріархаті	80
Інформаційна праця	104
Спеціальні урядові доручення	118
Приватне життя	128
Моя демісія	138
По війні та мировій конференції	143

Додатки:

Справа полонених.	153
„ українського флоту.	154
„ переправи жовнірів б. російської армії до Одеси.	158
„ друку українських грошей в Одесі.	159
„ добровольчої армії.	163
„ замкнення Українського Посольства.	167
„ консульської конвенції, пароплава „Королева Ольга“ і торговельних зносин з Туреччиною.	172

T R E Ś Ć

Nominacja na stanowisko posła w Turcji	7
Podróż do Konstantynopola	15
Sytuacja wewnętrzna w Turcji po zawieszeniu broni	25
Pierwsze kroki w Konstantynopolu	33
Sprawa uznania mego stanowiska przez rząd turecki	38
Pod faktyczną okupacją Entente'y	41
Sprawa ukraińskiej floty	49
Wojskowi rosyjskiej armii ochotniczej w Konstantynopolu	56
„W siłach szajtana“	64
W patriarchacie ekumenicznym	80
Akcja propagandowa	104
Misje specjalne	118
Życie prywatne	128
Dymisja	138
Po wojnie i konferencji pokojowej	143

Załączniki:

Sprawa jeńców wojennych.	153
„ floty ukraińskiej.	154
„ przewozu żołnierzy b. armii rosyjskiej do Odessy.	158
„ druku banknotów ukraińskich w Odessie.	159
„ rosyjskiej armii ochotniczej.	163
„ zamknięcia poselstwa ukraińskiego.	167
„ konwencji konsularnej, statku „Królowa Olga“ i stosunków handlowych z Turcją.	172

TABLE DES MATIERES

Ma nomination au poste Ministre d'Ukraine à Constantinople	7
Le voyage	15
La situation intérieure en Turquie après l'armistice.	25
Les premiers pas à Constantinople.	33
La reconnaissance de mon caractère officiel par le gouvernement ture.	38
Sous l'occupation alliée	41
L'affaire de la flotte ukrainienne	49
L'„Armée Volontaire“ russe	56
„Dans les griffes de Satan“	64
Au Patriarchat Occuménique	80
Information des milieux étrangers	104
Mes diverses missions officielles	118
Notre vie à Constantinople	128
Ma démission	138
La Turquie après la guerre et après la Conférence de la Paix	143

Annexes:

Documents ayant trait	aux prisonniers de guerre d'origine ukrainienne.		153
"	"	" à la flotte ukrainienne.	 154
"	"	" au transport à Odessa des soldats de l'ancienne armée russe.	158
"	"	" à l'impression des billets de banque ukrainiens à Odessa.	159
"	"	" à l'"Armée Volontaire" russe.	 163
"	"	" à l'apposition des scellés à la Légation.	 167
"	"	" à la convention consulaire, au vapeur „La Reine Olga“ aux relations commerciales avec la Turquie.	 172

TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesiewicz, O. Pytel, V. Sadoyski et O. Czubenko. Prix zł. 4.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. T. Olesiewicz. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 10.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glowinski, K. Maciejewicz, V. Sadowski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Czechowicz, docteur ès lettres. Alexandre Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 4.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Łotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 10.
- Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Łotocki. Notes et souvenirs. I-^{re} partie. Prix zł. 6.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadowski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 4.
- Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 4.
- Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I. (jusqu'à la moitié du XVIIe siècle) Prix zł. 8.
- Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Puszkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 3.
- Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Iwasiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Łotocki. Notes et souvenirs. II-^{me} partie. Prix zł. 10.
- Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zł. 10.
- Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł. 2.
- Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. Ire partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 10.
- Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Vol. I. Prix zł. 6.
- Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Philippe Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.
- Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.
- Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Jakovliv. Les traités moscovito-ukrainiens aux XVIIe—XVIIIe siècles. Prix zł. 6.
- Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. J. Szovheniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 2.
- Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Łotocki. Notes et souvenirs. III-^{me} partie. Prix zł. 10.
- Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł.
- Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. B. Iwanys. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 4.
- Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Czyżewski. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 6.
- Volume XXV. Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. E. Smal-Stocki. T. Chevtchenko. Interprétations. Prix zł. 7.
- Volume XXVI. Série économique, livraison 6. V. Sadowski. La main-d'œuvre agricole en Ukraine. Prix 5.
- Volume XXVII. Série économique, livraison 7. B. Iwanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. II-^e partie. Prix zł. 4.
- Volume XXVIII. Série de travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 1. Léon Wasilewski. La question ukrainienne comme problème international (en polonais) (épuisé).
- Volume XXIX. Série philologique, livraison 4. B. Lew, docteur ès lettres. Une traduction ukrainienne de la chronique polonaise de Martin Bielski. Prix zł. 2.
- Volume XXX. Série de droit, livraison 4. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Volume II. Prix zł. 15.
- Volume XXXI. Série philologique, livraison 5. J. Rudnicki, docteur ès lettres. Les suffixes -ysce, -ysko, -sko dans la langue ukrainienne. Prix zł. 2.
- Volume XXXII. Série économique, livraison 8. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Vol. II. Prix zł. 5.
- Volume XXXIII. Travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 2. E. M. Kuczyński, docteur ès lettres. Les provinces Tchernihiv-Siversk sous le gouvernement de Lithuanie (en polonais). Prix zł. 10.
- Volume XXXIV. Série philologique, livraison 6. R. Smal-Stocki. La langue ukrainienne en Ukraine soviétique. Prix zł. 5.
- Volume XXXV. Série de travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 3. M. Handelsman. La politique ukrainienne du Prince Adam Czartoryski avant la guerre de Crimée (en polonais). Prix zł. 5.
- Volume XXXVI. Série de traductions des Saintes Ecritures et des livres liturgiques, livraison 1. La Liturgie de Saint Jean Chrysostome (puisé).
- Volume XXXVII. Série de travaux de la Commission d'études du mouvement national ukrainien, livraison 1. Les Archives de Michel Drahomanov. Volume I. Correspondance avec les membres de l'Association „Stara Hromada” de Kiev (Années 1870-1895). Prix zł. 15.
- Volume XXXVIII. Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgiques, livraison 2. Psautier. Prix zł. 3.
- Volume XXXIX. Série de droit, livraison 5. V. Sadowski. La politique nationale des Soviets en Ukraine. Prix zł. 5.
- Volume XL. Série de mémoires, livraison 5. A. Łotocki. A Constantinople (sous presse).
- Volume XLI. Série économique, livraison 9. E. Glowinski. Les finances publiques de l'Ukraine soviétique (sous presse).
- Volume XLII. Série historique, livraison 4. B. Krupnicki. L'hetman Philippe Orlik (1672—1742). Aperçu de son activité politique. Prix zł. 7.
- Volume XLIII. Série économique, livraison 10. B. Iwanys. L'industrie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
- Volume XLIV. Série philologique, livraison 7. M. Przepiórska. Le dialecte de la région du San. Prix zł. 3.
- Volume XLV. Série économique, livraison 11. B. Iwanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. I-^{re} partie. Prix zł. 7.
- Volume XLVI. Série historique, livraison 5. Recueil consacré à Mazepa. Tome I-^{er}. Prix zł. 5.
- Volume XLVII. Série historique, livraison 6. Recueil consacré à Mazepa. Tome II (sous presse).
- Volume XLVIII. Série historique, livraison 7. Temps Passés. Tome I-^{er}. Prix zł. 5.
- Volume XLIX. Série historique, livraison 8. Recueil consacré au mouvement patriotique des jeunes universitaires ukrainiennes (sous presse).
- Volume L. Série historique, livraison 9. Le journal de l'hetman Philippe Orlik, avec notes et commentaires de J. de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Tom II (sous presse).
- Volume LI. Série de travaux de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens, livraison 4. Anthologie de la poésie et de la prose ukrainiennes (en polonais) rédigée par B. Łepki (sous presse).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ.

- Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людиність СРСР. Розвідки Т. Олесьевича, О. Пителя, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 4 зол.
- Том II. Серія статистична, книга 2. Тимін Олесьвич. Статистичні таблиці українського населення СРСР за періодом 17 грудня 1926 року. Ціна 10 зол.
- Том III. Серія економічна, книга 1. Г. Гловінський, К. Мацієвич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 4 зол.
- Том IV. Серія фізіологічна, книга 1. Д-р Констатин Чехович. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 4 зол.
- Том V. Серія правнична, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 10 зол.
- Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 6 зол.
- Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УРСР. Ціна 4 зол.
- Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Васілевський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчибаши, Табуї. Спогади. Ціна 4 зол.
- Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.
- Том X. Серія фізіологічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша паліаталізація шлестівок в українській мові. Ціна 3 зол.
- Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 4 зол.
- Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 10 зол.
- Том XIII. Серія історична, книга 1. О. Доденко. Зимовий похід 1920 р. Ціна 10 зол.
- Том XIV. Серія фізіологічна, книга 3. Іван Зілинський. Карта українських говорів з поясненнями. Ц. 2 з.
- Том XV. Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки. Під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. Ціна 10 зол.
- Том XVI. Серія правнична, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том I. Ціна 6 зол.
- Том XVII. Серія історична, книга 3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карамевич. Ціна 6 зол.
- Том XVIII. Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
- Том XIX. Серія правнична, книга 3. Проф. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Ціна 6 зол.
- Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Мовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 2 зол.
- Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 10 зол.
- Том XXII. Серія педагогічна, книга 1. Проф. С. Сірополько. Народна освіта на Советській Україні. Ціна 6 зол.
- Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванис. Енергетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 4 зол.
- Том XXIV. Серія філософічна, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Філософія Г. С. Сковороди. Ціна 6 зол.
- Том XXV. Серія історико-літературна, книга 1. Проф. С. Малицький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Ціна 7 зол.
- Том XXVI. Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України. Ц. 5 з.
- Том XXVII. Серія економічна, книга 7. В. Іваніщій. Ліси й лісове господарство України. Том II. Ціна 4 зол.
- Том XXVIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Леон Васілевський. Українська справа як міжнародне питання (в польській мові). (Вітчерано).
- Том XXIX. Серія фізіологічна, книга 4. Д-р В. Лев. Український переклад хроніки Мартіна Бельського. Ціна 2 зол.
- Том XXX. Серія правнична, книга 4. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том II. Ціна 15 зол.
- Том XXXI. Серія фізіологічна, книга 5. Д-р Я. Рудницький. Варостки -ниче, -нсько, -сько в українській мові. Ціна 2 зол.
- Том XXXII. Серія економічна, книга 8. Сучасні проблеми економіки України. Том II. Ціна 5 зол.
- Том XXXIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 2. С. М. Кучняський. Чернівецько-східні землі під пануванням Литви (в польській мові). Ціна 10 зол.
- Том XXXIV. Серія фізіологічна, книга 6. Р. Смал-Стоцький. Українська мова в Советській Україні. Ціна 5 зол.
- Том XXXV. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 3. М. Гандельсман. Українська політика в. Адама Чарториского перед Кримською війною. (В польській мові). Ціна 5 зол.
- Том XXXVI. Серія перекладів св. Писма та Богослужбових книг, книга 1. Літургія св. Іоана Золотоустого. Ціна 15 зол.
- Том XXXVII. Серія праць Комісії для дослідження українського руху, книга 1. Архів Михайла Драгоманова: Том I. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). Ціна 15 зол.
- Том XXXVIII. Серія перекладів св. Писма та Богослужбових книг, книга 2. Псалтир. Ціна 3 зол.
- Том XXXIX. Серія правнична, книга 5. В. Садовський. Національна політика Советів на Україні. Ціна 5 зол.
- Том XL. Серія мемуарів, книга 5. О. Лотоцький. У Царгороді.
- Том XLI. Серія економічна, книга 9. Г. Гловінський. Фінанси УРСР (друкується).
- Том XLII. Серія історична, книга 4. В. Круницький. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності. Ціна 7 зол.
- Том XLIII. Серія економічна, книга 10. Проф. В. Іванис. Промисловість України і Північного Кавказу. Ц. 5 з.
- Том XLIV. Серія фізіологічна, книга 7. М. Плетюрська. Надсянський говір. Ціна 3 зол.
- Том XLV. Серія економічна, книга 11. В. Іваніщій. Ліси й лісове господарство України. Том I. Ціна 7 зол.
- Том XLVI. Серія історична, книга 6. Мазепа. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
- Том XLVII. Серія історична, книга 6. Мазепа. Збірник. Том II. Ціна 5 зол.
- Том XLVIII. Серія історична, книга 7. 3 минулого. Збірник. Том I. Ціна 5 зол.
- Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху, кн. 8. Український студентський рух. Збірник (друкується).
- Том L. Серія історична, книга 9. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Том II. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карамевич (друкується).
- Том LI. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 4. Антологія української поезії і прози в польських перекладах. Під редакцією В. Лепкого (друкується).
- Том LII. Серія перекладів св. Писма та богослужбових книг, кн. 2. Божественна Літургія св. Василія Велікого. Ціна 2 зол.
- Том LIII. Серія перекладів св. Писма та богослужбових книг, кн. 3. Божественна Літургія Ранім Освячених Дарів св. Григорія Двоєслова. Ціна 2 зол.
- Том LIV. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями. Travaux de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ucrainiens. Ціна 2 зол.